

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

56n

✓ 2227

1999

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

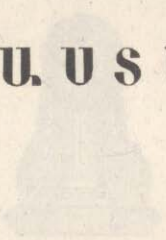
Կ Ե Ն Տ Ր Կ

Մ Ա Ն ՈՒ Ն Ե Ն ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Մ Ա Ն ՈՒ Ն Ե Ն ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱԽՈՍՍՈՒԹԻԻՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

Կ Ե Ն Տ Ր Կ

Մ Ա Ն ՈՒ Ն Ե Ն ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

1880

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

Կ Ն Ս Տ Ս Յ Ս Ն

ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

Ի ՊԷՏՍ ԴՊՐՈՑԱՅ

Ի Հ. ՄԱՆՈՒԷԼԷ ԳԱԶՈՒՆԻՈՅ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ

7001

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1855

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO

42227-Co

1882

28 2231

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ազգասիրոջը և հայրենասիրոջը և
անողը կը տեսնենք որ օր ըստ օրէ աւելնալու
վրայ է մեր ազգի մէջ . որոյ համար ոչ սա-
կառ օգտակար կը ձանջնանք այն գրոշածները՝
որ ազգի աշակերտները , հետները և
պատմութեանը վրայ կը խօսին յատկ և
դիւրբմբռնելի ոճով և համարօտ խորհրդածո-
րիչներով : Ազգ մը առանց ազգասիրաց ,
հայրենիք առանց հայրենասէր անձանց կ'ոչն-
չանան և անհետ կ'ըլլան , և երբ մեան աշ-
կերիս վրայ , կը մեան իբրև անկենդան ան-
պիտան դիակ մը : Ամենուս պարտքն է ձեռ-
քերեկս և կաժ օգնութիւնս ընել մեր ազգի
յառաջադիմութեանը համար . և ինչ քարիք
կամ օգնութիւն որ ընենք անոր , մեզի ըրած
սեպեղոս ենք . վասն զի մենք աշ լոյն ազգի
անբողոջները , կամ թէ ըսեն՝ անոր մար-

մենյն մասն և անդամ եմք . և ինչպէս անոր
փառացք և պարծանացք , նոյնպէս և անոր ա-
նարգանացք և անշքոտրեանը մասնակից եմք ,
և պէտք է այնպէս համարիմք զանձինս .
որովհետև միոյ հօր Հայկայ և Ս . Լուսաւորչի
որդիք եմք . ոչստի պէտք չէ արհամարհել
զիրար , այլ կարեկից և օգնական ըլլալ , և
աշխատիլ ընդհանուր ազգին յառաջադիմու-
րեանը համար :

Մեր դարուս մեջ ազգասիրոտրեան եռանդը
փառողներուն գլխաւորներէն և առաջիններէն
մեկը կրեամք սեպել մեր բազմարդիւն ԻՆՃԻ-
ՃԵՍՆ Վ . Հ . ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՍԲԱՊԵՏԸ , որ
հնացեալ և ցեցակեր գրչագրաց մէջէն և օտա-
րագրի մատենագիրներէն ժողվելով ազգային
հին առանդները , շինեց իր եռահատոր ընդար-
ձակ ՀԱՅՈՅ ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆԸ , որոյ ար-
դիւնքը որչափ գովելի և աշխատութիւնը բազ-
մարեկոշն , բայց գործոյն մեծոտրեանը համար
շատերոշն անատանայի է , և ոճն ալ աշելի գիտ-
նոց քան թէ ժողովրդեան ոչ տղայոց կրնայ
օգտակար ըլլալ : Այս պատճառաւ ձեռք զար-
կի առաջիկայ գործոյս , որոյ մեջ , ինչպէս կը
տեսնէ ըրերցողը , նոյն մեծարգոյ Հնախօ-
սին առաջնորդութեանը հետևող եղած եմ , և

մասնաւոր կերպով ջանացած եւ դիւրմբունե-
 յի ընել այս համառօտ Հեռիօտութիւնը ռաւիկ
 Ժողովրդեան և ուսումնասէր պատանեաց , որ-
 պէս զի ազգասիրութեան եռանդը ոչ միայն
 գիտնոց այլ և հասարակ Ժողովրդեան մէջ բոր-
 բորի , ունկով իր ձեռքը համառօտ գիրք մը
 ազգային հեռութեանցը , աշակերտութեանցը և
 պարծանացը վրայ :

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Second block of faint, illegible text.

Final block of faint, illegible text at the bottom of the page.

ՀՆԱԽՈՍՍՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Ց

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

1. Ազգի մը Հնախօսութիւնը կամ Հնազդիտութիւնը ինչ կը սովորեցընէ :

Մասնաւոր ազգի մը Հնախօսութիւնը կը սովորեցընէ թէ նոյն ազգը երբ սկսած է, ինչ տէրութիւն, ինչ կարգ, ինչ օրէնք, ինչ կրօնք, ինչ սովորութիւն, ինչ դիտութիւն, և ինչ բնութիւն կամ մասնաւոր յատկութիւններ ունեցեր է :

2. Հայոց ազգին սկզբնաւորութիւնը ո՞ր և ինչպէս սկսեր է :

Մեր ազգին սկզբնաւորութիւնն ու մեր երկրին հնութիւնը ճանչնալու համար, պէտք է որ նախ խօսինք Ղրախտին՝ տեղւոյն վրայ, ուր որ եղած է մեր ազգին մասնաւոր սկզբնաւորութիւնն ալ :

ԳԼՈՒԽ Ա.

Գրախտին տեղոյն վրայ :

3. Ո՛ր էր գրախտը :

Շատ հաւանական ու զօրաւոր պատճառներով կերեւի թէ Հայաստանի մէջ էր . բայց որովհետեւ սուրբ Գիրքը որով կերպով երկրին անունը չտար , անոր համար արտաքին պատմիչներէն շատը գրախտը Հայաստանէն դուրս օտար երկիրներու մէջ կը դնեն . Հայաստանի այլ և այլ կողմերուն ազէկ տեղեկութիւն չունենալով , և Մովսեսի բերած զլիսաւոր նշաններուն ազէկ ու չգնելով , և մտքերնին զընելով թէ ջրհեղեղի ատեն շատ մեծամեծ փոփոխութիւններ եղած են երկրիս վրայ , որով նաև գրախտին տեղն ալ բոլորովին կորսուած կամ փոխուած : Բայց պէտք էին մտածել , որ Մովսէս մարդարէն ջրհեղեղէն շատ ետքը այս բաները պատմելով գրախտին գիրքն ու գետերը աչքով տեսածի մը պէս կ'ըստորագրէ , և գրախտին չորս գետերուն երկուքին անունը Մովսեսի ժամանակէն ինչուան հիմա անփոփոխ մնացած է : Ուրեմն ջրհեղեղով կորսուած չէ անոր տեղը , հապա աւանդութեամբ ինչուան Մովսեսի ատենը հասած* :

* Սուրբ Գիրքին գրախտին տեղոյն համար զը-

4. Հիներէն որոնք եղան որ դրախտը Հայաստանէն դուրս օտար երկիրներու մէջ գրին:

Յովսեպոս և Յանսենիոս Եփրատէն ու Տիգրիսէն սկսելով ինչուան Հնդկաստանի Գանգէս ու Եգիպտոսի Նեղոս գետը տարածեցին դրախտին տեղը, Գանգէս գետը Փիսոն* և Նեղոսը Գեհոն կարծելով: Ոմանք կ'իլիկիայի մէջ Ատանա քաղաքին քովերը գրին, այս քաղաքին անունը Աղին կամ Եգեմ բառին նմանութիւն մը ունենալուն համար. ոմանք ալ Մէտի-

րուցած խօսքերը. «Եւ անկեաց Աստուած ըզգրախտն յԵգեմ ընդ արևելս և եգ անդ զմարգն զոր ստեղծ...: Եւ գետ ելանէր յԵգեմայ ոռոգանէլ զգրախտն, և անտի բաժանի 'ի չորս առաջս. անուն միոյն Փիսոնն. նա է որ պատէ զամենայն երկիրն Եփրատայ, անդ ուր ոսկին է, և ոսկի երկրին այնորիկ ազնիւ, և անդ է սուտակն և ակն դահանակ: Եւ անուն գետոյն երկրորդի Գեհոնն, նա պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացւոց. և գետն երրորդ Տիգրիս, նա է որ երթայ յանդիման Ասորեստանի. և գետն չորրորդ Եփրատէս»:

* Պէտք չէ զարմանալ որ մեր Խորենացին իր աշխարհագրութեանը մէջ Գանգէսին Փիսոն ու Նեղոսին Գեհոն անունները կու տայ. վասն զի ոչ էթէ ինքը իր քովէն կը գնէ այս անունները, հասկա Պասլ Աղեքսանդրացիէն առնելով, որոյ հետևութեամբը շինած է իր աշխարհագրութիւնը. և իրեն հետևած են Թովմա Երծրունի, Վարդան աշխարհագիր, և ուրիշներն ալ:

նէին քովերը զրին նոյն պատճառաւ: Հրն դիկները ու Եւրոպացոցմէ ոմանք զրին Սէյլան կղզւոյն մէջ: Յոյներն ու Լատինները Ափրիկէի մօտերը Երեկորնական ըստած երկիր մը. ոմանք ալ Միջագետաց մէջ:

5. Նորերը ուր կը գնեն գրախտը:

Նորերէն ոմանք, ինչպէս նաև Հարտուին՝ զրին Պաղեստինի մէջ, ուր Մովսեսի բերած նշաններէն մէկն ալ չկայ. վասն զի Մովսէս Հրէաստանի կամ Արարիոյ զբքին նայելով հեռու կը գնէ գրախտին տեղը. թող ուրիշ անյարմարութիւնները գետերուն, օդոյն, բերքին կողմանէ, և այլն: Իսկ ուրիշները, ինչպէս նաև Յովհաննէս Քլէրք, զրին Ասորւոց երկիրը Լիբանանու կամ Գամասկոսի քովերը, Խրիստորոտա գետը Փիսոն սեպելով և Որոնդէս գետը Գեհոն: Կելլարիոս երևելի հնագէտը գրաւ գրախտը Քաղզէացւոց աշխարհին մէջ, Եփրատէն ու Տիգրիսէն սկսեալ ինչուան Հնդկաստան տարածելով, Հնդկաստանի Իբարիս գետը Փիսոն կարծելով և Գանգէսը Գեհոն. սուրբ Գրքին մէջ յիշուած ամէն բերքերն ալ այս միջոցին մէջ գտնուելուն համար: Բայց այս կարծիքը ուրիշ անյարմարութիւններէն զատ, այս ալ ունի, որ Աստուած գրախտը չափաւոր պարտէզ մը հաստատեց, չէ թէ այսչափ ընդարձակ տեղ մը, և ապսպրեց Ազամայ « գործել զնա և պահել »:

6. Օտար ազգաց մէջ որն եղած է աւելի

ընդհանուր կարծիքը զրախտին տեղւոյն վրայ :

Օտար ազգաց մէջ ամենէն ընդհանուր կարծիքը այս է, թէ զրախտին տեղը կ'իյնայ այն միջոցը, ուր Տիգրիս և Եփրատ գետերը Քաղզէացոց աշխարհին մէջ Պասրայէն երկու օրուան ճամբայ վեր, կուգան կը միանան իրարու հետ, ուր է Խուռնա քաղաքը, և հինգ փարսախ տեղ երթալէն ետքը՝ նորէն կը բաժնուին երկու ճիւղ, որ կ'ըսուի հիմա Շաղ-իւլ-արապ, և կը թափին Պարսից ծոցը. այս միացած տեղը Եղեմ է կ'ըսեն. երկու առջի գետերը Եփրատ ու Տիգրիս, իսկ երկու վերջի ճիւղերը Փիսոն և Գեհոն : Այս կարծիքը հնարեց Կալվին, որուն հետեւեցան Սկալիգէր, Պետաւիոս, Պօլար, Մուխնոս, Հուետիոս՝ որ շատ հռչակեց այս կարծիքը :

7. Ինչէն կը ցուցուի այս դրութեան սըլսալ ըլլալը :

ա. Սուրբ Գիրքը կ'ըսէ. « Եւ գետ ելանէր յԵղեմայ ոռոգանել զզրախտն » . արդ Հուետիոսին կարծած Եղեմէն գետ չելլեր, հապա երկու գետ կը մտնէ Տիգրիս և Եփրատ : Շաղ-իւլ-արապ ըսուած գետը չէ թէ իր կարծած Եղեմին մէջ կը բղխի՝ սուրբ Գրքին ըսածին պէս, հապա դրսէն կուգայ և հոսկէց կ'անցնի :

բ. Կ'ըսէ սուրբ Գիրքը. « Եւ անտի բաժանի ի չորս առաջս » . Խուռնային քով, ուր կը գնէ զրախտը, չորս առաջք չբաժնուիր,

հապա մտնելէն ետքը երկու կը բաժնուի . որով Հուետիոսին դրախտին տեղը երկու գետ մտած կ'ըլլայ , այսինքն Եփրատ և Տիգրիս . և երկու գետ դուրս ելած , որ իրեն ըսածին նայելով Փիսոն և Գեհոնն է , որք չէ թէ տեղէ մը կը բխին , հապա Տիգրիսէն ու Եփրատէն ձևացած են . ուր սուրբ Գիրքը չորս գետ կը դնէ դրախտին մէջէն բխելու համար :

գ . Տիգրիսի համար կ'ըսէ սուրբ Գիրքը . « Նա է որ երթայ յանգիման Ասորեստանի » . այսինքն դրախտէն ելլելէն ետքը կ'երթայ Ասորեստանի կողմերը . ուր Հուետիոսին կարծիքին նայելով թէ որ խուռնա ըլլար դրախտը , պէտք էր ըսել . « Նա է որ դայ յերկրէն Ասորեստանեայց » :

դ . Տիգրիս և Եփրատ առաջուց միացած չէին , ինչպէս կ'ըսեն Պլինիոս և Ստրաբոն , հապա 23 մղոն կամ ըստ Ստրաբոնի 7 մղոն իրարմէ հեռու կը թափէին Պարսից ծոցը . ասով ալ բոլորովին կը փճանայ Հուետիոսին կարծիքը , վասն զի այն լիճը ուր չորս առաջը բաժնուած կ'երևնան՝ վերջէն եղած է :

ե . իրեն Փիսոն և Գեհոն ըսած երկու ճիւղերը չեն կրնար գետ ըսուիլ . վասն զի մասնաւոր լեռնէ մը չեն բղխիր , և դարձեալ պզտի առուներ են , որ 18 փարսախ տեղ երթալէն ետքը՝ կը թափին Պարսից ծոցը , ուստի չունին այն երկայնութիւնն ու ընթացքը , որոնց համար կ'ըսէ սուրբ

Գիրքը թէ ընդարձակ երկիրներ կը պատեն :

8. Հուետիոսին կարծիքը ուրիշ որոնք մերժած են :

Հուետիոսին կարծիքը կը մերժեն նաև Պերթի աստուածաբանը, Կալմէթ, և Կելլարիոս : Այս վերջինը շատ փաստերով մերժելէն ետքը, կ'ըսէ թէ Մովսեսին Գեհոն ու Փիսոն գետերուն վրայ ըրած ստորագրութենէն կ'իմացուի թէ հեռու աշխարհի գետեր են, անոր համար ալ կ'ըստորագրէ իրենց ընթացքը և զանազան բերքերը ուսկից որ կ'անցնին այս գետերը, որպէս զի Հրեայք կարող ըլլան զիրաւ հասկընալ : Իսկ թէ որ Խուռնա ըլլար զըրախաը՝ հարկ չէր ըլլար այնչափ նշաններ տալ, վասն զի Խուռնա Արարիոյ անապատին մօտիկ էր, ուր էին այն ատեն Հրեայք. ինչպէս որ Եփրատայ վրայ ալ քիչ կը խօսի, Հրէից մօտ ու ծանօթ ըլլալուն պատճառաւ :

Գարձեալ ինչպէս Եփրատն ու Տիգրիսը գետ կ'անուանէ, նոյնպէս նաև Փիսոնն ու Գեհոնը զատ գետեր կ'անուանէ. որ եթէ Հուետիոսին զրած տեղն ըլլար զըրախաը, ինչպէս կրնար Մովսէս Տիգրիսի ու Եփրատայ մէկ մասը զատ գետ անուանել, և երկայն բարակ ստորագրել զասոնք, և բուն գետերը Տիգրիսն ու Եփրատը միայն անունով յիշել :

9. Ուրեմն զըրախտին բուն տեղը ո՞ր է :

Գրախօսը Հայաստանի մէջ է, ինչպէս որ կը վկայեն նաև օտարազգիներէն Ռենալտ, Կալմէթ, Բասինի, Պերթի, Նիքոլա մեկնիչը, Լուպին աշխարհագիրը, Մարթինի սուրբ Գրոց մեկնիչը և ուրիշ մէկ քանի նոր աշխարհագիրներ : Որովհետև գրախօսին տեղւոյն զլխաւոր նշանը չորս գետերն են որ կը յիշուին սուրբ Գրքին մէջ, Եփրատ, Տիգրիս, Փիսոն և Գեհոն, ուստի նախ զասոնք քննենք : Եփրատին ու Տիգրիսին համար ամէն օտարազգի ու ազգային մատենագիրները կ'ըսեն թէ Հայաստանէն կը բխին*, ուստի և ասոնց վրայ տարակոյս չեւբեր. և կը մնան մէկալ երկու գետերը, Փիսոն և Գեհոն՝ որոնց վրայ միշտ տարակոյս ելած է, և զորոնք սուրբ Գրոց ըսածին նայելով պէտք է փնտռել Եփրատայ ու Տիգրիսի քովերը :

Եւ որովհետև կան Հայաստանի մէջ Տիգրիսի ու Եփրատին բխած տեղերուն մօտ երկու գետ, այսինքն Երասխ և Ճորոխ, հաւաստի պատճառներով կ'ըսենք թէ Երասին է Գեհոն, Ճորոխը Փիսոն, թէպէտ և այս անունները բոլորովին աննման ըլլան առջիններուն. վասն զի անուանց փոփոխութիւնը հին ատենուան ուրիշ շատ տեղերու

* Տիգրիս գետը կը բխի Հայաստանի Չորրորդ Հայք ըսուած նահանգին Հաշտանք գաւառին մէջէն. իսկ Եփրատը Կարնոյ լեռներէն : Տե՛ս Աշխարհագր. հին Հայաստան. §. 34. 37 :

վրայ ալ եղած է, և սակայն ասով տեղ մը իր տեղէն փոխուած չհամարուիր: Դարձեալ, զրախտին Հայաստան ըլլալուն արդեւք մը չընե՞ր զրախտին չորս գեաերուն քիչ մը իրարմէ հեռու տեղերէ բղխիլը. վասն զի ինչպէս որ կ'ըսէ Մարթինի մեկնիչը, « Պէտք չէ զարմանալ այս բանին վրայ, որովհետեւ այս տեսակ փոփոխութիւններ գեաերու, լճերու վրայ եղած են նաև ուրիշ տեղուանք ջրհեղեղներով, երկրաշարժներով և ժամանակին հնութեամբը:

10. Ի՞նչ պատճառներով կը ցուցուի թէ ճորոխն է Փխտն գետը:

Որոնք որ զրախտը Հայաստանին մէջ կը գնեն՝ Պտղոմէոսէն, Ստրաբոնէն, ու Պլինիոսէն յիշուած Փասիս գետը՝ որոյ աղբերակունքը Հայաստանին մէջն է կ'ըսեն, Եւ փրատ գետոյն մօտ, կը համարին որ սուրբ Գրքին մէջ յիշուած Փխտն գետը նոյն իսկ Փասիսն է, որուն կը վկայէ նաև անուան մօտիկութիւնը: Այս Փասիս գետոյն մեր լեզուովը ըսուած է Գորոխ կամ Ճորոխ, վասն զի օտարազգի մատենագիրները ինչ ընթացք որ կու տան Փասիս գետոյն, նոյնը կու տան աղգային մատենագիրները Ճորոխին: Եւ ասոր ապացոյց՝ մեր Ճորոխ գետը օտարազգի հին աշխարհագիրներէն յիշուած չէ, և անոր տեղը Փասիսը: Իսկ թէ որ Ճորոխը դատ գետ մը ըլլար, պէտք էր որ դայն ալ յիշէին, ուր Հայաստանի մէջի Ճորոխէն մանր գետերն ալ կը յիշեն:

Այս Փասիս գետը ոմանք սխալմամբ և առանց քննելու կը նոյնացընեն Հիմակուան Պաշ կամ Բիսն ըսուած գետոյն հետ, որ կը բխէ Կովկասու լեռներէն, և կ'ըյնի Վրաստանի հիւսիսային կողմը Հայաստանէն հեռու :

11. Ի՞նչպէս կը մեկնես սուրբ Գրքին այս վկայութիւնը որ կ'ըսէ Փիսոն գետոյն համար. « Նա է որ պատէ զամենայն երկիրն Եւրատայ, անդ ուր ոսկին է, և ոսկի երկրին այնորիկ ազնիւ, և անդ է սուտակն և ակն դահանակ » :

Եւրատ երկիրը որոյ չորս կողմը կը պատէր Փիսոն գետը, կը կոչուի Եւրա անունէն, որ Յեկտանայ տասուիրեք որդոց մէկն էր. և ինչպէս կը կարծուի թէ Ուփիր, որ նոյնպէս Յեկտանայ որդին էր, բնակեցաւ Սպեր, և իր անունովը կոչեց տեղը, ասանկ ալ իրեն եղբայրը Եւրա բնակած կը կարծուի անոր մօտիկ. ուստի իրեն բնակած տեղը պիտի ըլլայ Սպերայ մօտ Խաղտիք աշխարհը: Վասն զի Եբրայեցիք Եւրատայ տեղ կ'ըսեն Խաշիլատ, որ շատ նմանութիւն ունի մեր Խաղտիք բառին, որուն օտարազգի հին մատենագիրները կ'ըսեն Խաշիլք կամ Քաշիխք, որոյ գրեթէ չորս կողմը կը պատէ Ծորոխ կամ Ճորոխ գետը, կամ ըստ սուրբ Գրոց Փիսոն գետը* :

* Սուրբ Գրոց մէջ յիշուած Սոփակը. իտ. Carbunculo. ած. Սէլէան՝ մուծ կարմիր, ազնիւ և

12. Ի՞նչ պատճառներով կը ցուցուի թէ Երասխն է Գեհոն գետը :

Դրախտին իրեք գետերը գտնելէն ետեւ, հարկաւ կը հետեւի որ չորրորդն ալ անոնց մօտերը ըլլայ, և այս է մեր Երասխ գետը՝ որ կը բխի Կարնոյ լեռներէն Եփրատ գետոյն բխած տեղոյն մօտ : Երասխ գետոյն Յոյները կ'ըսեն Արաքսիս :

Ոմանք Օքսոս գետը՝ որուն Արաքացիք Ծառուռն կամ Ծէյհուռն կ'ըսեն, նոյն կարծեցին Գեհոնին հետ, արաքացի անուան նըմանութեանը նայելով* . բայց սխալ է այս կարծիքը . վասն զի — ա . այս գետը Կասպից ծովուն անդիւի կողմը կ'ըյնի, և կը բղխի Թուրքաստանի մէջ Սմրզանդ քաղքին մօտ : — բ . այս գետը հին ատեն միշտ Օքսոս կը կոչուէր, և ետքը Արաքացիք Ծառուռն կոչեցին :

13. Ի՞նչպէս կը մեկնուի սուրբ Գրքին

Թափանցիկ քար մի է, որուն կ'ըսենք նաև Կարէհան և Կայծ : Իսկ Գահանայր . իա . Malachitta . պրս . և տճ . Տէհնէճ, կանաչագոյն գիմահար քար մի է : Այս քարերը թէպէտ և չգտնուին հիմա այն կողմերը, սակայն կրնայ ըլլալ որ հին ատենը կային . և հիմա չէ մնացեր կամ հողոյն տակը ծածկուած կեցեր են . ինչպէս որ Կիպրոս կղզւոյն մէջ ալ հին ատեն այլևայլ գոհարներ կան եղեր, բայց հիմա չեն գտնուիր :

* Այս կարծիքիս հետևող է նաև մեր Մատթէոս ուսուցիչի պատմիչը որ կ'ըսէ . “ Անցեալ ընդ մեծ գեան Ծահուռնից որ կոչի Գեհոն ” :

այս վկայութիւնը որ կ'ըսէ Գեհոն գետոյն համար . « Նա պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց » :

Նախ պէտք է զիտնալ թէ եօթանասնից թարգմանութիւնը ուր որ Եթովպիա կ'անուանէ, եբրայականը շատ հեղ Քուշ կը զնէ . և Յովսեպոս, Հարտուին, Պօշար և Կելլարիոս կ'ըսեն թէ, Քուշ կամ Եթովպացի ազգը թէ Ափրիկէի մէջ կը դանուի, որ է հիմակուան Հապէշները, և թէ Ասիոյ մէջ, որ են Հնդկաստանի և Արաբիայի բնակիչները : Վարձեալ, պէտք է զիտնալ որ Եբրայեցոց քոշս կամ քոշ անուանը Քաղզէացիք քոշ կ'ըսէին . այս բանիս համար Կարմէտ Գոռքք կամ Սկիւրացիք ըսուած ազգը, որ հին ատեն Երասխայ մօտ կը բնակէին, նոյն կը զնէ սուրբ Գրոց Եթովպիա ըսուած աշխարհին հետ : Բայց ստոյգը մեզի այս կ'երեւի թէ Մովսեսին Եթովպիա ըսած երկիրը ըլլայ Հայաստանի Արցախ և Ուտի նահանգները, որոց գրէթէ չորս բոլորը կը պատէ մէկ կողմէն Երասխ գետը, մէկալ կողմէն Կուր գետը, որ Երասխայ պէս մեծ է : Թող որ հիները Եթովպացի կ'անուանէին ամէն սևամորթ ազգերը, այս պատճառաւ Եթովպացոց անունը Հնդկաց ալ կու տային . ինչպէս Երեմիայի մէջ ալ կայ . « Միթէ փոխիցէ՞ Եթովպացին զմորթ իւր », ուր մեր թարգմանութիւնը կը զնէ Հնդիկ . Եթովպացի և Հնդիկը մի և նոյն բան նշանակելուն համար :

Կայ նաև Հայաստանի Ուտի նահանգին մէջ ժողովուրդ մը որ իրենց Սև կամ Սևուկ նախահաւուն անունովը Սևարդիք կոչուած են, ինչպէս կ'ըսէ Յովհաննէս Կաթողիկոս * :

14. Սուրբ Գիրքը ինչ նշաններ կու տայ զրախտին տեղւոյն վրայ :

ա. Ինչպէս որ ըսինք, զլիաւոր նշանն է զրախտին չորս գետերը, որոնց բխած տեղերը չափաւորեալ միջոցի մէջ պէտք է որ ըլլան :

բ. Արեւելեան կողմը պիտի ըլլայ :

գ. Արարիայէն ու Հրէաստանէն հեռու :

դ. Չափաւոր մեծութիւն պիտի ունենայ, ու տեղն ալ ջրարբի ըլլայ : Եւ ահա այս ամէն նշաններն Հայաստանի մէջ ամբողջ կը գտնենք :

15. Ինչպէս կը մեկնես սուրբ Գրքին այս վկայութիւնը. « Եւ տնկեաց Աստուած զզրախտն յԵզեմ ընդ արևելս » . արդեօք Հայաստան նոյն զիրքը ունի :

Սուրբ Գիրքը արեւելեան կողմ կ'ըսէ, կամ Արարիոյ անապատին զրիցը նայելով ուր կը գրէր Մովսէս իր Հնգամատեանը, և կամ

* Թերևս Սև կամ Սևուկ անունը կը տրուի եղեր Քամայ կամ անոր Քուշ որդւոյն, ուսկից ելած է Սև կամ Սևարդիք անունը. վասն զի Քամ կ'ըստուգաբանի աբլասիէզ ու սև. և աւանդութիւնն է թէ Քամայ գէմքը սև էր :

Հրէաստանի գրքին նայելով, ուր պիտի բնակէին Իսրայելացիք. և Հայաստան այս երկու գրքին ալ նայելով արեւելեան կողմը կ'իյնայ. վասն զի Յննգոց գրքին մէջ կ'ըսէ Մովսէս ջրհեղեղէն ետքը մարդկանց ցրուելուն համար. « Եւ 'ի խաղալն նոցա յԱրևելից » . ամէնքը կը վկայեն թէ Մովսէս հոս տեղը Արարատայ լեռները Արևելք անուանով կոչած է: Արդ Հայաստանի մէջ դնելով դրախտը, գ. նշանն ալ կը ստուգուի Արաբիայէն կամ Հրէաստանէն հեռու ըլլալը:

16. Եդեմ կամ Ադին դրախտը Հայաստանի մէջ ո՞ր կողմը կ'իյնայ:

Շատ հաւանական կերեի թէ դրախտը կամ Եդեմը՝ Բարձր Հայոց մէջ կարնոյ գաւառին կողմերը կ'ըլլին*, որոյ մօտ են Բիւրակեան լեռները, որ կ'ըսուին նաև կարնոյ լեռներ, ուսկից կը բզխին այս իրեր գետերը Եփրատ, Երասխ, (որ է ըստ սուրբ Գրոց Գե

* Եդեմը կամ դրախտը մեր բազմահմուտ Ինձիճեան Հ. Ղուկաս վարդապետը կը գնէ Չորրորդ Հայոց Հաշտեանք գաւառին մէջ, և կը ձգէ ինչուան Բիւրակեան լեռներուն գօտիները: Գաւառին անուըր մօտիկ է հելլոփին, հելլոփայ բառերուն, որ ըսել է Փոփոխութիւն. վասն զի Եդեմ բառը, որ շատերը յատուկ անուան տեղ կ'աւանուն, ոմանք ալ փափկութեան նշանակութեամբ: Հաշտեանք գաւառը շատաջուր, զուարճալի ու բարեբեր ըլլալուն համար, մեր թագաւորներուն որ գւոցը բնակարան եղած էր:

հոն), Ծորոխ՝ (որ է Փիսոն). և կը մնայ միայն անդին Տիգրիս գետը որ Չորրորդ Հայոց Հաշտեանք գաւառին մէջ կը բղխի, և շատ հեռու չէ մէկալ գետերուն բղխած տեղէն: Ուստի հաւանական կ'երևի թէ դրախտը Կարնոյ կողմերը կ'ըլնի, որոյ երկրին պտղաբերութիւնը գովելով Խորենացին կ'ըսէ իր պատմութեանը մէջ. արգաշանդահոյ, շատաշոշր և բերրի:

17. Կարնոյ կողմերը ինչպէս են հիմա:

Գրախտին այս յատկութիւնները, այսինքն շատաջուր ըլլալը, երկրին առատ պտղաբերութիւնը, օդոյն գեղեցկութիւնը, ինչուան հիմա յայտնի կ'երևի Պիկեօլ ըսուած գօտևոր լեռներուն կողմերը, որ ըսել է հազար չի՛ն կամ բիշրակն և կ'ըլնի բարձր Հայոց մէջ որոյ համար կ'ըսէ Խորենացի. « Ըստ անուանդ բարձր է քան դամենայն երկիր, և ընդ չորս կողմանս արձակէ գետս »: Այս գօտևոր լեռները որ մինչև Չորրորդ Հայոց կողմերը կը ձգուին, իրենց ստորոտէն կը բխեն անթիւ աղբիւրներ, որ տեղ տեղ լճեր ու գետակներ կը ձևացընեն, և այս աղբիւրներուն շատութիւնը ցուցընելու համար տաճկերէն Պիկեօլ ըսուած է: Այս աղբիւրներուն կրնայ յարմարիլ սուրբ Գրոց ըսածը. « Եւ աղբիւր ելանէր յերկրէ և ուռգանէր դամենայն երեսս երկրի », և կամ « Գետ ելանէր յԵղեմայ ուռգանել զդրախտն ». վասն զի ամէնն ալ միև նոյն լեռնէն և իրարու մօտ կը բխէին:

Այս գետակները կամ աղբիւրները որ եղակի կը յիշուին, դրախտը ուողանելէն ետեւ անկէ դուրս կ'ելլեն, և չորս առաջը բաժնուելով կը ձեացընեն դրախտին չորս գետերը :

Այս ամէն սրտածառներով հաւանական կը տեսնուի թէ դրախտը Հայաստանի մէջ եղած է, և այնչափ աւելի հաւանական, որչափ որ կը տեսնենք ուրիշ օտար կարծեաց սխալ ու անհիմն ըլլալը : Այս բանս քիչ պարծանք չէ մեր հայրենի երկրին որ երբեմն երանութեան բնակարան ու մարդկութեան խանձարուրք եղած է. բայց աւանդ որ հիմա թշուառութեան և ողորմելութեան մէջ կը տեսնուի :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Նոյի տապալակին Հայաստան իջնելուէ վրայ :

18. Ե՞րբ եղաւ ջրհեղեղը :

Ըստ եօթանասնից հաշուին եղաւ աշխարհիս 2262 թուականին, իսկ ըստ Երբայեցոց կամ ժամանակագրաց հաշուին 1656ին. քառասուն օր զիչեր ցորեկ անձրև գալով, ու երկնքի սահանքները և երկրիս աղբիւրները բացուելով, բոլոր երկիրս ջուրը կոխեց, ու ամենայն կենդանիք և մարդիկ ջնջուեցան բացի Նոյէն ու իրեն հետ եղած մարդիկներէն և կենդանիներէն :

19. Ջրհեղեղէն ետև մարդիկ նախ ուր տեղ շատցան :

Ինչպէս մարդուս առջի բնակութիւնը Հայաստանի մէջ եղաւ, և հոն նախ մարդիկ սկսան շատնալ, նոյնպէս և երկրորդ բնակութիւնը Ջրհեղեղէն ետքը հոն եղաւ. վասն զի Նոյ և իրեն տղաքը տապանէն ելլելէն վերջը՝ Մասիս լեռան կողմերը բռնակեցան :

20. Ո՛ւր իջաւ Նոյի տապանը :

Գրեթէ ամէն ազգ կը վկայէ թէ Հայաստանի լեռներուն վրայ իջաւ տապանը, սուրբ Գրքին խօսքին նայելով որ կ'ըսէ.

« Եւ նստաւ տապանն յեօթներորդում ամսան 'ի 27 ամսոյն 'ի վերայ լեռանց Արարատայ » . այսպէս կը գնէ նաև եբրայականը և սամարացին . իսկ վուլկագան և ասորոց թարգմանութիւնը կը գնէ Արմէնիա, նոյն սեպելով Արարատն ու Արմէնիա : Իսկ Արարացոց թարգմանութիւնը կը գնէ Վարառ լեռանց վրայ՝ որ է Հայաստանի կորդուաց լեռները, գասոնք Արարատեան լեռներուն հետ միացած կարծելով :

21. Արտաքին պատմիչներէն ո՞վ կը վրկայէ տապանին Հայաստան իջնելուն վրայ :

Կը վկայեն տապանին Հայաստանի լեռանց վրայ իջնելուն նաև արտաքին պատմիչներէն Աղեքսանդր Բազմավէպը 'ի քրոնիկոնին Եւսեբեայ, ըսելով . « Եւ տեղին յորում վայրի ելեալ կային (մարդիկ 'ի

նաւէ) Հայոց աշխարհն էր », և դարձեալ . « Եւ ի նաւէն ուր չողաւ դադարեաց , և ցայժմ սակաւ ինչ մասն ՚ի Կորդուացւոց լերինն ՚ի Հայոց աշխարհին մնալ ասեն » : — Աբիւղենոս առ Եւսեբեայ . « Եւ նաւն երթեալ յաշխարհ Հայոց դադարէր , և ՚ի փայտիցն դեղ օղնահանութեան բնակչաց աշխարհին պարզեւէր » : Բերոս քաղղէացին առ Եւսեբեայ . « Վիպազրեաց և վասն արկղակերտ տապանին՝ որոյ Նովքոս (Նոյ) նախնին մերոյ ազգիս ապրեցաւ , և երթեալ դադարէ ՚ի զլուխ լերանց Հայաստան աշխարհին » : Նոյնպէս նաև կը վկայեն թէ Հայոց լերանց վրայ իջաւ տապանը՝ Իսիդորոս , սուրբն Հերոնիմոս , Ոսկեբերան որ կ'ըսէ . « Հաւատայցէք արդեօք եթէ եղև ջրհեղեղ , եթէ առանցելոց ինչ բանք թուիցին ձեզ , ուր և լերինքն յորս տապանն դադարեաց՝ վկայեն , զՀայոց լերանցն ասեմ » : Դարձեալ ուրիշ տեղ կ'ըսէ . « Ապաքէն և դարդիս լերինք Հայաստանեայց վրկայեն (վասն ջրհեղեղին) , ուր եկաց տապանն , ոչ ապաքէն և այժմ անգանօր պահեալ կան նշխարք նորա ՚ի մեր խրատ » : Ուստի աւելորդ է խօսիլ մէկ քանի աննշան մարդկանց կարծեացը վրայ , որք Արարատ լեռը Պարսկաստան , Միջագետք , Թաթարստան , Չինու երկիրը դրին . վասն զի ուրիշ օտարազգի հեղինակներն ալ մերժած են անոնց կարծիքը :

22. Նոյի տապանը Հայաստան իջնելուն ինչ արտաքին ապացոյցներ ունինք :

Կը վկայեն տապանին Հայաստան իջնելուն նաև ինչուան հիմա կեցած տեղոյ անունները: Վասն զի՝ ինչպէս որ կը կարծուի՝ այն տեղը ուսկից որ երևցան լեռներու գլուխները՝ Երևան կոչեցին նոյն անունուան մարդիկը: Ուր որ Նոյ տապանէն ելլելէն ետքը իջաւ և բնակեցաւ՝ Նախ անշան կամ Նախ իջևան գրին: Ուր որ մեռաւ և թաղուեցաւ Նոյ և անոր մօտ եղած գաւառը կոչեցին Առնոյտուն: Ուր որ Նոյ այգի տնկեց, գրին Արկուռի որ վերջը ռամկօրէն ըսուեցաւ Ակուռի* : Ուր որ Նոյի Նոյեմզար կիներ** թաղուեցաւ՝ Մարանդ (իրբ մայրանդ): Այս բառերուն նշանակութեանցը վրայ դարձեալ կը խօսինք:

23. Առարկուռիւն. Նոյի սերունդը որ կը բնակէին Արարատայ լեռանց կողմերը, արևելքի կողմէն ելան և եկան Սենաար դաշտը (Մն. ժա. 2). և հոն Բաբելոն քաղաքը շինեցին. արդ Հայաստան Սենաարին արևելեան կողմը չըյնիր, հապա հիւսիսակողմը:

Սուրբ Գիրքը կը խօսի, ինչպէս կը-

* Այս գեղը 1840ին Մասեաց հրաբուխին տակ ծածկուեցաւ: Մեր նախնեաց գրքերուն մէջ գեղին անունը միշտ Ակուռի ըսուած է, Արկուռի չկայ:

** «Եւ Նոյ լեալ ամաց հինգ հարիւրից ծնանի զՍեմ, զՔամ և զՅաբէթ՝ ի Նոյեմզարայ կնոջէ իւրմէ » Սաճա-էլ երէց:

սէ Պօշար, Ասորեստանեայց սովորութեանը համեմատ, որոց տէրութեանը մէջէն անցնելով Տիգրիսը, գրեթէ երկու հաւասար մաս կը բաժնէ: Արդ այն մասը որ Տիգրիսի անդիի կողմը կ'ըլնի կ'ըսեն Արևելեան, իսկ այն որ ասդիի կողմը կ'ըլնի՝ Արևմտեան: Որովհետև Արարատեան լեռները ուսկից մարդիկ ցրուեցան, կ'ըլնին Տիգրիսի անդիի կողմը անոր համար ալ սուրբ Գիրքը կ'ըսէ. « Ի խաղալն նոցա յարևելից »: Բայց թէ ինչպէս անցան Տիգրիսի ասդիի կողմը, պէտք չէ զարմանալ, վասն զի գիտէին այն ատեն նաուակ շինելու կերպը. բաց ասկէ կրնային առանց նաուակի ալ Տիգրիսին ծանծաղ տեղերէն անցնիլ, ինչպէս որ անցան մեծին Աղեքսանդրի դօրքերը Նինուէի մօտ:

24. Տապանին այլ և այլ կտորներուն վրայ ինչ գիտելիք կայ:

Բազմավէպն Աղեքսանդր * և Բերոսոս Բելլայ քուրմը կը գրուցեն, թէ Հայաստանի Կորդուաց լեռներուն վրայ մնացած էր տապանին մէկ մասը, որոյ վրայէն քերուած նաւթը բժժանաց ու հիւանդութիւններէ

* Աղեքսանդր Բազմավէպ 'ի քրոնիկոնի Եւսեբեայ. « Եւ ցայժմ սակաւ ինչ մասն 'ի Կորդուացւոյ լեռին 'ի Հայոց աշխարհին մնալ նշխարս (տապանին) ասէն, և ոմանց քերել քերել 'ի ծեփածոյ նաւին նաւթոյ 'ի բժշկութիւն 'ի ջնջոց ցաւոց ինչ բժժանաց »:

առողջանալու համար կը գործածէին մարդիկ : Կը գրուցեն նաև Յովսեպոս և սուրբն Եպիփան թէ տապանին այլևայլ կտորները կը գտնուին Կորդուաց լեռներուն վրայ : Ասկէ կ'երևի որ սուրբն Յակոբ Մծրնայ հայրապետէն շատ առաջ կային տապանին այլևայլ կտորները : Իսկ Կորդուաց լեռներուն վրայօք տես ինչ որ վերը ըսինք (20) :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Այլևայլ գիտելիք Նոյի ու անոր Սև, Գաւ, Յարէր որդոցը և անոնց սերնդոցը վրայ :

25 . Ջրհեղեղէն ետև ինչուան մարդկանց Հայաստանէն դուրս ցրուիլը սրչափ ատեն անցաւ :

Ջրհեղեղէն ետև ինչուան ժողովրդեան Սենաար դաշտը երթալը Փաղէկ նահապետին ատեն, Եօթանասնից ու Սամարացոց ճիշդ հաշուին նայելով, որ աւելի կը համաձայնի սուրբ Գրքին և արտաքին պատմութեանց, է 450 տարի * :

* Հոս Եօթանասնիցը նահապետաց կարգին մէջ Արփաքսադէն ետև ու Սաղայէն առաջ՝ որ Սեմայ չորրորդն է՝ կը յիշէ Կայնանը, որոյ 130էրորդ (ըստ Խոր. 120էրորդ) տարին ծնաւ կ'ըսէ Սաղան, ասով փոխանակ 432 տարի ըլլալու 562 տարի կ'ըլլայ ինչուան Փաղէկ : Բայց կ'երևի թէ Եօթանասնից մէջ սխալմամբ մտած է Կայնանին

Այս միջոցին մէջ Նոյ նահապետ քանի որ ողջ էր հօր պէս կ'առաջնորդէր ամենուն, և ամէնքը հանդիստ և խաղաղ կեանք կ'անցընէին երկրագործութեան և հովուութեան ետեւէ ըլլալով, որով այս միջոցը ըսուեցաւ Ոսկեդար: Ոմանք ջրհեղեղէն ինչուան ժողովրդեան ցրուիլը ըստ Եբրայեցւոց հաշուին 100 տարի կը դնեն * :

անունը, վասն զի ոչ Եբրայեցւոց, և ոչ իսկ Սամարացւոց թարգմանութեան մէջ կայ, որոյ հետ եօթանասնիցը ինչուան Փաղեկայ ատեն համաձայն կ'երթայ՝ բաց այս սխալմունքէն: Դարձեալ եօթանասնից թարգմանութեան հին օրինակներուն մէջ Վայնանին անունը չկայ, և ետքերը մը տած է: Այս բանիս ամենեւին արգելք մը չընէր Ղուկասու աւետարանչին մէջ Վայնանին անունը յիշուիլը, վասն զի կ'երևի թէ մէկը Ղուկաս աւետարանչին լուսանցքին մէջ դնելով Վայնանին անունը, ետքը բնագրին մէջ մտեր է և այնպէս մնացեր կ'ըսեն իմաստունք:

* Ինճիճեան բազմարդիւն վարդապետը ըստ Եբրայեցւոց հաշուին 100 տարի կը դնէ ինչուան Փաղեկ նահապետին ատեն (Հնախօս. Ա. էջ 282, 283, 305: Հ. Պատմ. Չամչեան. հտ. Ա. 155, 156), Վալմէթը իրեն առաջնորդ առնելով, և անկէց այլ և այլ հետևանքներ հանելէն զատ՝ կը հետևընէ նաև թէ Հայկ Սենաար գաշտէն գառնալէն ետքը դեռ ողջ էր Նոյ նահապետը: Այս հաշիւը մեզի ստոյգ չէրևիր, հասա Ճմարիտ է եօթանասնից ու Սամարացւոց հաշիւը որ կը դնեն ինչուան Փաղեկայ ատեն 432 տարի, ուր եբրայականը կը դնէ 102 տարի. վասն զի Թ. անկարելի է

26. Ի՞նչ պատճառաւ ուղեցին մարդիկ Հայաստանէն ելլել երթալ :

Պատճառը սուրբ Գիրքը որոշ չղներ , բայց յայտնի կ'երևի թէ մարդկանց շատնայն

որ 100 տարուան մէջ այն աստիճան շատնայ ժողովուրդը , որ երկիրը իրենց չբաւելով , ելլեն երթան Սենաար դաշտը՝ ու հոնկէ ասդին անդին ցրուին , ուր երկրորդ դարուն սկիզբը 7,000 կամ 8.000 հազիւ շատցած կ'ըլլայ ժողովուրդը . իսկ հինգերորդ դարուն Փաղեկայ ատեն ինչուան 4,000,000 կամ 5,000,000 : Բ . Վուլկագային հաշուին նայելով Աբրահամու ծնունդը կ'ըյնի ջըրհեղէն 292 տարի ետքը , այսինքն 58 տարի Նոյի մահուանէն առաջ , և 218 տարի Սեմայ մահուանէն առաջ : Արդ թէ որ Աբրահամ տեսած ըլլար Նոյ և Սեմ նահապետները , անկարելի կ'երևնայ որ Մովսէս Աբրահամու վարքը պատմելու ատեն , չիշէր ասանկ երևելի դիպուած մը . վասն զի Մովսէս այն ամէն բաները որ պարծանք մը կը բերեն Աբրահամ նահապետին՝ բոլորը կը յիշէ , ուր մնաց ասանկ մեծ պարծանք մը այս երկու նահապետները տեսած ըլլալուն և անոնց հետ խօսած ըլլալուն համար : Ուրեմն Մովսէսի լռութենէն ալ կ'երևի թէ Աբրահամ նահապետ ոչ Նոյ տեսեր է և ոչ Սեմը : Գ . Սուրբ Գրքին նայելով Աբրահամու կոչման ժամանակ ժողովուրդը շատցած էր , և ասդին անդին մանր տէրութիւններ կային , որոնք իրարու հետ սկսեր էին պատերազմիլ , որոցմէ ոմանք քիչ ատենէն ետքը մեծամեծ ինքնակալութիւններ եղան . այս ամէն բաները եղած չէր կրնար ըլլալ թէ որ ըստ Վուլկագային հաշուին ջըհեղէնէն ետև 367 տարի անցած ըլլար ինչուան Աբրահամու կոչումը . վասն զի անկարե-

էր, որով երկիրը չէր բաւեր իրենց. մանաւանդ ունեցած ոչխարներուն, կովերուն պատճառաւ, որ խիստ բազմաթիւ էին, վասն զի այն ատեն ամէնքն ալ հովուութեան և երկրագործութեան ետևէ կըլլային: Ուստի շատ հողի ելան Հայաստանէն ու զնացին Սենաար դաշտը, և հոն լեզունին խառնակելով, ասդին անդին ցրուեցան: Սուանդութիւն մը կայ թէ Նոյ դեռ

լի է որ այնչափ քիչ ժամանակի մէջ երկրիս վրայ այնչափ այլևայլ փոփոխութիւններ, ազգեր, ու թագաւորութիւններ ըլլան, որոնք բաւական ծաղկած էին. ուր որպէս զի ասանկ փոփոխութիւններ եղած ըլլան երկրիս վրայ, պէտք է գէթ ուժը ինը դար աւելցընել անոնց վրայ. անոր համար շատ յարմար և ստոյգ կ'երևնայ Եօթանասնից ժամանակագրութիւնը, որ ինչուան Աբրահամու կոչումը 1247 տարի կը դնէ, և արտաքին պատմութեանց ալ հակառակ չէլլար, այլ կը միաբանի անոնց հետ:

Եօթանասնից ժամանակագրութիւնը քան զԵբրայականը աւելի ընտրելուս մէկ պատճառն ալ այս է, որ մեր նախնիքը սկզբանէ 'ի վեր միշտ Եօթանասնիցը գործածած են, ինչպէս նաև Յոյները, նաև Լատինացիք ինչուան սրբոյն Հերոնիմոսի ատեն: Այս Հնախօսութեանս մէջ թուականները Եօթանասնից ժամանակագրութեանը համեմատ գրինք. ուստի Հայկազանց տէրութեան տևելը փոխանակ դնելու ըստ ժամանակագրաց հաշուին 1779 տարի, սկսելով 2107 տարի առաջ Քրիստոսի Ծննդէնէն, գրինք 2018 տարի, այսպէս իմա և ուրիշ թուականներն ալ:

չմեռած բաժներ է աշխարհիս իրեք մասը իրեն Սեմ, Քամ, Յարեթ որդւոցը ժառանգելու համար. ինչպէս որ կը յիշէ այս բանս սուրբն Եպիփան, և ուրիշներն ալ : Այս բանիս յիշատակութիւն կայ հեթանոսաց զրուածոց մէջ ալ, որ կ'ըսեն թէ Չրուան, Տիտան և Յապետոսթէ, կամ Դիոս, Պոսիդոն և Պղուտոն՝ իրենց մէջ երկիրս բաժնեցին, որ են Նոյի իրեք որդիքը՝ Սեմ, Քամ Յարեթ :

27. Հեթանոսները Նոյին ինչ անուն կու տային :

Հեթանոսները Նոյին Սառառնոս անուն կու տային, որ ըստ Յունաց կ'ըսուէր նաև կռնոս. և իրեն Սեմ, Քամ, Յարեթ որդիքը՝ կը կոչէին Դիոս, Պոսիդոն և Պղոտոն : Իսկ Ասորեստանեայք կոչեցին զՆոյ Քսիստարոս իրենց թագաւորներուն մէկուն անուամբը : Նոյնպէս և ուրիշ արևելեան ազգերը, ինչպէս վերը ըսինք, Նոյին կ'ըսէին Քսիսութրոս, և իրեն որդւոցը՝ Չրուան, Տիտան, և Յապետոսթէ : Դիցարանութեան մեկնիչները կ'ըսեն թէ հեթանոսներէն ոմանք Քամին՝ Դիոս, կամ ըստ լատ. Եօլիս կամ Ենէրիքեռ կ'ըսէին, և Եգիպտացիք Ալմոն. Յարեթին՝ Պոսիդոն կամ Նեպտուն, որ էր ծովու աստուած, վասն զի իրեն բաժին ինկան կղզիներն ու թերակղզիները, իսկ Սեմայ Պղոտոն անունը կու տային, որ կը նշանակէ մեծատուն :

28. Ո՛ր էր Սեմայ բնակութեան տեղը :

Սեմ՝ որ է Ջրուան կամ Ջրադաշտ՝ որուն Յոյնք և Հռոմայեցիք կ'ըսեն Չորօադր, նախ Հայաստանի Սիմ լեռը բնակեցաւ, որ իր անունովը կոչուած է. ետքը Պարսկահայք նահանգին Չարուանդ գաւառը, որ նոյնպէս իրեն անունովը կոչուեցաւ (Խոր. Ա. 7.):

29. Տարբանին վրայ ինչ գիտելիք կայ:

Խորենացին Ուրմպիոզոր փիլիսոփայէն առնլով կը զրուցէ, թէ Սեմայ պզտիկ տըղոցմէ մէկը Տարբան անուամբ երեսուն մանչ զաւակով ու տասնըհինգ աղջիկ զաւակով և ուրիշ մարդիկներով՝ բաժնուեցաւ իր հօրմէն, և զնաց Տարօնայ կողմերը բնակեցաւ, զոր իր անունովը կոչեց. իսկ այն տեղը ուսկից որ իր զակընները իրմէ բաժնուեցան Յրօնք անուանեց: Այս Տարբանը ետքերը զնաց Բակարիոյ կողմերը, բայց քիչ մը ատեն կենալէն ետքը ինքը դարձաւ, սակայն իր տղոցմէ մէկը հոն մնաց, որ եղաւ բակարիացի Չորօասդրը, որոյ վրայ ուրիշ տեղ կը խօսինք:

30. Աստղիղի և Որսիրայ վրայ ինչ գիտելիք կան:

Աստղիկ և Որսիր, ըստ աւանդութեան, Սեմայ քոյրն և եղբայրն էին. Աստղիկ բնակեցաւ Տարօնոյ մէջ, ուր կայ Աստղընբերդ կամ Աստղեբերդ, իր անունովը կոչուած: Որսիր ալ բնակեցաւ Կորճայք նահանգին մէջ, ուր իրեն անունովը կոչուած կայ Որսիրանք գաւառը:

31. Եմուզին վրայ ի՞նչ գիտելիք կան :
 Եմուզն Արամայ որդին Սեմայ թուռն էր
 (Ծն. Ժ. 23). որ ըստ Եբրայեցւոց է Հոռյ :
 Յովսեպոս Հուլը կը կոչէ նաև Ողորս , և ի-
 բնն բնակութիւնը Հայաստանի մէջ կը դը-
 նէ : Պօշար հաւանական կը կարծէ թէ Ո-
 դրոսէն ելած ըլլայ Ողինի անունը , որ է
 Ուտի , Հայաստանի տասնըհինգ նահանգ-
 ներէն մէկը :

32. Յեկտան ո՞ր բնակեցաւ :

Յեկտան Եբերայ որդին Սեմայ ցեղէն ,
 բնակեցաւ Հայաստանի մէջ Մասիսին մօ-
 տիկ : Պէտք չէ շփոթել այս Յեկտանը մէ-
 կալ Յեկտանին հետ՝ որ Աբրահամու և Քե-
 տուրայ որդին էր , և որ Արարիային մէջ
 բնակեցաւ , ինչպէս որ կալմէթ ալ կը հաս-
 տատէ : Եբերայ որդին Յեկտանը տասուի-
 բեր որդի ունէր , որոնք Մասիսէն սկսեալ
 ինչուան Սովփեր կամ Սպեր բնակեցան
 (§. 41) :

33. Ո՞ր էր Յարէթին բնակութեան տեղը :

Յարէթ կամ Յապետոսթէ և կամ Պոսի-
 դոն յայտնի է թէ առջի բերան Հայաստան
 բնակեցաւ , բայց որոշ չգիտցուիր թէ ուր
 էր իր բնակութեան տեղը , իսկ իրեն սե-
 բունները ցրուեցան Փոքր Ասիա , Միջեր-
 կրական ծովուն կղզիները , Եւրոպա և Ա-
 սիոյ կողմերը :

34. Գամերայ վրայ ի՞նչ գիտելիք կան :

Գամերայ կամ Գոմերայ Յարէթի որ-

դւոյն համար, կ'ըսէ Յովսեպոս թէ Գաղատիայի մէջ բնակեցաւ, և որ առաջուց Գումարք կ'ըսուէր: Բայց աւելի ստոյգ է թէ բնակեցաւ Գամիրք ըսուած երկիրը՝ որ է Կապադովկիա, ինչպէս որ կը վկայէ նաև մեր Յովհաննէս Կաթողիկոս:

35. Մազողին վրայ ի՞նչ զիտելիք կան:

Մազող Յարեթի երկրորդ որդին՝ բնակեցաւ, կ'ըսէ Պօշար, Ստրաբոնէն ու Պլինիոսէն յիշուած Կոկարենի գաւառին մէջ. վասն զի կ'ըսէ թէ Գող նոյն է Մազողին հետ: Արդ այս Կոկարիւնի ըսուած գաւառը մեր Գռգարք նահանգն է, որ իբր թէ ըլլար Գող հարք, այսինքն տեղի ուր բնակեցան Գողայ կամ Մազողայ հայրերը: Բայց ետքը Մազողին սերունդները ցրուեցան Կովկասու լեռներուն վրայ, անկէց անցան Ռուսաստան և Թաթարստանին վարի կողմերը, ուր են Մանչուք և Մոզուլ ըսուած աղղերը, որ Մազող անունէն կոչած են: Յովհաննէս Կաթողիկոս Մազողին սերունդներէն ելած է կ'ըսէ Կեղտաց, Գաղատացուց և Մարաց աղղերը:

36. Մոսղբին վրայ ի՞նչ զիտելիք կան:

Մոսղբ Յարեթին եօթներորդ որդին, բնակեցաւ Մոսղբեան լեռանց վրայ, որոնք Հայաստանը վրաստանէն կը բաժնեն, և կ'երթան ինչուան Պոնտոսի և Կապադովկիոյ կողմերը: Այս գօտեոր լեռները կոչեցան Մոսղբին անունովը, որոյ սերունդները դնացին նաև Մոսկովստան: Ուստի

Մոսկովք անունը ելած կը կարծուի Մոսքո
կամ Մոսքիք անունէն, որ Մոսքիքեան լեո-
ներուն վրայ բնակող ազգ մ'էր, և հոնկէ
գաղթական զնացին Ռուսաստան կամ Մոս-
կովստան. իսկ Ռոսք անուան համար ու-
մանք կը զրուցեն թէ ելած է Ռոս կամ Ռաս
անունէն, որ Երասխ կամ ըստ յն. Արաս
գետոյն անուան աւրուածն էր, որ կը
տրուէր նոյն գետոյն քով բնակող ազգի
մը: Այս ազգէն գաղթական երթալով Մոս-
կովստանի կողմերը Ռուսք կոչեցան: Եղե-
կիէլի մէջ կը յիշուի Գոգ և Մագոգ Ռովս-
մեսովքայ իշխանը, որ Ռոսք և Մեսովք
բառերէն միացած է, որ երկու զանազան
ժողովրդոց անուններ էին: Յովհաննէս
Կաթողիկոս Եւսեբիոսէն առնելով Լիւրի-
կեցիներն ալ Մոսքէն ելած կը համարի:

37. Ասքանազին վրայ ինչ զխեղիք
կան:

Ազքանազ որ Գամերայ որդին էր* բը-
նակեցաւ նախ'ի Հայաստան, և իրեն ա-
նունով մեր ազգն ալ Ազքանազեան ըսուե-
ցաւ, ինչպէս որ կը վկայէ Յովհաննէս
Կթ. որուն կը համաձայնի Ս. Գիրքն ալ Երե-
միա մարգարէին բերնովը որ կ'ըսէ. « Պա-

* Յովհ. Կթ. զԱսքանազ կը դնէ Թիրասայ որ-
դի, ըսելով. « Թիրաս որ երրորդ էր'ի Յաբեթէ
ծնաւ զերեւո որդիս, զԱսքանազ, զԲիփաա և
Թորգոմ», ուր սուրբ Գիրքը կ'ըսէ. « Որդիք Գա-
մերայ Ազքանազ և Բիփաթ և Թորգոմ»,:

տուէր տուք յինէն այրարատեան թագաւորութեանցն և Ազքանագեան գեղին » ուր երկուքն ալ մէկ թագաւորութեան համար ըսուած են : Ետքերը Ազքանագին ցեղէն գաղթական գնացին Փռիւզիա և Բիւթանիա , և հոն այլ և այլ քաղաքներ և գետեր իրենց անունովը կոչեցին :

38 . Թորգոմին վրայ ինչ գիտելիք կան :

Թորգոմին համար՝ որ Գամերայ երրորդ որդին էր , զոր Խորենացի և Յովհ . Կթ . Թիրասայ որդի կը զնեն , կ'ըսեն արտաքին պատմիչներէն Եւսեբիոս , Թէոդորեոս և սուրբ Իսիդորոս՝ թէ Հայոց ազգին նախահաւն էր . իսկ Յովսեպոս , Հերոնիմոս և Պօչար՝ թէ Փռիւզացոց ազգին էր . և հիմակուան մատենագիրներէն շատերը կ'ըսեն թէ Թորգոմացոց աշխարհը Թորգոմանաց երկիրն էր , որ կ'ըլնի Թաթարստանի և Սկիւթիայի մէջ : Բայց մենք ստոյգ ազգային պատմութեամբ գիտենք թէ Թորգոմ էր Հայկին հայրը , և ինչպէս Հայկին անունովը , նոյնպէս նաև Թորգոմին անունովը կոչեցաւ մեր ազգն ու աշխարհը , որ առաջ Ազքանագին անունովը կը կոչէր : Այս բանս կ'ընդունին նաև Կալմէթ և ուրիշները , և սուրբ Գիրքն ալ կը վկայէ կոչելով . « Տունն Թորգոմայ ՚ի ծագացն հիւսիսոյ » . (Եղեկ . Բ . 60 .) ուր կ'ըլնի Հայաստան : Տարակոյս չկայ թէ ետքերը Թորգոմին սերունդներէն գնացին Թաթարստանի կողմերն ալ , ուր կ'երևի թէ Թորգոմայի

քումանք և թորգոմ ըսուած ազգերը թորգոմին անունէն ելած են :

39. Ո՞ր է Քամայ բնակութեան տեղը : Քամ, ինչպէս ուրիշ տեղ ըսած ենք (§. 15), բնակած կ'երևի նախ Ուտի նահանգին մէջ, որոյ բնակիչները իրեն անունովը Սևորդիք կոչուեցան . և իրեն Քուշ որդին բնակած կ'երևի Արցախ նահանգին Քուստի գաւառին մէջ, ուսկից ելան զնացին իրեն յաջորդները նաև Սկիւթիա, Քուշանաց և Գթաց երկիրները, և Մազքութք որ կ'ըսուի նաև Մեծ Գոռք :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Հայկ, ու մեր տերուրեան սկզբնաշրջանը, և տերուրեան ընդարձակող քաղաքները * :

40. Թորգոմ մեր առաջին նախահայրը քանի՞ գաւակ ունէր :

Թորգոմ ինչպէս կ'ըսէ Ստ. Օռպէլեանը,

* Այս Հնախօսութեանս մէջ մտքերնիս այն չէ որ ազգային պատմութիւն գրենք, հապա մեր թագաւորներուն մէջ որոնք որ երևելի եղան քաջութեամբ և աշխարհաշէն գործքերով զանոնք միայն յիշատակել, թողլով ուրիշ մանրամասն գիտելիքները ազգային պատմութենէ սովորելու : Իսկ նախարարութեանց վրայ կ'ուզենք ընդարձակ խօսիլ, դասատանց համար գրուած ազգային պատմութեանց մէջ տեղն 'ի տեղը խօսուած չըլլալուն պատճառաւ :

ութը զաւակ ունէր ահաւոր և հսկայ մարդիկ, որոց առջինը ու մեծն էր Հայկ, ետքը Քարթլաւս կամ Քարթլոս, Բարդաւս, Մովկան, Լեկան, Հերաւս, Կովկաս և ութերորդը Եգրէս: Թորգոմ ասոնց վրայ բաժնելով իր ժառանգութիւնը, Հայկին տրւաւ Հայաստանը բոլոր իր սահմանովը մէկտեղ. իսկ Վրաստանը և ուրիշ սահմանակից երկիրները Քարթլաւսին և մէկալ որդւոցը:

41. Հայկին վրայ ինչ զիտելիք կան:

Հայկ՝ Թորգոմայ որդին՝ Նոյէն առնելով հինգերորդ էր. վասն զի Նոյին որդին Յաբեթ, Յաբեթի որդին Գամեր, Գամերայ որդին Թորգոմ, Թորգոմի որդին Հայկ: Հայկ Բաբելոնի աշտարակը շինողներուն մէկն էր. բայց երբոր ուրիշներուն հետ իր լեզուն ալ խառնակեցաւ, ու իմացաւ Աստուծոյ բարկութիւնը, չուզելով Ներսովթայ հնազանդիլ, որ կ'ուզէր ինքզինքը Աստուծոյ պէս պաշտել տալ, և ուզելով Հայկ աստուածպաշտութեան մէջ հաստատ մնալ, դարձաւ Հայաստան իբր 140 տարիէն ետքը, ուր որ կային այլևայլ ժողովուրդներ ասորիսանդին Հայաստանի դանազան կողմերը, որոց լեզուն անշփոթ մնացեր էր. և Հայկ իր կորսնցուցած լեզուն նորէն սովրեցաւ, որ էր հայերէն լեզուն, մէկզի թողլով իր վերջէն իբրև պատիժ ունեցած լեզուն: Հայկ երբոր Սենաար դաշտը գնաց 150 տարուան էր, և հոն ծնաւ զԱրմենակ, զՄանաւազ, զԹոռ, և այլն:

42. Ի՞նչ պատճառաւ Սենաար դաշտին մէջ մարդկանց լեզուն խառնակեցաւ :

Մարդիկ բազմութեամբ Հայաստանէն ելլելէն ետե երբոր հասան Սենաար դաշտը որ Ասորեստանի մէջ է, հոն դեռ իրարմէ չբաժնուած ուղեցին ամբարտաւանութեան խորհուրդով բարձր աշտարակ մը շինել, և անով իրենց անունը անմահ թողուլ* : Այս բանս մեծ չարութեան գործ կը համարին Ոսկերեբան և սուրբն Օգոստինոս : Բայց ինչպէս որ ստոյգ կ'երևի, աշտարակաշինութեան գործոյն մէջ մտաւ նաև կռասպելատութեան խորհուրդ, որով ուղեցին աշտարակը դից մեհեան ընել. անոր համար՝ ինչպէս որ կ'ըսէ մեր Ս. Լուսաուորիչը, լեզուաց խառնակութեան պատիժն առին : Այս բանիս ապացոյց է նաև աս ալ՝ որ Բաբելոնի աշտարակին մնացորդը Բելայ տաճար եղաւ, ուր կը պաշտէին զինքը. և թէ Բէլ եղաւ կռասպելատութեան առջի հնարողը, ինքզինքը Աստուծոյ պէս պաշտել տալով : Բէլ՝ սուրբ Գրքին մէջ կ'ըսուի Նեբրովթ, որ էր աշտարակը շինողներուն զուխը :

43. Հայկ Սենաար դաշտէն Հայաստան գառնալէն ետե նախ ո՞ր բնակեցաւ :

Հայկ երբոր դարձաւ Սենաար դաշտէն իր անով տեղովն, գաւկըններովն ու թոռներու

* Սիւնկեղոս, Կեդրենոս և ուրիշները կը գնեն թէ ինչուան 40 տարիի չափ աշխատեցան աշտարակին շինութեանը վրայ :

վը որ 300 հողիէն աւելի էին, և ուրիշ ծաւաններով և օտար մարդերով որ իրեն յարուեր էին, բնակեցաւ նախ Ասորեստանի կողմերը, որոնք ետքերը ըսուեցան Մոկք և Կորճայք, ուր մնացեր էին այլևայլ մարդիկ որ չէին գնացեր Սենաար դաշտը, և հնազանդեցընելով զանոնք, հոն լերան մը ոտքը դաշտի մը մէջ իրեն բնակութեան տեղ ու կալուածներ շինեց. բայց ետքէն թողլով զանոնք իր Կազմոս թուին՝ որ Արմենակայ որդին էր, ինքը ելաւ գնաց Տորուբերանի Հարք գաւառը՝ որոյ անունը ինքը դրաւ իր նախահարցը յիշատակը պահելու և ցուցընելու համար թէ հոն բնակեցան իրեն հայրերը. և հոն շինեց իր անունով Հայկաշէն ականը:

ԿԿ. Հայկ ինչպէս իշխեց Հայաստանին:

Հայկ Բելայ յաղթելէն ետև Հայոց ձոր ըսուած դաշտին մէջ, որ կ'ըլնի Բզնունեաց ծովուն մօտերը, աւելի ընդարձակեց իր սահմանը, ու եղաւ առաջին տիրապետող ու Հայաստանը ընդարձակող: Բաց ասկէ եղաւ մեր առաջին նախահայրը, որոյ անունովը կոչեցաւ մեր ազգը հայ, երկիրը Հայք կամ Հայոց աշխարհ, որ անկէ առաջ կ'ըսուէր Ազքսևագեան աշխարհ, և ետքը ըսուեր էր Թորգոմակեան աշխարհ: Իսկ ինքն Հայկ՝ Բելայ մահուրնէն ետև իր զաւկընէրովը մէկտեղ խաղաղութեամբ կառավարեց Հայաստանը տանուտէրական իշխանութեամբ, ինչուան որ մեռաւ: Եւ իր որ-

դին Արմենակ բնակեցաւ Այրարատ նահանգին մէջ Արագած լեռան մօտիկ որ իր անունովը կոչուած է . Արմայիս Արմենակին որդին բնակեցաւ Արմաւիրի մէջ, Շարայ Արմայիսին որդին Շիրակ գաւառին մէջ : Նոյնպէս Արմենակին երկու եղբայրները Մանաւազ և Խոռ բնակեցան Հարք և Խոռխոռունիք գաւառներուն մէջ . Բազ Մանաւազայ որդին Բղնունեաց մէջ . Գեղամ Արմայիսին թոռը Գեղարքունի գաւառին մէջ և, Գեղամայ որդին Սիսակ՝ Սիւնեաց երկրին կամ Սիսականին մէջ, և այլն :

45 . Հայկէն ետև ո՛վ եղաւ Հայաստանի սահմանը ընդարձակող :

Հայաստանը ընդարձակողներուն մէջ առջինը կը սեպուի Արամ, որ իր թշնամիները Հայաստանէն հալածելու պատճառաւ, տիրեց նաև օտար երկիրներու : Արևելեան կողմէն ընդարձակեց ինչուան Զարասպ լեռը՝ որ կ'ըլնի Ատրպատական աշխարհին մէջ, հալածելով Մեղացիները՝ որոնք Նիքարին առաջնորդութեամբը կ'ապատակէին Հայաստանի արևելեան կողմերը : Այս կողմը յանձնեց Սիսական ցեղին, և երկիրը իրեն հարկատու ըրաւ ինչուան Նինոսի թագաւորութեան ատենը :

Հարաւային կողմէն Բարշամը հալածելով տիրեց Ատրեստանի մէկ մասին, այսինքն կորճայք, Մոկք և Պարսկահայք նահանգներուն՝ որ Ատրեստանի կողմ կը համա-

րուին . նոյնպէս տիրեց Միջագետաց մեծ մասին : Եւ Ասորեստանի այս կողմերուն վրայ առաջնորդ դրաւ Կաղմոսի ցեղը :

Արևմտեան կողմէն տիրեց մասին Փոքր Ասիոյ , հալածելով Պայապիսը Արշիպեղազոսի կղզիներուն մէկուն մէջ , որ բռնացած կը տիրէր Սև ու Միջերկրական ծովերուն միջոցը եղած երկիրներուն վրայ . և հոն Մշակ անունով մէկը 10,000 զօրքով կողմնասպահ դրաւ , որոյ զօրանիստ քաղաքը Մշակին անունովը ըսուեցաւ Մաժար որ ետքը Կեսարիա կոչեցաւ : Եւ Արամ Կեսարիայէն ինչուան իր բուն սահմանը իրեք մաս բաժնեց , և կոչեց Առաջին , Երկրորդ և Երրորդ Հայք : Բաց ասկէ այս կողմը շատ տեղ բնակչօք լեցուց . և հրաման տուաւ որ ամէնքն ալ հայերէն սովորին ու խօսին :

Հիւսիսային կողմը Կուր գետէն անդին անցաւ , և Վրացիներն ու Աղուանքը հնազանդեցուց և հարկատու ըրաւ , որոնք կ'երևի թէ Արամէն առաջ ալ Հայոց հպատակ էին :

46 . Երկրորդ աշխարհակալը ո՞վ եղաւ :

Երկրորդ աշխարհակալը եղաւ մեծն Տիգրան , որոյ համար Խորենացին կ'ըսէ թէ Հայաստանը ընդարձակելով հասցուց իր բուն սահմանին : Վասն զի Արամ նահապետին Հայաստանէն դուրս տիրած երկիրներուն շատը իրեն յաջորդներուն ատենը կորսուեցան Հայոց ձեռքէն , և Հայու սահմաններուն ուրիշները կը տիրէին . զասոնք

ամէնքն ալ հալածեց Տիգրան, և զուրիշները իրեն հարկատու ըրաւ, այսինքն կապաղովկացիները, Վիրքն ու Աղուանքը, և այլն . և Աժգահակին յազթելով ու զինքն ալ սպաննելով՝ տիրեց Մարաց աշխարհին ալ, և շատ ընդարձակեց իր տէրութիւնը :

47. Վաղարշակայ վրայ ինչ գիտելիք կան :

Մեծն Արշակ Պարթեր շատ երկիրներու տիրելով և ուղելով իր տէրութիւնը հաստատ պահել, իր եղբայրը Վաղարշակը Հայաստանի վրայ թագաւոր դրաւ՝ իրեն թագաւորութեան կէսը անոր յանձնելով, այսինքն Ասորոց երկրին արեւմտեան կողմը, և կղեսուրը որ է ստորին Ասորիք, Պաղեստինը, բոլոր Փոքր Ասիա, Պոնտոս ծովէն ինչուան կասպից ծովը եղած Սկիւթացոց երկիրը, այսինքն Վրաց, Աղուանից, Եգերացոց և բոլոր կովկասային ազգերուն երկիրը և Ատրպատական աշխարհը*, և իրեն թագաւորանիստ քա-

* Խորենացի Գիրք Ա գլ. Ը. « Քաղաք թագաւորուէ տայ (Արշակ) նմա (Վաղարշակայ) զՄծբին, և սահման հատանէ նմա զմասն ինչ յարեւմտեան Ասորոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս, և զԹիտալիա, ՚ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ՚ի տեղին ուր կովկաս յարեւմտեան յանգի ծով, և զԱտրպատական » : Միջերկրեայ ըսելով կ'իմանայ բոլոր Փոքր Ասիա, որ կ'ըլլի Պոնտոսի և Միջերկրական ծովուն մէջ. Թիտալիա ըսելով կ'իմանա Սկիւթիա. իսկ արեւմտեան ծովն է կասպից

զաք տուաւ Մծբինը: Խորենացին կ'ըսէ թէ այս սահմաններուն վրայ՝ Վաղարշակ իր քաջութեամբը ուրիշ ալ աւելցուց, մանաւանդ երբոր Մորփիւղիկէսը սպաննեց, և իրեն հպատակ ըրաւ Պոնտացիները, կապաղովկացիքը ու Եգերացիները, որոցմով զլուխ քաշեր էր Մորփիւղիկէս:

48. Չորրորդ աշխարհակալ և ընդարձակող թագաւորը ո՞վ եղաւ:

Արտաշէս Ա որ ամէն իր նախորդներէն աւելի ընդարձակեց տէրութիւնը, պահելով բոլոր Վաղարշակին սահմանները: Ինքը առջինը եղաւ որ տիեզերակալութեան ետեւէ եղաւ. վասն զի Արամ, Տիգրան, Վաղարշակ ընդարձակեցին իրենց տէրութիւնը՝ թշնամիները հալածելու պատճառաւ որ իրենց երկիրը կոխեր էին. իսկ Արտաշէս միայն տիեզերակալութեան համար տիրեց Պարսկաստանի՝ նախագահութեան պատիւը անոնցմէ ինքն առնելով: Եւ զմեծն Միհրդատը, իր փեսան, Պոնտոսի վրայ թագաւոր դնելէն, և Լիւդացւոց կրեստս թագաւորը սպաննելէն և բոլոր Փոքր Ասիայի տիրելէն ետեւ, անցաւ շատ զօրքով և նաւով Թրակիա, և տիրեց Յունաստանի, Լակեդեմոնի, Թեբէի, Փովկիսացւոց և ուրիշ կողմերու. բայց և ոչ մէկը

ծովը որ Պարթևաց երկրին արևմտեան կողմը կ'ըլնի, ուր մեծն Արշակ կը թագաւորէր Բահլ-քաղէին մէջ:

կրցաւ պահել . վասն զի զօրքին մէջ խոռ-
վութիւն ելլելով սպաննեցին զինքը * :

49. Մեծն Միհրդատայ վրայ ինչ զի-
տելիք կան :

Մեծն Միհրդատ թէպէտ և մեր թագա-
ւորներուն կարգը չէր , բայց միջին Տի-
զրանայ քեռայրն ըլլալով , և անոր հօրը
Արտաշէսին ձեռքով Պոնտոսի թագա-
ւոր նստելով , իրեն ըրած քաջութիւն-
ներն ալ մեր ազգին պարծանք կրնանք
սեպել : Եւ զարձեալ ամէն յաղթութիւն-
ներուն որ ըրաւ Փոքր Ասիայի այլևայլ
ազգերուն վրայ , այսինքն Բիւթանացւոց ,
Կարիացւոց , Կապադովկացւոց , Փռիւզա-
ցւոց , Կողքիսացւոց երկիրներուն տի-

* Արտաքին պատմիչներուն , այսինքն Յունաց և
Լատինացւոց մէջ՝ բոլորովին անծանօթ է մեր Ար-
տաշէս Աին անունը և իրեն ըրած քաջութիւննե-
րը . անոր համար օտարազգի մատենագիրներէն
ոմանք , ինչպէս նաև Սէն-Մարթէն , կը տարակու-
սին և չեն հաւտար Արտաշէսին ըրած քաջու-
թիւններուն , այսինքն Լիւդացւոց Կրեսոս թա-
գաւորը սպաննելուն , ծովով թրակիա անցնե-
լուն ու Յունաստանի տիրելուն , և այլն . որոնք
թէպէտ և հիմա գտնուած Յոյն ու Լատին հին մա-
տենագրաց մէկն ալ չպատմէ ալ՝ բայց մեզի աւելի
հաւանական կ'երևի Խորենացիին պատմածը , որ
ազգային զիւաններէ և ուրիշ Յոյն մատենագիր-
ներէ առած է , որոնք կ'օրսուած են հիմա , թէ-
պէտ և պատմածնուն մէջ քիչ մ'ալ չափազան-
ցութիւն ըլլայ :

րելով, նաև Հռոմայեցւոց և Յունաց զէմը-
րած յաղթութիւններուն, որ ինչուան Յու-
նաստան, Թրակիա, Մակեդոնիա ու Կիմ-
մերեան Տարիա, որ է Քերսոնեսոն, իր
յաղթական բանակը տարաւ, այս ամէն
յաղթութեանց կ'ըսեմ՝ ձեռնառու էր զօրքով
մեր միջին Տիգրանը, և նեղութեան ատեն
իրեն ամուր ապաւէն. ինչուան բազդին
փոփոխելովը Միհրդատ իր կեանքին հետ
բոլոր իր տէրութիւնն ալ կորսնցուց, որ իր-
մէ վերջը Հռոմայեցւոց հարկատու եղաւ :

50. Միջին Տիգրան որչափ ընդարձա-
կեց Հայաստանի սահմանը :

Միջին Տիգրան իր հօրը Արտաշէսին Ա-
սիոյ մէջ տիրած երկիրները որչափ կըր-
ցաւ ձեռքը պահեց, ու տիրեց նաև Հրէաս-
տանի, ուսկից որ շատ հրեայ զերի բերաւ :
Բայց երբոր Պոմպէոսէն յաղթեցաւ, Հայա-
ստանէն դուրս եղած երկիրներուն մեծ
մասը ձեռքէն զնաց, այսինքն Հրէաստան
ու Փոքր Ասիայի մէջ եղած երկիրները: Այս
Տիգրանը Հռոմայեցւոց պատմիչներուն մէջ
մեծ անուն ունի, իրենց հետ շատ վերաբե-
րութիւն ունենալուն համար, և Հայոց թա-
ղաւորներուն մէջ ամենէն վեր կը դնեն,
ուր ընդ հակառակին մեր պատմիչներուն
մէջ այնչափ մեծ չսեպուիր, և չհաւասարիր
Արամին, Ա. Տիգրանին, Վ. աղարշակին, ու
Ա. Արտաշէսին, և այլն :

51. Միջին Տիգրանայ մահուրէն ետև
ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը :

Միջին Տիգրանայ մահուրնէն ետև Հայաստանէն դուրս եղած երկիրները աւելի սկըսան թօթափիլ Հայոց ձեռքէն . բայց ինչուան մեծին Խոսրովու և Տրդատայ ատեն զեռ հիւսիսային կողմի Հայաստանի մօտիկ երկիրներուն կը տիրէին , այսինքն Աղուանից , Վրաց ու Ալանաց վրայ , նաև Փոքր Հայոց ու Կապադովկիային՝ զոր Պոմպէոս առեր էր Հայոց ձեռքէն : Մեծն Խոսրով զնաց յարձակմամբ Պարսկաստան և հարածեց Սասանեան Արտաշիրը , և հասաինչուան Հնդկաստան . տիրեց նաև Ատրքպատականին , և հոն շինեց Դավրեժ քաղաքը , ու մէջը պահապան զօրք թողլով դարձաւ եկաւ Հայաստան : Իրմէ ետև երևելի եղաւ Տրդատ որ Պարսկաստանի և Ասորեստանի այլևայլ կողմերուն տիրեց :

52. Տրդատայ մահուանէն ետև Հայաստանի վիճակը ինչպէս եղաւ :

Տրդատայ մահուանէն ետև սկսան Հայաստանէն դուրս եղած երկիրները բոլորովին ելլել մեր թագաւորներուն ձեռքէն , որ են Փոքր Հայք , Միջագետք , Ատրպատական , Վիրք , Աղուանք , բաց ասկէց նաև Հայաստանի այլևայլ մասերը , ինչպէս Փայտակարան , Արցախ , Ուտի , Աղձնիք , Կորձայք , Գուգարք , Տմորիք , Կորդրիք , Պարսկահայք , Զորրորդ Հայք ըստ մասին , և այլն : Եւ ասով Հայաստանի սահմանը շատ ամփոփեցաւ , ինչուան որ վերջացաւ Արշակունեաց տէրութիւնը և սկսաւ Մարզ-

սլանաց իշխանութիւնը, և անկէց ետև Բազրատունեաց տէրութիւնը, որոց ժամանակ Հայաստան խիստ քիչ տեղ կը բովանդակէր:

Յ7. Բազրատունեաց մէջ որոնք աշխարհակալ թագաւոր կրնան ըսուիլ:

Բազրատունեաց մէջ երևելի եղան Աշոտ Ա, Սմբատ Ա, որոնք Հայաստանի այլևայլ կողմերը որ թշնամեաց ձեռքը անցեր էին՝ ազատեցին, և հիւսիսային կողմէն իրենց սահմանը ինչուան կովկասային լեռները ընդարձակեցին, և Վիրքն ու Աղուանքը նուաճեցին, և զՆգերացիները հարկատու ըրին:

Յ4. Ռուբինեանց մէջ որոնք աշխարհակալ թագաւոր կրնան ըսուիլ:

Կիլիկեացոց մէջ առաջին աշխարհակալ կրնանք համարիլ նոյն իսկ Ռուբէնը, որոյ անունով տէրութիւնն ալ Ռուբինեանց տէրաշին ըսուած է, որ Բազրատունեաց Գազիկ վերջի թագաւորին ազգականն էր, և երթալով Կիլիկիա և հոն տեղի Հայերը իրեն կողմը ձգելով, տիրեց շատ բերդերու և Տօրոս լեռան, հալածելով զՅոյները որոց ձեռքն էր այն կողմերը: — Երկրորդ, անուանի եղաւ Թորոս Ա, որ իր տէրութիւնը ինչուան Միջերկրական ծովն ընդարձակեց, տիրելով Կիլիկիայի մեծ մասին: — Երրորդ՝ Լևոն Ա, որ թէպէտ խիստ քաջ մարդ էր և իր տէրութիւնը շատ ընդարձակեց, տիրելով նաև Իսաւրիոյ,

բայց վերջը երբոր անթիւ բազմութեամբ Յունաց Պերսիերութէն կայսրը Կիլիկիոյ վրայ վազեց, Լևոն դերի բռնուեցաւ, և աշխարհն ալ Յունաց ձեռքը անցաւ. թէպէտ և քիչ ատենէն Լևոնի որդին՝ Թորոս Բ զօրանալով նորէն տիրեց բոլոր Կիլիկիային ու Իսաւրիային, և շատ քաջութիւններ ըրաւ Յունաց դէմ: — Բայց Ռուբինեանց մէջ քան զամէնը վերադաս կրնայ համարուիլ Լևոն Բ քաջութեան և առաքինի զործոց կողմանէ, որով արժանի եղաւ 1198ին թագաւոր օծուելու, Պերմանացոց Հենրիկոս Զ կայսեր կողմանէ թագ ընդունելով. ու ետքը նոյնպէս թագ ընդունեցաւ Յունաց Ալեքս կայսրէն, և պատուեցաւ Հազարացոց ամիրապետէն:

ԳԼՈՒԽ Ե .

Առջի ո՞ր ազգերը յարձակեցան մեր աշխարհը,
և Հայաստան որո՞ց հարկատու եղած է:

55. Հայկազունեաց ատեն Հայաստան որո՞ց հարկատու եղած է:

Հայկազունեաց ատեն Արային մահուրնէն ետև Շամիրամ Ասորեստանցոց թագուհին տիրեց Հայաստանի վրայ, ու իրմէ ետքն ալ Հայերը ատեն ատեն Ասորեստանցոց հարկատու եղած են (§. 71):

56. Հայաստան ե՞րբ Յունաց ձեռքն անցաւ:

Վահէ հայկազունեաց վերջի թագաւորը երբոր մեծին Աղեքսանդրի հետ պատերազմելով մեռաւ, մեծն Աղեքսանդր տիրեց բոլոր Հայաստանին, և իրեն մահուանէն ետև կը կառավարուէր Հայաստան, Սելեկացւոց կուսակալներուն ձեռքովը որ 180 տարիի չափ տևեց ինչուան Վաղարշակայ ատեն :

57. Հայաստան երբ Հռոմայեցւոց ձեռքը անցաւ :

Հայաստան Հռոմայեցւոց ձեռքն անցաւ Արշամայ ատեն որ Աբղարու հայրն էր, և Հայք հարկ կու տային Հռոմայեցոց ինչուան ետքը : Նախ Հռոմ կը խաւրէին հարկը, բայց կայսրութիւնը արեւելք անցնելէն ետև կոստանդնուպօլիս կը խաւրէին. որով անկէց ետքը սկսաւ նուազիլ Հռոմայեցւոց իշխանութիւնը Հայոց վրայէն և սկսան Յոյները իշխել, կամ թէ ըսենք կոստանդնուպօլսի կայսրները : Վարազդատին մահուրնէն ետև չորրորդ դարուն վերջերը, Յունաց Արկադէոս կայսեր և Պարսից Շապուհ թագաւորին ատեն Հայաստան երկու բաժնուեցաւ. Փոքր Հայք, Բարձր Հայք և Չորրորդ Հայք Յունաց ձեռքը անցաւ. իսկ Մեծ Հայք և մնացած մէկալ դաւառները Պարսից : Այն ատեն Յունաց բաժնին մէջ եղած Հայերը Յունաց հարկ կու տային, իսկ Պարսից բաժնին մէջ եղածները՝ Պարսից : Եւ անկէ ետքը սովորութիւն եղաւ Յունաց ձեռքը եղած

Հայաստանի մասը Արևմտեան կոչել կամ բաժին Յոննաց, իսկ Պարսից ձեռքինը՝ Արևելեան կամ աշխարհ Հայոց, Այրարատ թագաւորանիստ նահանգը Պարսից մասին մէջ ըլլալուն, և Պարսից մասը Յոննաց մասէն շատ մեծ ըլլալուն համար: Իսկ Յոյնք բոլոր Պարսից մասին Պարսկահայք կ'ըսէին, զոր պէտք է շփոթել Պարսկահայք նահանգին հետ:

58. Հայք Յոյներէն ինչ նեղութիւն քաշած են:

Հայերը Յոյներէն այնչափ նեղութիւն չեն քաշած՝ որչափ որ քաշած են ուրիշ շրջակայ ազգերէն. թէպէտ և Յոյներն ալ ատեն ատեն դանազան յարձակումներ ըրած են Հայաստանի վրայ ու շատ վնասներ հասուցած: Ետքերը Հայոց և Յոննաց մէջ հաւատոյ վէճեր մտնելով, և Անի Բաղրատունեաց մայրաքաղաքը մեծ կոտորածով Յոննաց ձեռքն անցնելով, մասնաւոր ատելութիւն մը մտաւ, որոյ պատճառաւ այլևայլ ատեն Հայերը Յոյներէն շատ հալածանք և նեղութիւն կրեցին:

59. Հայերը հիւսիսային ազգերէն ինչ նեղութիւն քաշած են:

Հիւսիսային ազգերը, այսինքն Սարմատացիները, Խազիրք, Բասիլք, Հոնք և կամ Քուչանք ասպատակութեամբ միայն վաղած են Հայաստանի վրայ, և աւար առնելով դարձած իրենց երկիրը: Ուստի Հայերը հիւսիսային ազգերէն շատ նեղու-

Թիւն չեն քաշած, և գրեթէ միշտ յաղթող եղած են: Ինչպէս մեծն Խոսրով իր հօրը Վաղարշին վրէժը առնլոյ համար, որ Խաղրաց և Բասլաց դէմ մեծամեծ յաղթութիւններ ընելէն ետև մեռեր էր հոն, Խոսրով անոնց չարաչար յաղթելէն ետև, իրենց մեծամեծներէն հարիւրին մէկ պատանդ առաւ ու դարձաւ: Նոյնպէս Տրդատ չարաչար յաղթեց Բասլաց ու իրենց Գեղոնհոն թագաւորն ալ գերի բռնեց: Ասանկ ուրիշ անդամներ ալ Հայերը յաղթող եղած են հիւսիսային ազգերու դէմ: Իսկ Վիրք և Աղուանք որ հիւսիսային ազգերու կարգ կըրնան սեպուիլ, առջի բերան մեր տէրութեան տակն էին ու հարկատու. բայց երբ որ սկսան Հայերը տկարանալ ու անոնք զօրացան, այն ատեն Հայաստանի հիւսիսային կողմի այլևայլ գաւառները, որ են Գուգարք, Ուտի, Արցախ, և այլն, իրենց ձեռքն անցաւ, ու իրենք կը տիրէին հինգերորդ դարէն սկսեալ ինչուան ԺԲ, ԺԳ դարերը, թէպէտ և ատեն ատեն նորէն Հայոց ձեռքը անցան: Բաց ասկէ ԺԳ դարուն ատեն մէկ երկու անգամ յարձակմունք ըրին Հայաստանի վրայ, ու տիրեցին Անի քաղքին, որ թշնամեաց ձեռքը աւար եղեր էր:

ԵՕ. Պարսիկները երբ սկսան Հայաստանի վրայ յարձակիլ:

Պարսիկները մեծին Խոսրովու մահուընէն ետև, սկսան ատեն ատեն վազել Հայա-

ստանի վրայ . բայց աւելի յաճախեցին երբոր մեր նախարարները իրենց Արտաշէս թագաւորը իր դէշ և անառակ վարքին համար Պարսից Վռամ թագաւորին մատնելով, ուղեցին անոր հնազանդիլ Պարսիցմէ իրենց վրայ մարդպան դնել տալով : Ասով Պարսից թագաւորը իրենց տէր ըլլալով, սկսաւ իրեն մասին մէջ եղած հայերը նեղել, և իրեն կրօնքը դարձընելու համար չարաչար հալածանք հանել և սաստիկ տուրք առնուլ, ինչուան իրենք ալ կը դարմանային թէ Հայաստանէն այնչափ դանձ ելլելէն ետև, ինչպէս գեռ շէն կը կենայ աշխարհը : Հայերը բաց ՚ի տուրքէն կու տային Պարսից ամէն տարի այսչափ թուով այրուծի, ու պատերազմի ատեն հեծեալ զօրք . և Հայոց զօրքին քաջութեամբն էր որ շատ անգամ կը յաղթէին Պարսիկք թըշնամեաց :

61 . Ի՞նչ պատճառաւ Պարսից և Հայոց մէջ ատելութիւն մտեր էր :

Քանի որ Պարթևաց ցեղը կը թագաւորէր Պարսկաստանի մէջ՝ մեծն Արշակ Պարթևէն ետև որ տիրեց Պարսկաստանի ալ, Հայոց թագաւորները միշտ բարեկամ և ընտանի էին Պարսից հետ՝ նոյն ցեղէն ըլլալուն համար . և Պարսից թագաւորներուն երկրորդը կը համարուէին : Բայց երբոր Պարսից թագաւորութիւնը Պարթևաց ցեղէն Սասանեանց ցեղին անցաւ, ինչուան ետքը անդադար պատերազմ էր : Պատե-

րազմը նախ Հայոց կողմէն սկսաւ . վասն զի մեր մեծն Խոսրով թաղաւորը ուղելով Պարսից թաղաւորութիւնը նորէն պարթևական ցեղին անցընել, պատերազմով Արտաշիր սասանեանը ինչուան Հնդկաստան հալածեց, ու երբոր յաղթող դարձաւ ու նորէն կը պատրաստուէր երկրորդ տարին պատերազմ բանալ Պարսից զէմ, Անակ Պարթևը դաւաճանութեամբ զինքն սպաննեց, որով Պարսիկները զօրացան անկէ ետքը :

62. Խոսրովայ մահուանէն ետև Հայերը ինչ նեղութիւն քաշեցին Պարսիկներէն :

Արտաշիր Պարսից թաղաւորը երբոր լսեց Խոսրովայ մահը, մէկէն վազեց Հայաստանի վրայ, և շատ աւերմունքով նշաւածեց բոլոր Հայաստան : Անկէ ետքը 28 տարի առանց թաղաւորի մնաց Հայաստան ու Պարսից զորձակալներով կը կառավարուէր, ինչուան որ Տրդատ թաղաւորը զօրանալով հալածեց Պարսիկները Հայաստանէն, ու յարձակեցաւ ինչուան իրենց Տիգրոն մայրաքաղաքէն անդին: Բայց երբոր ինքը մեռաւ, Հայերը սկսան նորէն շատ նեղութիւններ կրել, և մանաւանդ Բ Շապուհին ու Բ Յազկերտին ատենները, որ տակն ու վրայ ըրին Հայոց երկիրը, շատ հալածումներ, կոտորածներ ընելով : Բ Յազկերտին ատեն կ'իյնայ Վարդանանց պատերազմն ու նահատակութիւնը :

63. Հայերը Արաբացոցմէ ինչ նեղութիւն քաշեցին :

Արաբացիք՝ որ կ'ըստինն նաև Հագարացիք, Իսմայելացիք Տաճիկք և Սարակիսոսք, է գարէն սկսեալ ինչուան ԺԱ դարը շատ անգամ յարձակմունք ընելով անհնարին վիշտեր հասուցին Հայաստանի, ուրիշ թշնամիներէն աւելի, ու շատ աւերմունք, կոտորած և գերութիւն ըրին, մանաւանդ իններորդ դարուն մէջ Բուղայի ատեն, և տասներորդ դարուն Յուսիպ ոստիկանին ատեն, և անհնարին հարկահանութեամբ կը նեղէին զժողովուրդը, եկեղեցիները կը կողոպտէին, առած քաղաքնին կ'այրէին և կը կործանէին, և մէջի բնակիչները թրէ կ'անցընէին կամ գերի կը տանէին: Ետքերը հնարք մտածելով որպէս զի դիւրաւ կարենան տիրել Հայաստանի, Վլիթ ամիրապետին ատեն ութերորդ դարուն՝ կ'ամ արաբացի հրամանատարը կանչեց խաղաղութեամբ ամէն նախարարները Նախջուան քաղաքը իրենց զօրքերովը մէկտեղ, իբրև թէ կ'ուզէ աշխարհազիր ընել: Երբոր ասոնք միամտութեամբ եկան, հոն զօրքը երկու եկեղեցւոյ մէջ փակեց, և եկեղեցիով մէկտեղ այրեց զիրենք. իսկ զնախարարները սկսաւ տանջել իրենցմէ ստակ պահանջելով, և ետքը զանոնք ալ սպաննեց: Ասով Հայաստան շատ խեղճութեան մէջ ընկաւ, և մնացած իշխանագուն մարդերէն շատերն ալ Հայաստանէն դուրս օտար երկիրներ փախան. և շատերն ալ որ այս կոտորածէն

գուրս մնացեր էին, Բուդա և Յուսուփ ուստիկանները սուտ երգմունքով ձեռք ձգելէն ետև, զոմանս սպաննեցին և զոմանս քշեցին Ասորեստանի կողմերը, և ասով Հայաստան ողորմելի և արտասուաց արժանի տեսարան մը եղաւ, զրկուելով իր իշխաններէն ու նախարարներէն. և երկիրն ալ ոտնակոխ ըլլալով ու արեամբ ներկրելով: Այս միջոցն էր Բաղրատունեաց տէրութեան ժամանակը:

64. Արաբացոց յարձակմանց ժամանակը Հայոց ձեռքը ո՞րչափ երկիր մնացեր էր: Ութերորդ դարէն սկսեալ Հայաստանի մեծ մասին Արաբացիք տիրած էին. ուստի տասներորդ դարուն մէջ Հայոց ձեռքը մընացեր էր Այրարատ նահանգը՝ ուր Բաղրատունիք կը թագաւորէին, Վասպուրական՝ ուր Արժրունիք կը թագաւորէին: Այլ ազգիներուն ձեռքն էր Փայտակարան, Կորճայք և Պարսկահայք նահանգները և Սիւնեաց Գողթն գաւառը. իսկ Մոկք և Աղձնիք նահանգներուն կէսը այլազգեաց կէսն ալ Հայոց ձեռքն էր: Գուգարք, Տայք նահանգները Վրաց ձեռքը. Ուտի և Արցախին մէկ մասը Աղուանից ձեռքը. Բարձր հայք, Զորբորդ հայք ու Տուրուբերանին մէկ մասը՝ այսինքն Տարօն* և Հարք գաւառները Յունաց ձեռքը:

* Տարօն գաւառը իններորդ դարուն մէջ առանձին այլազգի ամիրայի մը ձեռք էր:

65 . Մետասաներորդ դարուն ի՛նչ փոփոխութիւն եղաւ Հայաստանի սահմաններուն վրայ :

Մետասաներորդ դարուն Սենեքերիմ Վասպուրականի թագաւորը թշնամեաց ձեռքէն ազատելու համար , զնաց ինքնակամ իր տէրութիւնը ու աշխարհը Յունաց կայսեր տուաւ , որոյ մէջ 4,000 զեղ , 72 բերդ ու 12 քաղաք կար , ու անոնց տեղը Սեբաստիա քաղաքն առաւ իր շրջակայ սահմանովը ու հոն զնաց բնակեցաւ իր 14,000 զօրքովը և տնով տեղովը զրեթէ 40,000 հողի : Իրեն օրինակին ուրիշներն ալ հետևեցան ու զնացին իրենց երկիրները Յունաց կայսեր տուին , ինչպէս նաև Յովհաննէս Բագրատունի թագաւորը Ս.նի մայրաքաղաքը իր Շիրակ գաւառովը մէկտեղ , կարուց թագաւորը կարս քաղաքը վանանդ գաւառովը մէկտեղ , Գրիգոր Մաղիստրոս՝ կայեան , կայծոն և Բջնի ամրոցները տուաւ , որոց տեղ առաւ Միջագետքի մէջ այլևայլ քաղաքներ ու գեղեր , Միջագետաց մէկ մասին վրայ դուքս ըլլալով : Ասով երկոտասաներորդ դարուն մէջ բոլոր Հայաստան օտար ազգաց ձեռքն էր :

66 . Տուղրիլեանց վրայ ի՛նչ զիտելիք կան :

Տուղրիլ Սելճուգեան և իր որդին Ալփասալան , որ թէպէտ և թուրք էին ազգաւ , բայց Պարսից վրայ թագաւոր եղան , երկուքն ալ անհնարին չարիք հասուցին

Հայաստանի վրայ և շատ աւերմունք ըրին մետասաներորդ դարուն մէջ Արաբացոցմէ ետև: Մեր մատենագիրները զասոնք և իրենց յաջորդները կ'անուանեն երբեմն րուրք, երբեմն պարսիկ, և երբեմն ալ հին անուամբ սկիւրացիք:

67. Թաթարները երբ սկսան Հայաստանի վրայ վազել:

Երեքտասաներորդ դարուն սկիզբները Մոզոլ Թաթարները սկսան վազել Հայաստանի վրայ, որ կ'ըստին նաև մեր մատենագրաց մէջ Ազգ նետոյաց՝ որ ճինկիդխանին ցեղէն էին, և տիրեցին Հայաստանի մեծ մասին, բայց առանց մեծ կոտորած և արիւնհեղութիւն ընելու, և հարկատու ըրին Հայաստանը: Ասոնցմէ ետև չորեքտասաներորդ դարուն վերջերը յարձակեցաւ կատաղի Լէնկթիմուրը, որ շատ աւերմունք և կոտորածներ ըրաւ, և երկիրը արեամբ ներկեց. վասն զի չկար մէկը որ կարենար դէմ դնել սոսկալի գազանին. Լէնկթիմուրի ատեն Հայաստանի առջի շրնորհքն և ուժը բոլորովին գացեր էր, և զրեթէ աւերակ եղեր էր Արաբացոց և Տուղրիկեանց յարձակմունքէն, և նախարարները Հայաստանէն դուրս ասղիս անդին ցրուեր, և Հայոց թագաւորութիւնը կիլիկիայէն ալ վերցուեր էր:

68. Եզրիպտացիք ինչ յարձակմունք ըրած են Հայաստանի վրայ:

Եզրիպտացիք Ռուբինեանց տէրութեան

ժամանակ, այլ ևայլ անգամ յարձակեցան Կիլիկիայի վրայ և շատ աւերմունք բրին : Ասոնց մէջ ամէնէն դառն յարձակմունքը եղան Հեթում Աին, Լևոն Եին և Լևոն Զին ատեն եղածները, որով Կիլիկիա բոլոր աւեր և անապատ դարձաւ, ու Լևոն վեցերորդ ալ բռնուելով Եգիպտոսի սուլթանէն գերի եղաւ, որով և վերջացաւ իրմով Կիլիկիայի տէրութիւնը 1375ին :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Քաղաքական կառավարուչքեան վրայ .

69 . Հայերը քանի տեսակ կառավարութիւն ունեցան :

Հայաստանի կառավարութիւնը իրեք տեսակ կը բաժնուի, Տաւուշտերական, Միապետական և իշխանական :

70 . Ո՞րն է Տանուտէրական իշխանութիւնը :

Տանուտէրական իշխանութիւնը կամ կառավարութիւնը նահապետաց ատենն էր որ իւրաքանչիւր մարդ խաղաղութեամբ իրեն կալուածներուն և անոր մէջի մարդկանց կ'իշխէր, և կը կոչուէր Տաւուշտէր :

71 . Ո՞րն է Միապետական իշխանութիւնը, և երբ սկսաւ Հայոց մէջ :

Միապետական կ'ըսուի այն իշխանութիւնը՝ ուր թագաւորը կամ իշխանը՝ առանց իրեն հպատակներէն կախումն ունենալու

ինքնիշխան կը կառավարէ զիրենք : Միապետական իշխանութիւնը սկսաւ Հայոց մէջ Արամայ ատեն , որ սլատերազմով թըշնամիները Հայաստանէն հարածելով հաստատեց միապետական իշխանութիւնը , հընազանդելով Նինոսի Ասորեստանեայց ինքնակալին , ոսկից մարգարտէ վարսակալ ընծայ առաւ և իրեն երկրորդը համարուեցաւ : Նոյնպէս կը հպատակէին իրեն յաջորդները Ասորեստանեայց ինքնակալներուն , որոցմէ իբրև զործակալ , կողմնակալ և վերակացու կը գրուէին , և կը կառավարէին Հայաստանը առանց թագաւոր կոչուելու , ինչուան Պարոյր նահապետին ատեն որ առջի թագաւորը եղաւ : Վասն զի վարբակէս Մար իշխանը միաբանելով Պարոյրին հետ յաղթեց Սարգանապաղին և տիրեց Նինուէի , և Պարոյրը Հայաստանի թագաւոր անուանեց , ինքն ալ Մարաց թագաւոր եղաւ :

72. Մեր թագաւորական կառավարութիւնը քանի՞ ճիւղ կը բաժնուի :

Մեր թագաւորական կառավարութիւնը չորս ճիւղ կը բաժնուի . Հայկազանց , Արշակունեաց , Բազրատունեաց և Ռուբինեանց :

73. Ո՞րչափ ատեն տեեց Հայկազանց տէրութիւնը :

Հայկազունեաց տէրութիւնը՝ Հայկէն սկսեալ որ Բէլը սպաննելէն ետև տիրեց Հայաստանին Քրիստոսէ 2346 տարի ա-

առջ, տևեց 2000 տարիէն աւելի ըստ Եօթանասնից հաշուին, ու Քրիստոսէ 328 տարի առաջ վերջացաւ Վահէին մահուամբը. և անկէ ետքը Սելևկացիք տիրեցին Հայաստանին 179 տարի, որ մեծին Աղեքսանդրի յաջորդներէն էին: Ինչուան որ Արշակ Պարթևը եկաւ տիրեց Հայաստանին և իր Վաղարշակ եղբայրը հոն թագաւոր դրաւ՝ Քրիստոսէ 149 տարի առաջ, որով սկսաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը՝ որ տևեց 577 տարի*:

74. Արշակունեաց թագաւորութիւնը միշտ նոյն ցեղին վրայ մնաց:

Արշակունեաց թագաւորութիւնը ինչուան Արգար թագաւոր, Վաղարշակ Պարթևին ցեղէն էր, և անոր համար ալ կարծես թէ ինչուան այն ատեն եղած թագաւորները աւելի քաջ էին: Բայց անկէ ետքը ուղիղ յաջորդութիւնը դադրեցաւ. վասն զի Անանուն Արգարու որդին առանց զակի մեռաւ, և Սանատրուկ որ Արգարէն ետքը թագաւորեց, անոր քեռորդին էր: Այս Արշակունեաց ցեղը Արտաշէս երկրորդին

* Թովմա արծրունի կը գնէ թէ 415 տարի քրէց Արշակունեաց տէրութիւնը, ու Յազկերտ Բին երկրորդ տարին վերջացաւ. իսկ Ասողիկ կը գնէ 559 տարի, ինչուան փոքր Թէոդոսին թագաւորութեան 24դ տարին. և Կիրակոս սպամբիչը 568 տարի: Հոս դրածը մեր բազմադէտ Չամչեան Վարդապետին հետևութեամբ է:

ատեն խառնուեցաւ Ալանաց ցեղին հետ :
 Ալանաց թագաւորին Սաթինիկ աղջիկը կին
 առնլով, ուսկից ծնան Արտաւազդ, Տիրան
 և Տիրաման՝ որ Արտաշէսին յաջորդեցին :

75. Արչակունի թագաւորները բնութեամբ ինչպէս էին :

Արչակունի թագաւորներուն առջինները ընդհանրապէս թէ քաջ էին բնութեամբ և թէ աշխարհաշէն ու բարեկարգող մարդիկ . միջիններուն մէջ սկսաւ կամաց կամաց զինուորութեան արուեստը վար ըյնիլ, և աշխարհաշէն գործերը դադրիլ . իսկ վերջի թագաւորներուն ատեն տիրեց զինուորութեան մէջ բոլորովին թուլութիւն, վարուց սպականութիւն, ինքնազլխութիւն, և սաստիկ երկպառակութիւն, որով նախարարները իրենց Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիւր թագաւորին դեղծ և ցոյժ վարուց համար դնացին մատնեցին զինքը Պարսից Վասմ թագաւորին ու իրենց վրայ Պարսիկ մարդպան մը ուղեցին : Այսպիսի անխորհուրդ մատնութեամբ վերջացաւ Արչակունեաց թագաւորութիւնը՝ Քրիստոսի 428 թուականին :

76. Ե՞րբ սկսաւ Մարգարանաց իշխանութիւնը :

Արչակունեաց թագաւորութիւնը դադարելէն ետև սկսաւ մարգարանաց իշխանութիւնը, որ տեեց 204 տարի : Վերջը 60 տարիի չափ Հայաստան կը կառավարուէր Հայ իշխաններով կամ կաշրասպարաւաններով

դորոնք Յոյները կը գնէին, ինչուան որ Արարացիք տիրեցին Հայաստանի, և դրին անոր վրայ հազարացի ստոխաններ, որոց իշխանութիւնը տևեց 156 տարի: Անկէց ետքը հաստատուեցաւ Բազրատունեաց թագաւորութիւնը*:

77. Ե՛րբ սկսաւ Բազրատունեաց տէրութիւնը:

Բազրատունեաց տէրութիւնը սկսաւ Քրիստոսի 885 թուականին, որոյ առջի թագաւորը եղև Աշոտ Ա, խելացի, աշխարհաշէն և քաջ թագաւորը, որ Արարացւոց ամիրապետէն սրտակուեցաւ. նոյն պէս և իրեն յաջորդներուն շատը թէ՛ ամիրապետէն կը սրտակուէին և թէ՛ Յունաց կայսերէն, երկուքին ալ հպատակելուն սրտածառաւ: Այս սովորութիւնը դադրեցուցին վերջի թագաւորները:

78. Բազրատունեաց թագաւորները ի՞նչ պէս էին:

Բազրատունեաց մէջ բաց'ի Աշոտ Աէն եղան ուրիշ քաղաքագէտ և քաջ թագաւորներ ալ առջի բերան. բայց վերջերը նախարարաց մէջ դարձեալ տիրեց երկպառակութիւնը, և տէրութիւնն ալ այլևայլ թագաւորութիւն բաժնուելով շատ տկարացաւ:

* Սամուէլ սրտամիջը Արշակունեաց տէրութիւնը վերցուէլէն ինչուան Բազրատունեաց տէրութիւնը հաստատուելուն միջոցը կը գնէ 434 տարի:

րացաւ, ինչպէս են Արծրունեաց կամ Վասպուրականի թագաւորութիւն. թագաւորութիւն կարուց կամ վանանդայ. թագաւորութիւն Սիւնեաց կամ Սիսական. թագաւորութիւն Բաղրատունեան Աղուանից կամ Կորիկեան, և այլն:

79. Ե՛րբ սկսաւ Ռուբինեանց տէրութիւնը:

Ռուբինեանց տէրութիւնը սկսաւ Ռուբէն Հայ իշխանէն 1080ին: Առջի բերան որդւոց որդի կ'իշխէին Պարոն անուամբ, ինչուան որ Լևոն Բ 1198ին թագաւոր օծուցաւ: Ռուբինեանց ատեն բոլոր Հայաստան օտար ազգերու տակ գերի ընկեր էր, և Հայերը Կիլիկիոյ իրենց սրովն ու քաջութեամբը տիրապետեցին, որ մեր նախնեաց ժամանակ ամենևին Հայոց ձեռքը եղած չէր. անոր համար Ռուբինեանց տէրութիւնը կ'ըսուի նաև Կիլիկեցւոց տէրութիւն, որ ինչուան Լևոն Զին Եզրպտացւոց սուրդանէն գերի երթալը տևեց 29ճ տարի, և ասով բոլորովին վերջացաւ Հայոց տէրութիւնը 137ճին: Կիլիկեցւոց պղտիկ տէրութեան ատեն թէպէտ և առջի բերան ազէկ ու կտրիճ պարոններ և թագաւորներ ունեցանք, բայց որովհետև թշնամեաց յարձակմունքը պակաս չեղան նաև Կիլիկիոյ վրայէն, որ էին Յոյները, Սկիւթացիք, դանազան այլազգի ամիրաներ և Եզրպտացիք, անոր համար վիշտերն ու նեղութիւնները անպակաս էին Հայոց զլիսէն:

80. Իշխանական կառավարութիւնը երբ սկսաւ :

Երբոր Արշակունեաց ցեղէն թագաւորութիւնը Ե դարուն սկիզբը վերցուեցաւ, սկսան իշխանները կառավարել զՀայաստան, զորոնք Պարսիկք կը դնէին և քիչ անգամ Յոյնք, և կ'ըսուէին մարգպան : Բայց երբոր Է դարուն Արաբացւոց տէրութիւնը ելաւ, այն ատեն իշխանները Յունաց կամ Արաբացւոց կողմէն կը դրուէին. Յունաց կողմէն դրուածները կ'ըսուէին կուրապաղատ, Արաբացւոցը ոստիկան :

81. Արշակունեաց տէրութիւնը վերջըւելէն ետև Հայոց ազգէն դրուած իշխանները ինչ կը կոչուէին :

Ար կոչուէին իշխան աշխարհիկ, իշխան Հայոց, և քիչ անգամ պարզ իշխան, որոնք Հայաստանը կառավարելէն զատ՝ տուրք կը ժողովէին և կը խաւրէին Պարսից կամ Յունաց, որ կողմէն որ իրենք իշխան կը դրուէին : Ար կոչուէին նաև իշխանաց իշխան՝ իբրև ամէն իշխաններու զուլա : Այս անունը նաև Բագրատունեաց ժամանակ կը զործածուէր. բայց Բագրատունեաց ատեն մասնաւոր կերպով իշխանաց իշխան ըսելով կ'իմացուէր թագաւորին երկրորդը, որ Արշակունեաց թագաւորութեան ատեն կ'ըսուէր երկրորդ արքայի կամ մարդպետ կամ հայր իշխան : Բայց մարդպետը և հայր իշխանը նոյն նշանակութեամբ Արշակունի վերջի թագաւորաց ատեն միայն կը զործածուէր :

82. Իշխանաց իշխան անունը ուրիշ որոն կը տրուէր :

Ստեփանոս Օռպելեան՝ Սիւնեաց նախարարը կը կոչէ նաև իշխանաց իշխան . իսկ Թովմա Արծրունի և Ասողիկ Արծրունեաց Թաղաւորութեան ատեն նոյն անուամբ կը կոչեն Արծրունեաց Թաղաւորին երկրորդը, կամ զանիկա՝ որ նոյն տէրութեան մէջ եղած իշխաններէն ամենէն աւելի պատուաւոր էր :

83. Հրամանատար և Հազարապետ անունը որոն կը տրուէր :

Արշակունեաց տէրութիւնը վերցուելէն ետև այն որ իշխանաց իշխան կը կոչուէր, կ'ըսուէր նաև հրամանատար՝ բոլոր Հայաստանի ինքը հրամայելուն համար . անոր համար Յովհան կաթողիկոս երբեմն երկու անունն ալ մէկտեղ կու տայ մի և նոյն անձին, այսինքն իշխանաց իշխան և հրամանատար կը կոչէ :

Իսկ հազարապետ անունը, որ Արշակունեաց ժամանակն ալ կը գործածուէր, Բազրատունեաց ատեն կը տրուէր անոր՝ որ Պարսից կողմանէ կը դրուէր Հայոց աշխարհը կառավարելու և հոգալու համար, որով կը նոյնանայ հրամանատարին հետ :

84. Որո՞նք մարզպան կ'անուանէին :

Պարսիկք մարզպան կ'անուանէին, որ ըսել է կողմնապահ, այն իշխանը, որ իրենց և կամ երբեմն Հայոց ազգէն կը զնէին Հայաստանի վրայ . և նոյն է իշխան, իշխան

ևսց իշխան, հրավանատար և հագարապետ ըստած անձին հետ. Բաղրատունեաց թագաորութեան ատենն այ այս մարզպան անունը կը գործածուէր հագարապետ և հարկահան ըսելու տեղ :

85. Մարզպանները ինչ իշխանութիւն ունէին :

Մարզպանները իրեք գլխաւոր իշխանութիւն ունէին. մէյմը որ ամէն իշխաններէն վեր էին և թագաորին երեսփոխանը կը համարուէին ու աշխարհը կը կառավարէին : ք. Հայաստանի ամէն իշխաններէն անկախ էին, գերագոյն իշխանութիւնը իրենք ունենալով : գ. Ինչ որ կ'ուզէին՝ կըրնային ինքնիշխան ընել, հրամայել, ինչուան նաև մահուան դատաւարտել առանց թագաորին հարցընելու, և կուսակալներ զնել, փոփոխել, և այլն : Բայց չէին կրնար նախարարութեանց ցեղերը փոփոխել ու անոնց յատուկ եղած երկիրը յախշտակել, և սովորաբար բաց ՚ի մէկ քանի թիկնապահներէն ուրիշ Պարսիկ զինուոր չէին ունենար՝ թէ որ մարզպանը Պարսիկ ըլլար, հապա միշտ Հայու զօրքերը կը գործածէին. իսկ թէ որ պատերազմի համար հարկաւոր ըլլար, այն ատեն մասնաւոր Պարսիկ զինուոր բերել կու տար : Մարզպանները Դուին քաղքին մէջ կը նստէին, ու ամէն տարի Հայաստանի տուրքը ժողովելով թագաորին կը խրկէին :

86. Ոստիկաններուն կամ Սմիրաններուն վրայ ինչ զիտելիք կան :

Արաբացիք երբոր տիրեցին Հայաստանի վրայ, անոնց ամիրապետը որ կը նստէր Բաբելոն կամ Պաղտատ ու երբեմն Գամասկոս, ինչպէս իրեն տէրութեան ուրիշ սահմանները՝ ասանկ ալ Հայաստան իշխան կը խրկէր, զոր մեր մատենադիրները երբեմն հայու բառով ուտիկան կ'անուանեն և երբեմն ամիրայ, որ իբրև գործակալ և վերակացու կը կառավարէր Հայաստանը, և ամէն տարի տուրք կը ժողվէր և կը խրկէր ամիրապետին: Այս ամիրաներուն կամ ուտիկանաց զլխաւորը Ատրպատական կը նստէր, և ինքը Հայաստանի այլևայլ գաւառներուն վրայ ամիրաներ կը դնէր, ինչպէս Գողթն գաւառը, Խլաթ, Նփրկերտ, Տփլիս, Ապահունիք, Գանձակ, և այլն: Ասոնց մէջ ամենէն երևելին էր Գուին քաղաքը նստած ամիրան, որ երբեմն Նախջուան քաղաքն ալ նստած է. ասիկայ արաբացի գորքերով Հայաստանը թշնամիներէն կը պահէր: Եւ սովորաբար Հայաստանի մէջ գրուած երկրորդական ամիրաները առանց անոր հրամանին զլխաւոր բան մը չէին կրնար ընել: Ասով յայտնի կը տեսնուի թէ ամիրապետը Ատրպատականի ամիրային ձեռքով Հայաստանի վրայ մէկ ամիրայ չէր դներ, հապա այլևայլ. որոնք թէպէտ և Ատրպատականի ամիրային ձեռքին տակն էին, բայց իրենք ալ կրնային ինքնազուտ հրաման ընել, և ինչուան մահուան վճիռ տալ:

87. Հայոց տէրութեանը կառավարութեան կերպը ինչպէս էր :

Հայոց տէրութեան կառավարութիւնը, ինչպէս ուրիշ արևելեան ազգերուն, այսօր ինքն Ասորեստանեայց, Մարաց, Պարսից, և այլն, բացարձակ միապետական էր. ինչ որ կ'ուզէր թագաւորը՝ ինք իր կամօքը կրնար ընել, թէպէտ և անպատշաճ բան ըլլայ, և ուրիշ իշխանաց կամքին հակառակ: Այս բանս յայտնի կ'երևի մեր վերջի Արշակունեաց թագաւորներուն ատեն, որ են Տիրան, Արշակ, Պապ, որոնք նախարարաց կամքին հակառակ բաներ կ'ընէին:

88. Մեր թագաւորները Հայկազունեաց և Արշակունեաց ատեն ինչ վերաբերութիւն ունէին մէկալ տէրութեանց հետ:

Մեր նահապետները Հայկէն ետև ինչուան որ թագաւոր ունեցանք, նոյնպէս նաև թագաւոր ունենալէն ետև, միշտ քովի դօրաւոր ազգերէն երկրորդական պատիւը կ'ունենային և անոնց կը հնազանդէին. ինչպէս Հայկազունեաց ատեն Ասորեստանեայց, և Արշակունեաց ատեն Պարսից, ինչուան Արշակունեաց թագաւորութեան վերջուիլը. միայն Արտաշէս Ա եղաւ որ յազթելով Պարսից՝ ինքը առաջին պատին առաւ և Պարսից թագաւորը երկրորդ պատիւը. բայց Բ Տիրքանին ատեն, որ իրեն յաջորդեց, նորէն նախազահութիւնը Պարսից անցաւ:

89. Հայերը Հռոմայեցւոց հետ ինչ վերաբերութիւն ունէին:

Հայոց տէրութիւնը հին ատեն զրեթէ անձանօթ էր Հռոմայեցւոց, անոր համար ալ Հռոմայեցւոց հին պատմիչները տեղեկութեամբ չեն խօսիր Հայոց տէրութեան վրայ. և մեր հին թագաւորներուն մէջ ամենէն աւելի ծանօթ է իրենց Բ Տիգրանը՝ Միհրդատայ պատերազմներուն պատճառաւ, որուն Հռոմայեցիք յազթելէն ետե՛կեկան տիրեցին Հայաստանի ալ, Ղուկուղղոսին և Պոմպէոսին ձեռքով, և Հայաստանը իրենց հարկատու ըրին: Անկէց ետքը հարկատուութեան մէջ մնացին Հայերը Հռոմայեցւոց, ինչպէս որ յայտնի կը տեսնուի Օգոստոս կայսեր ատեն Ս. Բղարու դիպուածներէն, Ներոն կայսեր ժամանակը Տիրիթայ դիպուածներէն՝ որ վերին Հայոց վրայ թագաւոր եղաւ: Բայց այս հարկատուութիւնը երբեմն դադրեցուցին հետագայ թագաւորները: Երբոր Տըրգատ Ղիոկղեափանոսի ձեռքով թագաւոր եղած զարձաւ Հայաստան ու լանեց: Պարսից Շապուհ թագաւորը, որ Հայաստանի տիրեր էր, նորէն բարեկամութիւնը աւելցուցին Հայերը Հռոմայեցւոց հետ. այս բանին մեծ պատճառ եղաւ Հայոց քրիստոսական հաւատքն ընդունիլը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ձեռքովը, որուն հետ մէկտեղ Տրգատ թագաւորը Հռոմ գնաց կոստանդիանոսի ուրախակից ըլլալու համար, որ

նոր դարձեր քրիստոնեայ եղեր էր . և հոն Տրդատ թագաւորը Կոստանդիանոսի հետ անլուծանելի խաղաղութեան դաշինքը դրաւ : Այս դաշինքը ետքերն ալ միշտ կը յիշէին մեր մատենագիրները , և թագաւորները ստէպ կը նորոգէին : Երբոր կայսերութիւնը Կոստանդիանոսի ձեռքով Կոստանդնուպօլիս փոխադրեցաւ և քիչ ատենէն վերցուեցաւ Հռոմայ կայսերութիւնը , Հայերը անկէջ ետքը սկսան Յունաց հետ վերաբերութիւն ունենալ :

90 . Հայերը Յունաց հետ ինչպէս կը վարուէին :

Առջի բերանը բարեկամութեամբ էին , բայց Արշակունեաց վերջի թագաւորներուն ատեն՝ այսինքն Բ. Արշակին և Պապին ժամանակները թշնամացան Յունաց հետ , և Պապ թողուց յայտնապէս Յոյները և միաբանեցաւ Պարսից հետ , և անոնց հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ : Պապէն ետև երբոր Հայոց տէրութիւնը երկու բաժնուեցաւ , այն մասը որ Պարսից ընկաւ , անոնց կը հնազանդէր , իսկ մէկալ մասը Յունաց : Բազրատունեաց առջի թագաւորներուն ժամանակը նոյնպէս մեծ սէր ունէին Յունաց հետ . իսկ վերջերը Անի քաղքին մատնութեանը պատճառաւ շարաշար ատելութիւն մտաւ Հայոց և Յունաց մէջ , որ շատ վնասանկար եղաւ և գրեթէ մեր կործանմանը պատճառ :

Սոյնպէս Ռուբինեանց ատենն ալ Հայե-

րը՝ Յոյներուն հետ շատ ատելութեամբ էին, պատճառաւ որ կիլիկիան Յունաց ձեռքէն յափշտակեր էին, և մէջներնին ալ հաւատոյ վէճեր մտեր էր: Բնդ հակառակն նոյն ատեն Լատինացւոց հետ շատ բարեկամութեամբ էին, և ստէպ ստէպ թղթակցութիւն կ'ընէին մեր կաթողիկոսներն ու թաղաւորները սրբազան Պապից հետ, որոյ միջնորդութեամբը քանի մը անգամ օգնութիւն ունեցան թշնամեաց դէմ Եւրոպայի տէրութիւններէն:

91. Հայերը հիւսիսային ազգերուն հետ ինչ ընտանութիւն ունէին:

Հայերը Ալանաց հետ Բ Արտաշէսին ատեն դաշինք դրին և բարեկամութիւն հաստատեցին, Արտաշէս Ալանաց թաղաւորին Սաթինիկ աղջիկը կին առնլով: Հոնաց հետ մասնաւոր դաշինք դրին Հայերը Վարդանանց ատեն, բայց անկէց առաջ ալ կ'երեկի թէ կար այս դաշինքը, որով պատերազմի համար հարկաւոր եղած ատեն Հոնքն ալ օգնութիւն կը կանչէին:

92. Եզերացւոց ու Վրաց հետ ինչ ընտանութիւն ունէին Հայերը:

Եզերացւոց թաղաւորները, որ մեր առջի աշխարհակալ թաղաւորներուն տակն էին՝ Բաղրատունեաց թաղաւորներուն հետ մասնաւոր ուխտ ըրած կը յիշուին: Իսկ Վրաց և Աղուանից հետ միշտ բարեկամութեամբ կ'երթային Հայերը, որովհետեւ երկայն ատեն մեր տէրութեան հպատակ ե-

դած են . և այս վրաց հետ ունեցած բարեկամութիւնը խազրատունեաց ատեն աւելի շատցաւ :

ԳԼՈՒԽ Է .

Նախարարութեանց վրայ .

93. Նախարար անունը ուսկից ելած կը կարծուի :

Նախարար անունը ելած է նախ և արար բառերէն , որ կը ցուցընէ ամէն գործոյ մէջ առաջին ըլլալը , կամ ուրիշներէն վեր իջխանութիւն ունենալը :

94. Նախարարութիւններուն անունները ինչպէս կոչուած են :

Նախարարութիւններէն ոմանք կոչուած են իրենց պաշտօնէն առնլով , ինչպէս են Հաւնունիք , Սպանդունիք , և այլն , ոմանք զառաններուն անունովը , ուր որ կ'իջխէին նախարարք . ինչպէս են Ռչտունեաց նախարար , Աշոցայ նախարար , և այլն . և շատերը ցեղին անունովը . ինչպէս Վասպուրական աշխարհին նախարարը կը կոչուէր Արծրունեաց նախարար , Ռատի աշխարհինը՝ Սևորդեաց նախարար . բաց ատնցմէ են խազրատունեաց , Մամիկոնեանց , Մանգակունեաց , Կամսարականաց նախարարութիւնները , և այլն :

95. Նախարարաց ուրիշ ինչ անուն կը տրուի :

Մեր հեղինակներէն շատերը, ինչպէս են Խորենացի, Փարպեցի, Թովմա Արծրունի, նախարարները կը կոչեն նաև ազատ եզական առնելով. իսկ յոգնակի առնելով կ'ըսուէր ազատորեար, ազատակի և անոնց որդիքը ազատորդիք, և նախարարութիւնը ազատորթիւն: Ար կոչեն դարձեալ նախարարը տեր և տանուտեր, ինչպէս տեր կամ տանուտեր Մամիկոնեից, Սիւնեաց, և այլն, և նախարարութիւնը Տանուտերութիւն և տանուտերական պատիւ: Ար կոչուի երբեմն պարզաբար նախարարի տեղ իշխան, և իշխանական պետութիւն նախարարութեան տեղ, Թէպէտ այս տեսակը քիչ զործածուած կայ, և առելի Փարպեցին կը զործածէ: Գարձեալ, ինչպէս իւրաքանչիւր նախարարական ցեղին զլիաւորը կը կոչուէր Տանուտեր, ասանկ ալ կ'ըսուէր նաև Նահապետ. ինչպէս կ'ըսէ Բուզանդ « Տանուտերն նահապետն Մամիկոնեան տոհմին », և Խորենացին « Արգամ նահապետ Մուրացանայ », իսկ նախարարութեան կ'ըսուէր նահապետութիւն: Բուզանդ երբեմն տանուտեր և նահապետ, տանուտերութիւն և նահապետութիւն երկուքն ալ մէկտեղ կը զործածէ:

96. Սեպուհ անունը որոց կը տրուի:

Սեպուհ կը կոչուին ամէն նախարարութեանց իշխանաւոր մարդիկը՝ ազնուական ցեղէ ըլլալնուն համար: Ուտի լաւ պէտք է դանազանել սեպուհը՝ տանուտերէն կամ

նախարարէն՝ որ ցեղին կամ երկրին զլուխըն էր, ինչպէս որ յայտնի կ'երեւի Փարպեցւոյն այս հետազայ օրինակներէն. «Արդ եկեալ հասանէին տանուտեարքն հանդերձ սեպհօքն» . «Հանդերձ ամենայն տանուտերամբք և աւագ սեպհօք», և այլն:

97. Ե՞րբ սկսան նախարարութիւնները:

Նախարարութեանց շատին սկիզբը Հայկազանց ժամանակէն է, որոցմէ մէկ քանին կը յիշէ Խորենացին, ինչպէս են Մանաւազեան, Բզնունեան, Խոռխոռունի, Սիսական, Սլկունի նախարարութիւնները, և այլն: Բայց վերջէն ալ զանազան ատեն ինչպէս Վաղարշակայ, Գ. Տիգրանայ, Բ Արտաշեսի և Տրդատայ ատենն ալ այլևայլ նախարարութիւններ հաստատուեցան:

98. Ո՞վ գրել տուած է նախարարութեանց պատմութիւնը:

Գլխաւորն են Վաղարշակ Թագաւորը և Սահակ Բագրատունին, որոց խնդիրքովը գրուեցան երկու երևելի պատմութիւնները, այսինքն Մարիբասայ և Խորենացւոյն: Վասն զի Վաղարշակ երբոր Հայաստան եկաւ, տեսաւ որ այլևայլ նախարարներ երկիրը իրենց մէջ բաժներ ու խաղաղութեամբ կ'իշխէին, ուղեց իմանալ թէ ասոնց սկիզբը ուսկից է, և ինչպէս իրենց ձեռքը անցեր է, վասն զի կը կարծէր թէ պատերազմաւ տիրեր են այլևայլ երկիրներուն: Եւ որովհետեւ Հայաստանի մէջ կատարեալ յիշատակութիւն մը չկար այս բա-

ներուս վրայ, վաղարշակ Մարիբաս ասորին Նինուէ խրկեց, որ զնաց թագաւորական զիւանէն հանեց Հայոց պատմութիւնը, և անով դուրս ելաւ նախարարութեանց պատմութիւնը: Իսկ Մովսէս Խորենացին գրեց իր պատմութիւնը Մարիբասէն և իր ժամանակը եղած պատմագիրներէն և աւանդութիւններէն առնլով: Ունինք նաև Գաղիկ Արծրունիին խնդիրքովը գրած Թովմա Արծրունիին Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնը, Ստեփանոս Ուռպելեանին գրած Սիւնեաց ցեղին պատմութիւնը: Ունինք նաև Բագրատունեաց ցեղին պատմութիւնը՝ որ Շապուհ Բագրատունին գրած է, Մամիկոնեանց ցեղին պատմութիւնը, որոնք երկուքն ալ կորսուած են, և միայն յիշատակութեամբ գիտենք: Կան նաև ուրիշ նախարարութեանց վրայ ալ գրուածներ, բայց ամէնքն ալ կորսուած են:

99. Նախարարները ինչ իշխանութիւն ունէին:

Իւրաքանչիւր նախարար կը կառավարէր իր երկիրը որդւոց որդի իբրև իրեն սեպհական եղած, և կը տիրէր անոր մէջ եղած բնակչաց վրայ, և դատաստանին ինքը կը կտրէր, նաև ինչուան մահուան դատաստանն ալ: Թագաւորը չէր խառնուեր նախարարներուն երկրին, և իրենց բռնած կառավարութեան կերպին, անոր համար նախարարները ազատ կ'ըսուէին. վասն զի թագաւորը չունէր անոնց վրայ

այն իշխանութիւնը՝ ինչ որ իր ժողովրդ-
դեան վրան ունէր :

100. Նախարարք ինչ պարտքեր ունէին :

Նախարարները պարտական էին նախ
պատերազմի ատեն զօրք տալ թագաւորին՝
իրենց երկրին բազմամարդութեանը համե-
մատ , բայց իւրաքանչիւր նախարար իր
երկրին պահպանութեանը վրայ աւելի հոգ
կը տանէր՝ քան թէ բոլոր աշխարհին , մա-
նաւանդ Ռազրատունեաց ատեն . անոր հա-
մար նախարարք իրենց զօրաց մեծ մասը ի-
րենց երկրին մէջ կը պահէին . որով քիչ
անգամ հարիւր հազար զօրքէն աւելի բա-
նակ ելած է բաց 'ի Ա. Արտաշեսի ատե-
նէն , որուն զօրքը անթիւ էր , և իր որդւոյն
Տիգրանին Խոսրովու և Տրդտայ բանակ-
ներէն :

Երկրորդ , իւրաքանչիւր նախարար հարկ
կու տար թագաւորին , և թէ որ մէկը չտար՝
ապստամբութեան նշան էր : Այս երկու
զլխաւոր պարտականութեանց համար նա-
խարարները թագաւորին հպատակ կը սե-
պուէին :

101. Նախարարաց ամենուն իշխանու-
թիւնը հաւասար էր :

Չէ . ոմանք առագ նախարար կը կոչուէին ,
որոց որ մեծ էր իշխանութիւնը կամ երկի-
րը . ոմանք կրտսեր , որոց որ պզտիկ էր
պաշտօնը կամ երկիրը : Նախարարաց մէջ
նախապատուութեան կարգ զնոզ եզան
Վազարշակ և Տիգրան Գ. , մեծն Խոսրով և

Տրդատ . բայց ամէնն ալ չդիտցուիր թէ որը առաջ էր և որը ետքը նախապատուութեան կողմանէ . թէպէտ և կը տեսնենք որ նախարարները սաստիկ վրէժխնդրութեամբ ու նախանձով կը պաշտպանէին իրենց կարգը . անանկ որ անդամ մը Պարսից Շապուհ թագաւորը սեղանի վրայ Սիւնեաց Անդոկ իշխանին Հայոց նախարարներուն մէջ տասնըչորրորդ կարգը տալուն համար, որ ըստ Ադաթանգեղոսի տասնըմէկերորդ, և Ստեփանոս Ուպելեանին նայելով եօթներորդ գահը ունէր, այն աստիճան կիրք ելաւ, որ Պարսիցմէ ապստամբելով իր երկրին աւերմանը պատճառ եղաւ :

102. Ո՛րչափ էր նախարարաց թիւը :

Ստեփանոս Օուպելեան նախարարաց թիւը 400 կը դնէ Տրդատայ ժամանակը, նոյնպէս Մեսրոպ պատմիչ Բ Արշակին ատեն 400 կը դնէ, իսկ Բուզանդ նոյն Արշակայ ատեն 900 կը դնէ * : Այսչափ նախարարաց թիւէն յայտնի կ'երևի որ՝ չէ թէ միայն նահանգները, հապա նաև այլևայլ գաւառներ ունէին իրենց սեպհական նախարարներ : Բայց նախարարաց թիւը ատեն ատեն պակսեցաւ կոտորածով . ինչպէս Տիրանայ, Արշակայ և Պապայ Արշակունի թագաւորաց ատեն, որոնք այլևայլ նախարարաց ցեղերը ջնջեցին : Բայց շատ

* Պլինիոս Մեծ Հայոց մէջ 120 նախարարութիւն կը դնէ :

աւելի պակսեցաւ Ը դարուն, երբոր Հա-
դարացիք նախարարները Նախջուան քաղ-
քին մէջ այրեցին (§. 65): Եղան նախա-
րարութիւններ, որոց ցեղը հատնելով վեր-
ցուեցան, ոմանք ալ վերջի ժամանակի թը-
շուառութեանց ատեն ջնջուեցան կամ կոր-
սուեցան: Այս պատճառաւ է որ Բաղրա-
տունեաց, մանաւանդ անոնց վերջի թա-
գաւորաց ատենը՝ միայն զլիսաւոր և երևելի
նախարարութիւնները կը յիշուին: Իսկ այն
նախարարութիւնները, որոնք Չորրորդ
Հայոց մէջն էին, ինչպէս Անգեղտան,
Մարդպետական, և այլն, չեն յիշուիր՝ ո-
րովհետև շատոնց Յունաց ձեռքին տակը
ըլլալով՝ կորսուեցան:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Բաժանմունք նախարարոչքեանց.

Այսչափ ընդհանուր տեղեկութիւննե-
րէն ետև դատ դատ իւրաքանչիւր նախա-
րարաց վրայ ալ ուղելով խօսիլ՝ իրեք յօ-
դուած կը բաժնենք այս զլուխը.

ա. Թագակալ նախարարոչքիւններ, այս
ինքն անոնք՝ որ թագաւորի անուն ունեցան
և յաջորդաբար թագաւորեցին:

բ. Պաշտօնակալ նախարարոչքիւններ, այս
ինքն անոնք՝ որ տէրութեան մէջ մասնա-
ւոր պաշտօն մը ունէին իրենց ցեղին սեպ-
հական:

գ. Սկսալստօն նախարարութիւններ, այս ինքն անոնք՝ որ տէրութեան մէջ մասնաւոր պաշտօն մը չունէին:

ՅՕԴՈՒՄԾ Ա.

Թագակալ նախարարութիւններ.

Ա. Բազրատունիք:

103. Բազրատունեաց նախարարութիւնը ուսկից ելած է:

Բազրատունեաց ցեղին առաջին նահապետն է Շամբատ անունով աղնուական հրեայ մը, որ մեր Հրաչեայ Հայկազուն թագաւորը Նաբուգոդոնոսորայ Հրէիցմէ ըրած գերիններուն մէջէն խնդրելով առաւուր բնակեցուց Հայաստանի մէջ, ուսկից ելաւ Բազրատունեաց ցեղը:

104. Բազրատունի անունը ուսկից ելած է:

Շամբատին ցեղէն Բազարատ անունով քաջ ու խելացի մարդ մը երբոր Վաղարշակայ ատեն ամենէն առաջ հնազանդեցաւ անոր, Վաղարշակ ալ այս բանիս փոխարէն զինքը որդւոց որդի Արշակունի թագաւորաց թագադիր ըրաւ, և իրեն պատուանուն դրաւ քազակապ կամ քազադիր ասպետ. որով որդւոց որդի ասպետ կը կոչուէր այն ցեղին զվսաւորը՝ թագաւորին

զրուիլը թաղ կապելուն համար, և իր իշխանութիւնը ըսուեցաւ քաղաքացիացի ապկտորիւն, և նախարարութիւնը Բազարատին անունով անկէց ետե կոչուեցաւ Բազարատնի:

105. Բազարատունիք թաղակապութեան պաշտօնին համար ինչ պատիւ ունէին:

Բազարատունեաց ցեղը թաղակապութեան պաշտօնին համար նախարարութեանց մէջ ամենէն պատուաւորն և առաջինը եղաւ, և առանց այս ցեղին թաղադրութեանը Արշակունեաց ատեն զրեթէ ապօրինաւոր կը սեպուէր մէկու մը թաղաւորելը: Միայն Երուանդ Բ, ինչպէս կը պատմէ Խորենացի, առանց Բազարատունեաց ցեղէն թաղ առնելոյ թաղաւորեց:

106. Վաղարշակ Բազարատունեաց ցեղին ուրիշ ինչ պաշտօն տուաւ:

Վաղարշակ Բազարատը բաց ՚ի թաղազիր ընելէն՝ ըրաւ նաև կողմնակալ իշխան Հայաստանի հիւսիսային կողմին, և հոն եղած զօրքերուն զօրավար: Այս իշխանութիւնը միջին Տիգրան առաւ Բազարատունեաց ցեղէն, բայց Արտաշէս Բ նորէն դարձուց իրենց:

107. Բազարատունեաց բնակութեան տեղը ո՞ւր էր:

Առջի բերան Բազարատունիք կը բնակէին Սպեր գաւառին մէջ, զոր Վաղարշակ տուած էր իրենց, երբոր Բազարատը արևմտեան կողմին կուսակալ դրաւ: Իսկ

Արչամ թագաւորը, որ Աբղարու Հայրն էր, Ենանոս Բագրատունի թագակապ ապետը բնակեցուց անով տեղով Այրարատ նահանգին Կողովիտ գաւառին մէջ, ուր ետքը շատցան, և Սմբատ՝ Բագրատունի Բ. Արտաշէսին սպարապետը շինեց հոն Բագարան քաղաքը: Բայց ետքէն Մասկերըսուած Աշոտ Բագրատունին՝ իր արքունիքը փոխեց Արչարունեաց երկիրը, Կամ սարականաց ցեղէն ստրկով գնելով զանիկա, և այն եղաւ իրենց բուն բնակութեան տեղը. և ինչպէս կ'երեւի, առաւ նաև Շիրակ գաւառը Անի քաղքին հետ մէկտեղ, վասն զի անկէ ետքը Բագրատունեաց ձեռքն էր: Ուստի Բագրատունեաց առջի բնակութեան տեղը եղաւ Սպեր գաւառը՝ Բարձր Հայոց մէջ, ետքը Այրարատ նահանգին Կողովիտ, Արչարունիք, Շիրակ գաւառները, նաև միջոց մը Տուրուբերանի Տարօն գաւառն ալ՝ Բագրատունեաց տէրութեանը ասեն:

108. Բագրատունեաց զլխաւոր քաղաքը ո՞րն էր:

Բագրատունեաց ցեղին զլխաւոր քաղաքը եղաւ նախ Գարոյնք կամ Գարօնք Կողովիտ գաւառին մէջ, ետքը Երազգաւորք քաղաքը, ուր էր Ա. Սմբատին թագաւորական պալատը: Բայց երբոր Աշոտ Գ. Ողորմածը նդարձակեց Շիրակ գաւառին Անի քաղաքը, այն եղաւ անկէ ետքը թագաւորանիստ քաղաք, ինչուան իրենց տէրութեան վերցուիլը:

109 . Ո՛ր էր Բաղրատունեաց զերեզմանատեղին :

Բաղրատունիք ուր որ կը փոխէին իրենց բնակութեան տեղը , հոն ալ կը թաղուէին . ուստի նախ Դարոյնք կամ Դարօն քաղաքին մէջ , ետքը Բաղարան , ետքէն Անի քաղաքին մէջ եղաւ իրենց զերեզմանատեղին :

110 . Բաղրատունիք ի՞նչ հաւատք ունէին :

Բաղրատունիք իրենց Շամբատ նախահօրը ատենէն սկսեալ ինչուան ետքը միշտ հրէութեան մէջ մնացին . մինչև Վաղարշակայ ատեն ամենեկին այլայլութիւն չեղաւ իրենց հաւատքին մէջ . իսկ Վաղարշակ յորդորեց Բաղարատը որ հրէութիւնը թողու և կուռք պաշտէ . բայց երբոր յանձն չառաւ , իր կամքին թողուց : Սակայն Արշակ թագաւորը , որ Վաղարշակին յաջորդեց , սկսաւ զիրենք նեղել որ հրէութիւնը թողուն , և մէկ քանին ալ սպաննեց . բայց անով ալ չկրցաւ իրենց կուռք պաշտել տալ , հապա միայն յանձն առին շաբաթ օր դբօսանաց և որսի երթալ , և իրենց տղաքը չթլիատել . բայց ետքերը Բ Տիգրանին ատեն նորէն սկսան հալածանք քաշել , որ իրենցմէ արևմտեան կողմի դօրապետութեան պաշտօնը առաւ . բայց երբոր յանձն առին զոհած ու խողի միս ուտել , ազատ թողուց զիրենք : Արբորդ անգամ հալածանք կրեցին Արշամ թագաւորին ատեն ,

որով նոյն ատենի Ենանոս թագադիր ասպետը տնով տեղով թողուց հրէութիւնը ուկոսպաչտ եղաւ : Ասով հրէական անունները սկսան փոփոխիլ , Ասուղը՝ Աշոտ , Վաղարիան՝ Վարազ , Շամբատը՝ Սմբատ Բագադրիան՝ Բագարատ , և այլն : Բայց եղան ոմանք ալ որ չուրացան Արշամայ ատեն իրենց հրէութիւնը , և Քրիստոսի համբառնալէն ետքը երբոր թագէոս առաքեալ եկաւ Եղեսիա քաղաքը , ամենէն առաջ իրենք քրիստոնեայ եղան :

111 . Բագրատունեաց ցեղէն որոնք անուանի եղան :

Բագրատունեաց ցեղը միշտ երևելի եղաւ խելքի և քաջութեան կողմանէ , և անպակաս էին իրենց մէջ քաջ զօրավարներ և խելացի մարդիկ թէ Արշակունեաց ատեն և թէ Արշակունեաց տէրութիւնը վերցուելէն ետե : Բաց ասկէ , երկրորդ անգամ Հայոս թագաւորութիւնը այս ցեղէն հաստատուեցաւ , զոր Սուրբն Մովսէս Խորենացի մարգարէութեամբ զուշակեր էր իր Սահակ Արծրունւոյն զրած թղթին մէջ :

112 . Բագրատունեաց թագաւորներուն ժամանակ Հայերը սրջափ տեղ կ'իջխէին :

Բագրատունեաց թագաւորները առջի բերան Հայաստանի մեծ մասին տիրելէն զատ , կը տիրէին նաև Վրաց և Աղուանից վրայ , և Սմբատ Ա՝ Ատրնեբսէզ Վրաց կուրապաղատը , որ իրեն հետ մեծ սէր և բարեկամութիւն ունէր , թագաւոր ըրաւ :

Բայց Սմբատէն վերջի թագաւորները չէ թէ միայն օտար երկիրներու վրայ չէին իշխներ, հապա և ոչ Հայաստանի ամբողջ սահմաններուն. (§§. 55. 54):

113. Բագրատունեաց թագաւորին ուրիշ ինչ անուն կը արուէր:

Բագրատունեաց թագաւորը կը կոչուէր րագաւոր Անոյ կամ Զորոզևոյ՝ Զորոզևա գաւառին անունովը, ուր շինած էր Անի քաղաքը, և կ'իշխէր առջի բերան գրեթէ բոլոր Հայաստանի, բաց 'ի այլևայլ ամիրաններուն ձեռքը եղած կողմերէն: Բայց երբոր Հաստան այլևայլ մանր թագաւորութիւններ բաժնուեցաւ (§. 78), ինքը կ'իշխէր Անոյ, Շիրակ գաւառին և անոր մօտ անդերուն, թէպէտ և եղան ոմանք, որ աւելի ընդարձակեցին այս սահմանը: Ամիրանները Անոյ թագաւորին շահեջան կ'ըսէին, այս ինքն արքայից արքայ, Հայաստանի մէջ եղած մէկալ մանր թագաւորներէն որոշելու համար. վասն զի ինքը մէկալ թագաւորներէն մեծ էր, և ինքը կ'ըսուէր բուն Հայաստանի թագաւոր. իսկ մէկալնոնք առանձին գաւառներու վրայ կը թագաւորէին:

114. Բագրատունեաց թագաւորութեան ատեն Հայաստանի վիճակը ինչպէս էր:

Բագրատունի թագաւորաց ատեն Հայաստանի վիճակը խիստ խեղճ էր. վասն զի անդադար չորս կողմէն թշնամիք յարձակելով կ'արէին կ'արբըշտկէին երկիրը. ինչ-

պէս եղան Արարացոցմէ Ափշին, Յուսուփ, Բուղա ոստիկանները . և Տուղրիլեանք կամ Թուրքերը: Բաց ասկէ՛ նախարարաց մէջ ատելութիւն և իշխանասիրութիւն մը տնելով փոխանակ թագաւորին հետ միանալու և թշնամեաց հետ պատերազմելու, իրարու հետ կը պատերազմէին և մէկզմէկ կը ջարդէին և մէկմէկու երկիրները կ'արըշտըկէին: Այս ամէն նեղութիւնը տեսնելով Յովհաննէս վերջընթեր Բազրատունի թագաւորը, անխորհրդաբար Անի թագաւորական քաղաքը կտակաւ Յունաց կայսեր թողուց, որով Յոյնք երկրորդ Գաղկայատեն, որ Յովհաննէսին յաջորդն էր, տիրեցին Անոյ. ասով վերջացաւ Բազրատունեաց թագաւորութիւնը Քրիստոսի 1045 թուականին 160 տարի տևելէն ետև:

145. Բազրատունեաց ցեղը որչափ ընդարձակեցաւ:

Երբոր իրենց թագաւորելու ժամանակ Հայաստան այլևայլ թագաւորութիւն բաժնուեցաւ, անոնցմէ ելաւ Վանանդայ կամ Կարուց թագաւորութեան ցեղը: Դարձեալ Հայաստանի հիւսիսային կողմի Աղուանից ըսուած թագաւորութիւնը Բազրատունեաց ցեղէն էր. նոյնպէս նոյն ատենի Վրաց թագաւորները Բազրատունեաց ցեղէն էին: Այս Բազրատունեաց ցեղէն եղաւ նաև Ափսազաց վրայ թագաւոր. և այս ցեղը Արծրունեաց և ուրիշ նախարարութեանց և Յունաց կայսերներուն հետ խնամութիւն

ունենալով, Հայաստանի ուրիշ ամէն նախարարութիւններէն աւելի ընդարձակեցաւ, ուսկից հաստատուեցաւ նաև Ռուսիանեաց իշխանութիւնը կիլիկիոյ մէջ, վասն զի Ռուսիան առաջին կիլիկեցոց թագաւորութիւնը հաստատողը՝ Բագրատունեաց Գազիկ վերջին թագաւորին ազգականն էր:

Բ. Արժրուէիք.

116. Ե՞րբ սկսաւ Արժրուէեաց նախարարութիւնը:

Ազրամելէք և Սանասար կամ Սարասար, Սենեքերիմ Ասորեստանեաց թագաւորին որդիքը, երբոր իրենց հայրն ըսպաննեցին ու Հայաստան փախան մեր Սկայորդի նահապետին ժամանակը որ Պարոյրին հայրն էր, Սկայորդի զիրենք բնակեցուց Աղձնիք նահանգին այլևայլ կողմերը Ասորեստանի մօտիկ: Ազրամելէքէն, որուն Խորենացին Արգամոզան ալ կ'ըսէ, ելան Արժրուէիք և Գևուէիք ցեղերը:

117. Վասպուրականը երբ Արժրուէեաց ձեռքն անցաւ:

Ինչպէս որ ըսինք՝ Սկայորդին Ազրամելէքն ու Սանասարը բնակեցուց Աղձնեաց մէջ. առջինը արեմտեան հարաւային կողմը, և երկրորդը արևելեան հարաւային կողմը. և ետքը այս Աղձնեաց նահանգը գրեթէ ամբողջ մեծն Տիգրան անոնց սերունդներուն յանձնեց: Ատեն անցնելէն

վերջը երբոր վաղարչակ Սանասարեան ցեղը նախարարութեանց կարգն անցուց, Սիմ լեւոր ու Արզն կամ Արձն գաւառը իրենց շրջակայ սահմաններովը անոնց տրւաւ, ասանկ ալ Արժրունեաց նախարարութիւնը հաստատելու ատեն Աղձնեաց երկրին մէկ մասին հետ մէկտեղ տուած պիտի ըլլայ վասպուրականի մէկ մասն ալ. և ետքը Արժրունեաց նախարարութիւնը բազմանալով ու զօրանալով տիրեց ամբողջ վասպուրական աշխարհին, որ իրեն բուն սեպհական երկիրը եղաւ, անանկ որ շատ անգամ վասպուրականի տեղ Արժրունեաց աշխարհ կ'ըսուէր:

118. Ի՞նչ պաշտօն ունէր Արժրունեաց ցեղը:

Արժրունիք թագաւորին դիմացէն արծիւ կը բռնէին, և այս պաշտօնը վաղարչակ տուաւ կամ նորէն հաստատեց. վասն զի կ'երևի թէ վաղարչակէն առաջ ալ ունէին, որովհետև Խորենացին կը պատմէ թէ վաղարչակ չէ թէ նոր դրաւ այս անունը, հապա անունին յարմարութենէն տուաւ իրենց արծիւ կրելու պաշտօնը: Ասով կրնայ ըլլալ թէ վաղարչակէն առաջ երբոր թագաւորները կամ իշխանները որսի կ'երթային, ասոնք դիմացէն արծիւ կը բռնէին, և վաղարչակ նոյն պաշտօնին մէջ նորէն հաստատած ըլլայ:

119. Ուսկից ելած է Արժրունեաց ցեղին անունը:

Խորենացիին խօսքէն կ'երևի թէ արծիւ
ունիս բառերէն ելած է ցեղին անունը : Իսկ
Թովմա Արծրունի կ'ըսէ թէ Վաղարշակ
Արծրունիք կոչեց այն ցեղը Արծրունիք դաշ-
տին մէջ բնակած ըլլալուն համար, կամ
արծառնզն ըլլալուն, և կամ Աղբամեղէք և
Սանասար Արզն դաւառին մէջ բնակելնուն
համար, որ կ'իյնի Աղձնիք նահանգին մէջ .
ուստի իբր թէ սկզբան Արզրունիք ըսուեր
են, ետքը Արծրունիք փոխուեր է :

120 . Արծրունեաց ցեղը երբ ջնջուեցաւ :

Այս ցեղը Ռչտունեաց ցեղին հետ մէկ-
տեղ չորրորդ դարուն Տիրան երկրորդին
ատեն գրեթէ բոլորովին ջնջուեցաւ Հայր
մարդպետին քսութեամբը, որ ժանտ մարդ
մ'էր, և գնաց յորդորեց Տիրանը որ ջնջէ
այս երկու հարուստ, երևելի ու կտրիճ ցե-
ղերը : Այս կոտորածէն Արտաւազդ ու
Վասակ Մամիկոնեան զօրավարները ազա-
տեցին Ռչտունեաց ցեղէն Մեհենդակին որ-
դին Տաճատը, և Արծրունեաց ցեղէն Վա-
չէին որդին Շաւասպը, և փախան Տայոց աշ-
խարհին բերդերը, և հոն շատ տարի զիրենք
մեծցրնելէն ետև, իրենց աղջիկները անոնց
կնութեան տուին . ասով քիչ ատենէն ետ-
քը նորէն սկսան բազմանալ այս ցեղերը :

121 . Ի՞նչ մեծութիւն ունէին Արծրու-
նիք :

Արծրունեաց ցեղը Հայաստանի մեծա-
մեծ ցեղերէն մէկն էր, բայց յիշատակուած
չկայ թէ ինչ գործ ունէին կառավարու-

Թեան մէջ: Ղիտենք որ արծուեկիր էին Վաղարշակայ ատեն որսի կամ պատերազմի երթալու ժամանակ, և որեիցէ քաղաքական հանդէսի մէջ. բայց թէ անկէ ետքն ալ նոյն պաշտօնը կը կատարէին, ամենևին չզիտցուիր: Ուստի այս ցեղին այսչափ մեծ ըլլալուն պատճառը կ'երևի թէ իրեն երկրին ընդարձակութիւնը և մէջի բերդերուն շատութիւնն էր. վասն զի Վասպուրական նահանգը մեծին Հայոց ամենէն մեծ նահանգն է: Այս նահանգին մէջն էին նաև Ոչտունեաց և Անձևացեաց նախարարութիւնները, որոց երկիրը Արծրունեաց ձեռքը ընկաւ իրենց թագաւորութեանը ժամանակ: Կը յիշուի մեր մատենագրաց մէջ Անձևացեաց թագաւորութիւն, բայց ոչ եթէ Անձևացիք զատ թագաւորութիւն ունէին, հապա Արծրունեաց թագաւորներուն տղաքը անոնց վրայ իշխելուն համար, երբեմն մեր մատենագիրները անոնց թագաւորի անուն կու տան:

122. Ե՛րբ սկսաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը:

Յուսուի ոստիկանը որպէս զի Հայաստանի մէջ խռովութիւն ձգէ, և Սմբատ Հայոց Բազրատունի թագաւորին իշխանութիւնը պզտիկցընէ, տասներորդ դարուն Ղազիկ Արծրունին, որ Սմբատայ քեռորդին էր, և անոր հետ արդէն թշնամացեր էր՝ Նախջուան քաղաքը իրեն չտալուն համար, Վասպուրականի թագաւոր դրաւ, ու

րոյ առաջնորդութեամբը Յուսուփ անթիւ չարիք հասցուց Հայաստանի:

Վասպուրականի մէջ որդուց որդի վեց թագաւոր նստան 100 տարիէն աւելի. այս ինքն Գաղիկ, Գերենիկ Աշոտ, Աբուաահլ Համադասպ, Աշոտ Սահակ, Գուրգէն Խաչիկ, և Սենեքերիմ Յովհաննէս, որ իր Վասպուրական աշխարհը Յունաց Վասիլ կայսեր տուա մետասաներորդ դարուն սկիզբը, և իր ժողովրդովը բնակեցաւ կայսեր տուած Սեբաստիա քաղաքին և անոր չրջակայ սահմանին մէջ. ուր վեց տարի թագաւորելէն ետեւ, յաջորդեց իրեն իր որդին Գաւիթ, անկէ ետքը Ատովմ, որ եղաւ Արծրունեաց ցեղին վերջի թագաւորը, և 1080ին Յոյնք վերցուցին այս թագաւորութիւնը Սեբաստիայէն:

125. Որո՞նք էին Արծրունեաց զլխաւոր քաղաքները, և ո՞ր իրենց գերեզմանատեղին:

Արծրունեաց զլխաւոր քաղաքներն են Հաղամակերտ և Նախջուան Վասպուրականի մէջ, և թագաւորական ձմերոցն էր Մառական աւանը: Իսկ իրենց սովորական գերեզմանատեղին էր Աղբակ գաւառին սուրբ Խաչին վանքը որ կ'իյնի Օսի գեղին մէջ: Ետքերը կը թաղուէին նաև Աղթամարայ սուրբ Խաչին եկեղեցւոյն մէջ:

Գ. Միւնիք կամ Միասկան .

124. Ե՛րբ եղաւ Միւնեաց ցեղին սկըզբնաւորութիւնը :

Միւնեաց ցեղը սկսաւ Միսակէն , որ Գեղամայ հայկազն նահապետին որդին էր . և իր բնակութեան տեղը իր անունովը Միւնիք կամ ըստ պարսից Միասկան կոչուեցաւ : Միւնեաց ցեղէն ելած է Աղուանից ցեղը :

125. Միւնեաց ցեղը Վաղարշակէն առաջ ի՞նչ պատիւ ունէր :

Միւնեաց ցեղը Հայաստանի քաջ ու երևելի ցեղերէն մէկն ըլլալով , մեր Հայկազանց , Պարսից և Յունաց թագաւորներէն շատ պատիւ գտեր էր , ու հրաման ունէր նաև արծրթէ գահ , մարգարտէ վարսակալ , վարազագիր մատնի , կարմիր կօշիկ ու ոսկի գաւազան զործածել վրան ցեղին անունը գրած , ինչպէս որ կը յիշէ Ստեփանոս Օռպելեան :

126. Ի՞նչ պաշտօն ունեցաւ Միւնեաց ցեղը Վաղարշակայ ատեն :

Վաղարշակ Միւնեաց ցեղը մեծ նախարարութեանց կարգը անցրնելէն զատ , Հայաստանի արևելեան կողմին կողմնակալ դրաւ Աղամեան ցեղին հետ մէկտեղ , ու հոն տեղի զօրաց զլուխ , Հոնաց յարձակմունքէն Հայաստանը պահելու համար : Այս կողմնակալութեան պաշտօնը չէ թէ

Վաղարշակ նոր տուաւ Սիսական և Կաղմեան ցեղերուն, հապա Արամ նահապետը տուեր էր, և Վաղարշակ նոյն պաշտօնին մէջ նորէն հաստատեց: Տրդատ թագաւորը Սիւնեաց նախարարը իր կողմնակալութեան պաշտօնին մէջ հաստատելէն դատ, իր աշխարհին ու զօրքերուն չորս հրամանատարներէն մէկը ըրաւ ՉԱ իշխաններով: Բաց ասկէ ութը գահազլուխ իշխաններէն մէկը ըրաւ, որ են Գուգարաց, Աղճնեաց, Անգեղտան, Կորդուաց, Բազրատունեաց, Արծրունեաց, Սիւնեաց և Մամիկոնէից, որոնք սեղանի վրայ չորս հարիւր իշխաններէն վեր կը նստէին իբրև գահազլուխ:

127. Սիւնեաց ցեղը քանի՞ ճիւղ կը բաժնուի:

Մատենադրաց խօսքէն կ'երևի թէ երկու ճիւղ կը բաժնուէր. մէկը պզտիկ՝ որ կը բնակէր Գեղարքունի գաւառին մէջ, որ կ'ըսուէր հայկազն իշխան և կամ սևպռն, և մէկայլը մեծ՝ որ Վաղարշակայ ատեն կողմնակալ եղաւ ու ետքէն թագաւորութիւն ունեցաւ, որ կը բնակէր Բաղք, Չորք, Ծղուկք գաւառներուն և անոր շրջակայ սահմաններուն մէջ:

128. Ե՞րբ ջնջուեցաւ Սիւնեաց ցեղը:

Շապուհ երկրորդ Պարսից թագաւորը չորրորդ դարուն վերջերը գրեթէ բոլորովին ջնջել տուաւ Անդովկ նախարարին պատճառաւ, որ սաստիկ թշնամացեր էր

Շապուհին հետ, իրեն սեղանի վրայ Հայոց նախարարաց կարգին մէջ տասնըջորրորդ դահը տալուն համար: Ուտի 1700 զօրքով գնաց Տիգրոն իբրև Շապուհը տեսնելու համար. և հետևեալ օրը առտուն կանուխ վազեց բոլոր դարան մտած զօրքերով քաղքին մէջ, ու թագաւորին պալատը կողոպտելով և ուրիշ շատ աւար առնելով դարձաւ իր երկիրը: Շապուհ այս բանիս վրայ սաստիկ կատղած՝ շատ զօրքով գնաց Սիւնեաց երկիրը, և հրաման տուաւ որ բոլոր արեն արըջտըկեն երկիրը և մէջի բնակիչները թրէ անցընեն: Բայց Անդովկ Բաղաբերդ բերդին մէջ քաշուելով, հոնկէ իրեք անգամ պատերազմ՝ ըրաւ Շապուհին հետ ու յաղթեց, և ետքը ելաւ բերդէն ու գնաց Յունաց երկիրը, ուր թէոզոս կայսրէն մեծ ընդունելութիւն գտնելով Պատրկաց պատրիկ եղաւ և հոն վախճանեցաւ: Իսկ Պարսիկք Սիւնեաց երկրին մէջ շատ աւերմունք ընելով ու Սիւնեաց ցեղը զրեթէ բոլորովին ջնջելով ու շատ գերի ալ առնելով դարձան իրենց երկիրը:

129. Այս կոտորածէն ետև Սիւնեաց ցեղը ինչպէս նորէն բազմացաւ ու ծաղկեցաւ:

Բաբիկ Անդովկայ որդին ելաւ գնաց Շապուհին քով, առանց իմացընելու թէ որուն որդին է. ու այլևայլ պատերազմներու մէջ Պարսից կողմէն շատ քաջութիւններ ընելէն դատ, անգամ մ'ալ պատերազմի մէջ

զՇապուհը մահուանէ ազատեց : Այս բանին փոխարէն՝ հարցուց Շապուհ իրեն թէ ինչ որ կ'ուզէ ըսէ : Այն ատեն Բաբիկ յայտնեց ինք զինքը , ու իր հայրենի գաւառը ուզեց : Շապուհ հաւանեցաւ խնդիրքին ու մեծ պատուով խտարեց զինքը Սիւնեաց երկիրը : Երբոր Բաբիկ դարձաւ իր հայրենիքը , տեսաւ որ տակնու վրայ եղած էր աշխարհը քսանուհինգ տարիէն 'ի վեր , և սկսաւ նորոզել , և իրմով նորէն սկսաւ աճել Սիւնեաց ցեղը :

130 . Բաբիկին ո՞վ յաջորդեց :

Բաբիկին իշխանութիւնը յաջորդեցին Սամ գնթունի , Վաղինակ , ուրացեալն Վասակ , Գրիգոր՝ որ շատ քաջ մարդ էր , և Պարսից խոսքով թագաւորին ազջիկը կնութեան առաւ , որով կ'իմացուի թէ որչափ պատուաւոր էր Սիւնեաց նախարարութիւնը : Կ'երևի թէ այս Սիւնեաց իշխանները Պարսից թագաւորը կը դնէր :

131 . Ե՞րբ սկսաւ Սիւնեաց թագաւորութիւնը :

Սիւնեաց մեծ և անուանի ցեղը Բազրատունեաց թագաւորական ցեղին հետ խնամութեամբ կապուելէն ետև , Ժ դարուն մէջ դատ թագաւորութիւն ունեցաւ , որոյ առջինը եղաւ Սմբատ քաջ և բարեպաշտ իշխանը : Իրմէ ետքը թագաւորեցին նաև չորս թագաւոր ինչուան Սենեքերիմ որ Տաճկաց Մելիք շահին ձեռքովը թագաւորեց ու շատ ընդարձակեց Սիւնեաց տէրու-

թիւնը, որոյ այլևայլ կողմերու ամիրաներ տիրեր էին: Բայց քիչ ատենէն վերջը Փատլուն Պարտաւայ և Գանձակայ ամիրան յարձրկելով Սիւնեաց վրայ, Սենեքերիմը՝ որ բերդի մը մէջ ամրացեր էր, սուտ երգմամբ վար իջեցընելէն ետև սպաննեց, որոյ մարմինը իր ազգականները մեծ ուղբով թաղեցին Վահանու վանքը:

132. Սենեքերիմին ո՞վ յաջորդեց:

Սենեքերիմ իրեք զաւակ ունեցաւ, Գրիգոր, Սմբատ և Սևադա, նաև աղջիկ մը. ասոնցմէ Գրիգորը յաջորդեց իրեն, որ առանց զակի մեռնելով՝ վերջացաւ Սիւնեաց թագաւորութիւնը՝ 1066ին, 190 կամ 196 տարի քշելէն ետև, ուր վեց թագաւոր ետևէ ետև նստան: Երբոր Գրիգոր անորդի մեռաւ, իրեն երկիրը Փատլուն Գանձակայ ամիրան, ու Գազիկ Արծրունեաց թագաւորը մէջերնին բաժնեցին, ու իրենք սկսան տիրել Սիւնեաց սահմաններուն:

133. Սիւնեաց թագաւորութիւնը ուրիշ ի՞նչ անուամբ կը յիշուի:

Սիսական կամ Սիւնեաց ցեղին թագաւորութիւնը կը կոչուէր նաև թագաւորութիւն Բաղաց և կապանի, նոյն երկրին Բաղք և կապան թագաւորանիստ քաղաքներուն անուամբը, կը կոչուէր նաև Փառխտայ, Սիւնեաց երկրին Փառխոսս պղտի զաւառին անունովը:

134. Այս ցեղէն որո՞նք անուանի եղան: Սիւնեաց ցեղէն շատ երևելի մարդիկ ե-

դան թէ քաջութեան, խելքի և զիտութեան, և թէ աշխարհաշինութեան կողմանէ . իսկ չարութեան կողմանէ անուանի եղաւ ուրացեալն Վասակ և իր փեսայն Վարազվադան, որոց պատճառաւ շատ աւերմունք եղան Հայաստանի մէջ մարդպանաց ժամանակ: Ինչուան ՔԳ դար կը յիշուին երեւի Սիւնեաց իշխաններ . անկէ ետեւ ալ գրեթէ ինչուան աս դարս՝ Գարապաղու Մէլիքներէն շատը՝ Սիւնեաց սերունդներն են :

155 . Սիւնեաց ցեղին մայրաքաղաքը ո՞րն էր :

Սիւնեաց աշխարհին զլխաւոր տեղն էր Ծղուկք գաւառը, ուր էր Սիւնեաց իշխաններուն և հայրապետներուն աթոռը . իսկ մայրաքաղաքն Ծղկաց գաւառին՝ էր Շաղատ զիւղաքաղաքը, ուր էր մետրապօլտին աթոռը . և անոր մէջի փառաւոր և դմբեթաչէն եկեղեցին՝ բոլոր Սիւնեաց աշխարհին մայր եկեղեցին կը համարուէր :

156 . Ո՞ր էր Սիւնեաց թագաւորներուն գերեզմանատեղին :

Սիւնեաց թագաւորները նոյն աշխարհին Վահանու ուխտին մէջ կը թաղուէին . Սմբատ թագաւորը Յովհաննու վանքին մէջ ժամուն դրան առջև թաղուած է :

Գ. Վանանդեցիք.

137. Երբ սկսաւ Վանանդեցւոց ցեղը :

Վանանդեցիք ելած են Վընդէն՝ որ Բուլղարաց երկրէն ուրիշ շատ Բուլղարներով գաղթական եկաւ Հայաստան մեր Արշակ Սին ատեն, իրեն երկիրը խռովութիւն ըյնելուն պատճառաւ. և իր անունովը իր բնակութեան տեղը Վանանդ կոչեց, որ առաջ անփայտ և վերին Բասեան կ'ըսուէր, որ կ'ըյնի Այրարատ նահանգին մէջ Շիրակ գաւառին մօտիկ :

138. Վանանդեցիք ինչ բնութիւն ունէին :

Այս ցեղը կովկասային ազգերէն առաջ եկած ըլլալուն համար, աւազակաբարոյ մարդիկ էին, որ Արշակ Գին և Խոսրով Գին ժամանակ ապստամբեցան, ու Հայաստանի այլևայլ սահմաններու վրայ սկսան յարձակիլ ասպատակելու համար :

139. Վանանդեցիք երբ նախարարութեանց կարգն անցան :

Սմենկին յիշատակութիւն չկայ թէ երբ նախարարութեան պատուոյն հասաւ այս ցեղը. բայց մեր պատմիչները Վանանդեցիները յիշելու ատեն միշտ նախարարութեանց կարգը կը դնեն : Ասկէց կ'երբի թէ նախարար կոչուեցաւ այս ցեղին զլխաւորը՝ երկրի տէր ըլլալուն և տանուտէրական պատիւ ունենալուն համար :

140 . Վանանդեցիք երբ թագաւորութիւն ունեցան :

Այս ցեղը Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջի ժամանակները թագաւոր ունեցաւ ԳՅԱին . բայց այս թագաւորութեանց ցեղը Բագրատունեաց ցեղէն էր , որ կը նստէր Կարս քաղաքին մէջ և կը կոչուէր Կարոց քաղաւոր , և կը տիրէր բոլոր Վանանդ գաւառին : Ետեւէ ետև իրեք թագաւոր նստան . Մուշեղ՝ Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմածին եղբայրը , Աբաս և Գազիկ , որոցմէ վերջինը Գազիկ Աբասեան 1064ին իր ամբողջ տէրութիւնը ու Կարս քաղաքը Յունաց Տուկիժ կայսեր տուաւ , թուրքներուն ասպատակութենէն ազատելու համար , և անոր տեղն առաւ Մամլնդաւ բերդը , Ամասիա , Կոմանա ու Լարիսսա քաղաքները և ուրիշ զեղեր :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Պաշտօնակալ Նախարարութիւններ .

Ա . Բդեշխութիւն Աղճնեաց .

141 . Ե՞րբ սկսաւ Աղճնեաց բդեշխութիւնը :

Սենեքերիմ Ասորեստանցոց թագաւորին երկու որդիքը Ազրամելէք և Սանասար երբոր Հայաստան փախան , մեր Սկայորդինա հապետը Սանասարը բնակեցուց Աղ-

ձնիք նահանգին մէջ Ասորեստանի մօտիկ:
 Այս Սանասարին ցեղը ետքը բազմանա-
 լով լեցուց բոլոր Սիմ լեռը, ու միշտ մեր
 թագաւորներուն հետ բարեկամութեամբ
 երթալուն ու անոնց համար շատ աշխատե-
 լուն, Վաղարշակ իրենց արդեանցը փո-
 խարէն նոյն Սանասարին ցեղէն՝ Շարաշան
 անունով մէկը մեծ բղեշխ և Հայաստանի
 արեւմտեան հարաւային կողմին կուսակալ
 դրաւ, և պարզեց իրեն Արծն կամ Արզն
 դաւառը, Սիմ լեռը, Աղեսուր և ուրիշ եր-
 կիրներ:

142. Տրդատ ուրիշ ի՞նչ պատիւ տուաւ
 այս ցեղին:

Տրդատ այս ցեղին առաջնորդը իր տէ-
 րութեան ութը գլխաւոր իշխաններուն մէ-
 կը ըրաւ, որոնք 400 իշխաններուն մէջ
 դահազլուխ էին: Աղծնեաց իշխանը կը կո-
 չուէր բղեշխ, կուսակալ, տահմանակալ և
 Գահերեց կամ բարձերեց արքունի տաճարին
 (այսինքն խորհրդարանին): Եւ ինչպէս այս
 բղեշխը նոյնպէս նաև մէկալ իրեքը թագա-
 ւորին խորհրդական էին, և խորհուրդը
 ներու տեղը նախագահ կը նստէին, և կու-
 սակալ էին Հայաստանի այլևայլ կողմե-
 րուն:

143. Աղծնեաց բղեշխութիւնը երբ ապ-
 ստամբեցաւ Հայոցմէ:

Տրդատայ մահուրնէն ետև չորրորդ դա-
 րուն Խոսրով երկրորդին ատեն, Աղծնեաց
 Բակուր բղեշխը տեսնելով որ Սանատրուկ

իշխանը Քայտակարանի մէջ թագաւորեց՝
 ինքն ալ ապատամբեցաւ Հայոց թագաւո-
 րութենէն և Պարսից Արմիզդ թագաւորին
 կողմն անցաւ : Խոսրով երկրորդ թէպէտ և
 շատ դօրք խաւրեց իրեն վրայ, և շատ մարդ
 ջարդել տուաւ անոր ցեղէն և Բակուրն ալ
 սպաննեց, բայց չկրցաւ բողորովին Աղձ-
 նիք նահանգը նուաճել : Ասով Խոսրովի ա-
 տենէն բաժնուեցաւ այս նահանգը Հայոց
 տէրութենէն, և իբրև զատ երկիր կը սե-
 պուէր. թէպէտ և եղան թագաւորներ որ
 նուաճեցին զիրենք, ինչպէս Տիրան Բ,
 Արշակ Բ, բայց քիչ ատեն տևեց : Այս ա-
 պատամբութեան պատճառաւ Աղձնիք նա-
 հանգը ազգային և օտարազգի մատենա-
 գիրներէն ումանք Հայաստանէն զատ կը
 դնեն իբրև օտար աշխարհ մը :

144. Աղձնիք նահանգը ուրիշ ինչ կեր-
 պով կ'ըսուի :

Աղձնիք նահանգը կը կոչուի տեղ տեղ
 նաև կոդնև Ասորեստանի, Ասորեստանի
 մօտ ըլլալուն պատճառաւ, և կամ Սանա-
 սարին հետ Ասորեստանէն եկած մարդ-
 կանց համար, որոնք կրնայ ըլլալ որ իրենց
 լեզուն ու սովորութիւններն ալ կը պա-
 հէին : Այս բղեշխութիւնը Հայաստանի
 մէջ ամէնէն պատուաւոր ցեղերէն մէկն
 էր, և մէկալ իրեք բղեշխութեանց առա-
 ջինը :

Բ. Բղեխոռքիւն Գուգարաց կամ
Գուգարացոց .

145. Ուսկից ելած են Գուգարացիք :

Գուգարացոց ազգը ելած է Պարսից վերջին Գարեհ թագաւորին Միհրդատ նախարարէն, զոր մեծն Աղեքսանդր Գարեհի յաղթելէն ետև կուսակալ խարեց այն կողմերուն, Վրաց ազգէն ըրած զերիներն ալ հոն բնակեցընելով :

146. Ե՞րբ սկսաւ Գուգարաց բղեխութիւնը :

Գուգարաց բղեխութիւնը սկսաւ Վաղարշակէն՝ որ Գուգարք նահանդին մէջ մեծ բղեխութիւն հաստատեց, Հայաստանը հիւսիսային կողմի Կովկասային աւազակող ազգերուն ձեռքէն պաշտպանելու համար, և դրաւ զինքը Հայաստանի հիւսիսային կողմին կուսակալ* : Գուգարացոց բղեխը կ'իշխէր նաև Վրաց աշխարհին մէկ մասին, այս պատճառաւ օտարազգի մատենագիրները Գուգարացոց երկիրը Վրաստանի սահմաններուն հետ կը շփոթեն, և ոմանք Կովկասային ազգաց հետ կը խօսեն :

* Ագաթանգեղոսի մէջ Գուգարացոց բղեխին տեղ սխալմամբ սարգած կ'երևայ Գարգարացոց, որ զատ նախարարութիւն էր :

147. Ե՞րբ ապատամբեցաւ Գուգարացւոց բղեչիւր տէրութենէն :

Արշակ Երկրորդին ատեն Գուգարացւոց բղեչիւր ապատամբեցաւ Հայոցմէ և միացաւ Վրաց հետ : Բայց Մուշեղ Պապայ ըսպարապետը , Բուզանդին ըսածին նայելով զնաց յաղթեց Գուգարաց բղեչիւին ու ըսպաննեց զինքը , և բոլոր մանչ տղաքը թրէանցուց ու երկիրն ալ հնազանդեցուց : Բայց ետքը նորէն բոլորովին միացաւ Վրաստանի հետ . վասն զի Խորենացւոյն ատեն Վիրք կը տիրէին բոլոր Գուգարաց երկրին . և միայն Սմբատ Առաջին Բագրատունեաց թագաւորին համար կ'ըսէ Յովհաննէս կաթողիկոս , թէ Գուգարաց երկիրը նուաճեց , բայց յայտնի է թէ բոլորը չէ , այն ալ քիչ մը ատեն :

Գ. Բղեչսուշիւն Նոր Շիրակահայ .

148. Ո՞ր կ'ըլնի Նոր Շիրական նախարարութիւնը :

Այս նախարարութիւնը որ մեծամեծ նախարարութիւններէն մէկն էր , մեր սրտամիշները որոշ չեն զներ թէ ո՞ր կ'ըլնի , և թէ ո՞ր է Նոր Շիրական երկիրը : Բայց Ազատանդեղոսին և Բուզանդին խօսքերէն կ'երևի թէ Ասորոց երկրին կողմերը կ'ըլնի , որով յայտնի է թէ Նոր Շիրական ըսուած երկիրը բուն Հայաստանի մէջ չէր , հասլա Հայաստանէն գուրս մեր տէրութեան ձեռ-

քը եղած երկիրներուն մէկուն մէջ, որ Վաղարշակայ ատեն կղեստը կ'ըսուէր յն, Գեղիսիիա որ նոյն է Սիրիա անուան հետ, և հայերէն Ասորիք, որ Տրդատայ ատեն Շիրական փոխուած է, վրան Նոր բառն ալ աւելցընելով: Ասով հաւանական կ'երևի թէ Տրդատ կղեստըին ուրիշ սահմաններուն ալ տիրեց, որ Վաղարշակ տիրած չէր, անոր համար Նոր Շիրական կոչեց:

149. Նոր Շիրական երկրին նախարարը ինչ պատիւ ունէր:

Նոր Շիրական երկրին իշխանը, որ ըսուած կայ նաև Նոշիրական կամ Նոշիրական, մեր մատենագիրները մեծամեծ նախարարութեանց հետ մէկտեղ կը յիշեն, որ զինուորութեան կարգին մէջ առաջիններէն մէկն էր, ու Հայաստանի չորս բզեշխաներէն ու թագաւորին չորս զահերէցներէն մէկը. և էր Ասորոց կողմին կուսակալ: Այս նախարարութիւնը Տրդատ հաստատեց. անոր համար Մարիբաս և Խորենացի չեն յիշեր:

Ասոր նախարարը Արշակ երկրորդին ատեն ապստամբեցաւ, ինչպէս որ կ'ըսէ Բուզանդ, բայց ետքը նորէն Պապայ ատեն հնազանդեցաւ Մուշեղ սպարապետին ձեռքովը:

Գ. Բղեշխոչրիւն Կորդուաց .

150 . Կորդուաց նախարարութիւնը երբ սկսաւ :

Կորդուաց նախարարութիւնը Վաղարշակ հաստատեց , որ Կործայք նահանգին մէկ գաւառն է , բայց շատ անգամ Կորդուք անունով ամբողջ Կործայք նահանգը կը հասկըցուի , որոյ մէջ բաց 'ի այս նախարարութենէն ուրիշ նախարարութիւն չյիշուիր , որով յայտնի կ'երևի թէ այս նախարարը բոլոր նահանգին կ'իշխէր : Կորդուաց իշխանը Տրդատայ ատեն 400 նախարարներուն մէջ 8 զահագլուխ իշխաններէն ու թագաւորութեան 4 հրամանատարներէն ու բղեշխոններէն մէկը եղաւ , ու արեւմտեան կողմին կուսակալ ուրիշ 21 իշխաններով :

151 . Կորդուաց նախարարութիւնը Տրդատէն առաջ ինչ պատիւ ունէր :

Այս նախարարութիւնը Տրդատէն առաջ ալ մեծ նախարարութիւններէն մէկն էր , որոյ ղլխաւորին՝ Պլուտարքոս թագաւորի անուն կու տայ : Կորդուաց բնակիչները քաջ և անուանի էին նետաձգութեան և աղեղնաւորութեան կողմանէ , ինչպէս որ կը վկայեն Քսենոփոն , Գիողոր սիկիլիացի և Ստրաբոն , որ ետքերը Մարաց հետ միանալով կամ Մարք ասոնց հետ , Կորդուք անունէն ինչպէս որ հաւանական

կ'երեւի, ֆիշրտ անունը ելած է, որ հիմա բոլոր Մարաց ազգին կը արուի* :

Ա. Մոշրացան.

152. Մուրացան ցեղը ուսկից ելած է :

Այս ցեղը Մարաց ազգէն էր, և սկսաւ մեծին Տիգրանայ ատեն. վասն զի մեծն Տիգրան երբոր Աժդահակին յաղթեց, ա-

* Մեր մատենագրաց մէջ չորս բզեշխութիւններուն անունները որոշ ու բացայայտ գրուած չեն. Ափաթանֆեղոս կը զնէ այսպէս. « Ի զինուորական կողմանէ զչորեօին գահերէցս իւրոյ տաճարին որ բզեաշխքն կոչին, զԱռաջին սահմանակալն 'ի Նոր Արտաշէս կողմանէն, Երկրորդ սահմանակալն յԱսորեստան (յԱղձնեաց) կողմանէն, Երրորդն յԱրտաշէս (ի Կորդուաց' որ մօտ էր յԱրուստտան կամ յԱսորեստան) կողմանէն, Չորրորդ 'ի Մասթեայ (ի Գուգարաց) կողմանէն » : Ափաթ. ուրիշ տեղ բզեշխութեանց երկուքը որոշ կը յիշէ, մէկալ երկուքը զանց առնելով. « Առաջին իշխանն Անգեղտան. Երկրորդ իշխանն Աշխէայ, որ Բդեաշխն մեծ... ութերորդ իշխանն Գարգարացայ աշխարհին' որ միւս անուանեալ բզեաշխն » :

Սպեթանոս Ուոդելեան. « Իսկ զօրացն և աշխարհին չորս միայն կացուցանէ (Տրդատ) իւրոյ թագաւորութեան երկրորդ հրամանատար 'ի վերայ ամենայնին. Արեւելեան կողմանն իշխանն Սիւնեաց ԻԱ իշխանօք, հիւսիսային կողմանն բզեշխն Գուգարացուոց ԻԲ իշխանօք. արեւմտեան կողման Կորդուացին ԻԱ իշխանօք. հարաւային կողմանն իշխանն Անգեղտանն ԻԲ իշխանօք » :

նոր կինն ու տղաքը և ուրիշ 10,000 ալ գե-
րի բերաւ Հայաստան, ու բնակեցուց Մա-
սիս լեռան արևելեան կողմը ինչուան
Գողթն գաւառը:

155. Մուրացան ցեղը ինչ պաշտօն ու-
նէր տէրութեան մէջ:

Վաղարշակ Աժգաճակին ցեղը՝ որ կ'ը-
սուի մեր մէջը նաև Վիշապագն*, իրեն քա-
գաւորութեան երկրորդ դրաւ, իր երկրորդա-
կան գահը անոր տալով: Միջին Տիգրան
այս իշխանութիւնը առաւ Մուրացան ցե-
ղէն և տուաւ մեծին Միհրդատայ իր քեռ-
այրին, որոյ մահուրնէն ետև մէկու մը
չէր տրուեր այս պաշտօնը, ինչուան որ Ե-
րուանդ Բ նորէն դարձուց Մուրացան ցե-
ղին, տալով Արդամին: Բայց շատ չանցաւ
Արտաշէս Բին տղան Արտաւազդ յափըչ-
տակեց Արդամին ձեռքէն երկրորդութեան
պաշտօնը, զոր Տիրան Ա որ Արտաւազդին
յաջորդեց՝ տուաւ Երախնաւու անունով
մէկուն Անձևացեաց ցեղէն՝ զինքը սիրե-
լուն համար: Բայց այս իշխանութիւնը
միայն Տիրանայ ատեն Անձևացեաց ձեռքը
անցաւ:

Արչակունեաց վերջի թագաւորներուն
ատեն քաղաքութեան երկրորդ կամ՝ երկրոր-
դական գահ պատուանունները չեն յիշուիր.
բայց կ'երևի թէ նոյն ատեն մարդակտ և

* Աժգաճակ Մարաց լեզուով կը նշանակէ Ախ-
շապ (տճ. Աժաքէր):

հայր իշխան կ'ըսուէր, և թագրատունեաց ժամանակ իշխանաց իշխան:

154. Մուրացան կամ Մարացւոյն ցեղը երբ ջնջուեցաւ:

Արտաւազդ՝ Արտաշէս Երկրորդին որդին քանի որ դեռ թագաւոր չէր եղած, իր հօրը կենդանութեան ատեն թշնամութիւն ունենալով Արգամին հետ, վրան ամբաստանութիւն ընելով նոյն ցեղէն շատ հոգի սպաննել տուաւ, և Նախճաւան քաղաքը և ուրիշ գեղեր առաւ անոր ձեռքէն: Երբոր Արգամ իրեն հետ պատերազմելով յաղթուեցաւ, այն ատեն Արտաւազդ բոլոր Արգամին ցեղը ջնջեց, ամէն երեւելի մարդիկը թրէ անցընելով. և այս ահագին կոտորածէն մէկ քանի աննշան մարդիկ խալըսեցան: Եւ ինքը Արտաւազդ տիրեց Մուրացան ցեղին երկիրներուն, և անոնց իշխանութիւնն ալ իրեն սեպհականեց *:

Բ. Անգեղտուն.

155. Անգեղտուն ըսուած ցեղը ուսկից ելած է:

Անգեղտուն ցեղը ելած է Տորքէն որ

* Այս ցեղը թէպէտ և ուրիշ նախարարութեանց կարգը յիշուած չկայ մեր մտանադրաց մէջ, բայց մենք ուզեցինք անոնց կարգը դնել, որովհետև Հայաստանի մեծամեծ ցեղերէն մէկն էր, և որդւոց որդի թագաւորին երկրորդը ըլլալու իրաւունքն ունէր:

Պատրամին որդին Հայկակին թոռն էր , և կ'ըսուէր նաև Անգեղեայ , մարմնով կոպտատարազ ու չափազանց տգեղ , ու հասակաւ և ուժով վիթխարի մարդ մը ըլլալուն համար , և իր Անգեղեայ մականունէն ցեղին անունը ըսուեցաւ Անգեղտուն :

156 . Անգեղտան ցեղին ուրիշ ինչ անուն կը տրուի :

Այս ցեղը կ'երևի թէ Տիգրանուհիէն ելած Ռստան կամ Ռստանիկ ցեղին հետ խառնուած ըլլալով , և կամ թէ նոյն իսկ Տիգրանուհւոյն ցեղէն առաջ եկած ըլլալով , ինքն ալ կ'ըսուէր Ռստան , ու հայերէն բառով երբեմն ըսուած է նաև Արքունի : Իրեն բնակութեան տեղն էր Չորրորդ հայոց Ծովք դաւառը , որ ցեղին անունովը կ'ըսուէր նաև Անգեղտուն , որ Տիգրանակերտին մօտերը կ'ըլնի :

157 . Անգեղտան ցեղը երբ նախարարութեանց կարգն անցաւ , և ինչ պաշտօնունէր տէրութեան մէջ :

Վաղարշակ Տորքը Հայաստանի արևմտեան հարաւային կողմին կուսակալ դրաւ , և իրեն ցեղը Հայաստանի մեծ ու պատուաւոր նախարարութիւններէն մէկը ըրաւ , որով երբեմն ինչուան նաև բղեչխներէն վեր կը դնեն մեր մատենագիրները , և ուրիշ ամէն իշխաններէն առաջ կը յիշեն : Արշակունեաց ատեն շատ անգամ այս ցեղէն կը նստէր մարդպետը , որ Հայաստանի մեծամեծ պաշտօնատէրներէն մէկն էր :

158. Ե՛րբ վերցուեցաւ Անգեղտան նախարարութիւնը :

Անգեղտան ցեղին վերցուելուն վրայ որոշ յիշատակութիւն մը չկայ : Արշակունեաց տէրութեան վերցուելէն ետե թէպէտ և Անգեղտան ցեղին անունը չյիշուիր, ինչպէս նաև մարդպետին, բայց կ'երևի թէ Եղիշէին, Փարպեցոյն և ուրիշներուն ուսանկաց տուն և ուստանիկ մարդիկ ըստածը նոյն Անգեղտան ցեղին յաջորդներն են :

Գ. Ուստանիկ .

159. Ուստանիկ ցեղը ուսկից ելած է :
 Ուստանիկ ցեղը ելած է Տիգրանուհիէն, զոր Տիգրան խաւրեց իր շինած Տիգրանակերտ քաղաքը, բոլոր անոր շրջակայ սահմանները իրեն կալուած տալով : Տիգրան խաւրեց Տիգրանուհոյն հետ նաև ուրիշ Հայկազն թագաւորական ցեղեր, շատ բազմութեամբ ու պահապան դորքով, որ Տիգրանուհոյն արքունիքը պահպանեն, և իրեն իբրև թագուհոյ ամէն խնամքը ընեն : Եւ որովհետև Տիգրանուհոյն ցեղը թագաւորական ցեղ էր, անոր համար իրեն բնակութեան տեղը Պարսից ուսրամ բառէն առնելով ըսուեցաւ ուստան, որ արքունիք ըսել է, կ'ըսուէր նաև ուստան արքունի, ուստանկաց տուն, արքունի տուն, և մէջի բնակիչները ուստանիկք : Ուստանիկ անունը ա-

ուանձին կերպով կը տրուէր Տիգրանու հայն պահապան գնդին :

160. Վաղարշակ այս ցեղին ինչ պաշտօն տուաւ :

Վաղարշակ այս ցեղէն՝ որ միացեր էր ուրիշ թագաւորական Հայկազն ցեղերուն հետ, չորս գունդ զօրք ընտրեց իրեն պալատին պահպանութեանը համար, և ասով ուզեց նորոգել մեծին Տիգրանայ սահմանած կարգը : Այս չորս գունդերն ալ ուստանիկ կոչուեցան թագաւորին ոստանին կամ արքունեացը պահապան ըլլալնուն համար : Եւ անկէց ետքը սովորութիւն եղաւ ցեղին անունը ուստանիկ կոչել, և իրենց բռնակութեան տեղը ուստան, ուր հին ատեն նաև ցեղին անունը ուստան կ'ըսուէր : Ուստի մեր մատենագրաց մէջ ըսուած ոստանիկ գունդը Վաղարշակին հաստատածն է, որ ինչուան Յովհաննէս կաթուղիկոսին ատենը կար :

161. Ինչո՞ւ մեր մատենագրաց մէջ ոստան կամ ոստանիկ թագաւորական ցեղը մեծամեծ նախարարութեանց կարգը համարուած չէ :

Մեր մատենագիրները փոխանակ ոստանիկ ցեղը մեծամեծ նախարարութեանց կարգը գնելու, անոր տեղը կը յիշեն Անգեղտան նախարարութիւնը, որով յայտնի կը ցուցուի թէ Անգեղտան ցեղին զլխաւորը կ'իշխէր նաև բոլոր ոստանկաց վրայ : Եւ զարձեալ ոստանկաց նախարարին տեղ

չատ անգամ կը յիշուի մարդպետը, որ կամ՝ Անգեղտան ցեղէն և կամ՝ ուրիշ Հայկազն հին ցեղերէն կ'ըլլար, որոնք Տիգրանուհայն հետ Տիգրանակերտին կողմերը գացեր էին :

Գ. Կաղմեանք .

162. Կաղմեանց ցեղը ուսկից ելած է :

Կաղմեանց ցեղը ելած է Կաղմոսէն որ Արմենակին որդին էր, և կը բնակէր, ինչպէս որ հաւանական կ'երեւի, Մոկաց և Կորդուաց երկրին մէջ Ասորեստանի մօտ : Վասն զի Հայկ երբոր Բելայ քովէն փախաւ, հոս նախ իրեն բնակութեան տեղ ու կալուածներ շինեց լերան մը ոտքը, և այս եղաւ իրեն առաջին շէնքը, որ ետքէն Կաղմոսին ժառանգութիւն թողլով, ինքը ելաւ արևմտեան հիւսիսային կողմը զնաց Հարթ գաւառը :

163. Կաղմեանց ցեղը ինչ պաշտօն ունէր :

Մեր Արամ նահապետը երբոր տիրեց Մարաց ու Ասորեստանի կողմերուն՝ այսինքն Պարսկահայոց, Կորդուաց, Մոկաց և ուրիշ Ասորեստանի մասերուն, Հայաստանի արևելեան կողմին կուսակալ զրաւ Սիսական և Կաղմեան ցեղերը, Կաղմեան ցեղը արևելեան հարաւային կողմին, այսինքն Ասորեստանի կողմերուն : Այս երկու Սիսական և Կաղմեան ցեղերը ետ-

քէն Վաղարշակ նորէն հաստատեց իրենց կողմնակալութեան պաշտօնին մէջ:

Ե. Մամիկոնեանք.

164. Մամիկոնեան ցեղը ուսկից ելած է:

Մամիկոնեան ցեղը սկսաւ Մամգունէն որ ձենաց աշխարհին մէջ թագաւորական ցեղէ երևելի նախարար էր, որոյ վրայ հոն տեղի Արքով թագաւորը չարախօսութիւն լսելով կ'ուզէր սպաննել: Մամգուն իմանալով՝ փախաւ տնով տեղով Արտաշիր Պարսից թագաւորին քով: Արքով խնդրեց զինքը Արտաշէն, բայց որովհետեւ Արտաշիր մեռեր էր, և իրեն յաջորդեր էր Շապուհ Ա, ասիկա Մամգունը տնով տեղով Հայաստան խրկեց իր գործակալներուն քով, և դրեց ձենաց թագաւորին թէ Մամգունը իր սահմանէն դուրս աքսորեց մահաբեր երկիր մը: Այն միջոցին Տրդատ Հայաստան դարձած ըլլալով, սիրով ընդունեցաւ Մամգունը, և իրեն ռոճիկ ու բնակութեան տեղ տուաւ:

165. Մամգունը Հայաստանի մէջ ուր կը բնակէր:

Առջի բերան Մամգուն իր բնակութիւնը մէկ տեղէն մէկալը կը փոխէր, իրեն սեպհական երկիր մը չունենալով. բայց երբոր Ալիունեաց Սղուկ նահապետը սպաննեց՝ որ ապստամբեր էր Տրդատէն, տիրեց անոր երկրին ինչպէս որ Տրդատ խոստացեր

էր իրեն : Եւ որովհետեւ Տարօն Ալկունեայ երկիր էր , Մամիգուն իրեն ցեղովը մէկտեղ տէր եղաւ այն երկրին , և իրեն անուամբը կոչեցաւ Տարօն դաւառը նաև Մամգոռնեան կամ Մամիկոնեան տուն : Բայց ՚ի Տարօնէ՛ Բուզանդ Տայք նահանգն ալ Մամիկոնեանց սեպհական երկիր կը դնէ :

166 . Մամիկոնեանք ինչ պատիւ և իշխանութիւն ունէին :

Սպարապետութիւնը իրենց սեպհական իշխանութիւնն էր , ինչուան Մամիկոնեան ցեղը կը կոչուէր նաև սպարապետոտրեան ազգ . վասն զի զրեթէ միշտ այս ցեղէն կ'ըլլար սպարապետը : Միայն Խոսրով Երրորդին ատեն եղաւ Սահակ ասպետը : Բայց Սահակ ասպետին մահուանէն ետև Սուրբն Սահակ խնդրեց Պարսից Արտաշիր Թագաւորէն որ իր փեսան Համադասպը , որ Մամիկոնեան ցեղէն էր , սպարապետ ընէ : Արտաշիր կատարեց Սրբոյն Սահակայ խնդիրը , և Մամիկոնեանց ցեղը նախարարութեանց մէջ հինգերորդ կարգը անցուց : Կ'երևի թէ այս ցեղէն կ'ըլլար Թագաւորին զինակիրը , որ թիկնապահին պաշտօնէն զատ էր :

167 . Աւրիշ ինչ պաշտօն ունեցած է Մամիկոնեան ցեղը :

Այս ցեղէն եղաւ Արշակ Երկրորդին սընուցիչը կամ դայեակը . բայց այս դայեկութեան պաշտօնը մասնաւոր ցեղի մը տըրուած չէր , հապա այլևայլ ցեղերէ կ'ըլլ

լային . ինչպէս Սանատրուկին դայեակը
Բաղրատունեաց և Արծրունեաց ցեղէն էր,
Վարազդատինը Սահառունեաց ցեղէն , և
այլն :

168 . Մամիկոնեան ցեղէն ինչ երևելի
մարդիկ եղան :

Մամիկոնեան ցեղը խելքի , իմաստու-
թեան ևս առաւել քաջութեան կողմանէ
չատ անուանի եղաւ սկզբանէ հետէ . ա-
նանկ որ դրեթէ առանց այս ցեղին ետքերը
քաջութեան գործ մը չէր կատարուեր .
թագաւորին միշտ հաւատարիմ էին , և ա-
նոր սիրոյն համար պատերազմի մէջ ա-
մէն վտանդ յանձն կ'առնուին , և իրենց ան-
ձը կը նուիրէին . մէկ խօսքով Հայոց ազ-
գին պարծանք եղան : Շատ անուանի և
քաջ զօրավարներ եղան այս ցեղէն Արշա-
կունեաց ատեն , ինչպէս Վաչէ՝ փոքր Խոս-
րովու ատեն , Մուշեղ՝ Պապ թագաւորին
ժամանակ , Մանուէլ՝ Վարազդատայ ու Բ
Արշակայ ատեն , որ մեծամեծ քաջութիւն-
ներ ըրաւ Պարսից դէմ : Նոյնպէս Մարզ-
պանաց ատեն անուանի եղան մեծն Վար-
դան , Վահան՝ որ Պարսից Վաղարշ թա-
գաւորին ատեն մարդպան եղաւ . Վարդան
Բ , Համազասպ , և Գրիգոր մամիկոնեան ,
որոնք Հայաստանի հրամանատար եղան :

169 . Արշափ ատեն տեկց Մամիկոնեանց
ցեղին իշխանութիւնը :

Այս ցեղին իշխանութիւնը տեկց սկսեալ
Տրդատայ ժամանակէն ինչուան թ դարը .

և վերջին նախարարն եղաւ Բուղայի ատեն
Գրիգոր Մամիկոնեան : Իսկ ցեղը ինչուան
ԺԳ դար և անկէց ետքն ալ կը յիշուի :

170. Ո՞րն է Մամիկոնեանց ցեղին զըլ-
խաւոր քաղաքը , և ո՞ւր իրենց գերեզմա-
նատեղին :

Մամիկոնեանց զլխաւոր քաղաքը Ողա-
կան բերդն էր , և իրենց գերեզմանատեղին
Գլակայ վանքը :

Չ. Կամսարականք* .

171. Կամսարականաց ցեղը ուսկից ե-
լած է :

Կամսարականաց ցեղը , որ կը կոչուի
նաև Արշարունիք կամ Պահրաշունիք , Պար-
թեաց ազգէն էր . վասն զի Աբգար երբոր
Պարսկաստան գնաց՝ Պարսից թագաւորին
տղաքը խաղաղելու , որ յաջորդութեան
համար կը կռուէին , օրէնք դրաւ որ Ար-
տաշէս անդրանիկը որդւոց որդի թագաւո-
րէ , և թէ որ իրեն ցեղը հատնի՝ մէկալ եր-
կու եղբարց ցեղերուն անցնի , որոց մէ-

* Պաշտօնակալ նախարարութեանց կարգը կը
գնենք նաև Կամսարական , Ամատունիք և Ռշտու-
նիք նախարարութիւններն ալ , որոնք թէպէտ և
տէրութեան մէջ որդւոց որդի պաշտօն մը չու-
նէին , բայց երևելի ցեղեր ըլլալուն՝ իրենք ալ
չառ անգամ տէրութեան մէջ երևելի պաշտօն-
ներու հասած են :

կուն անունն էր Կարէն, մէկալինը Սուրէն. և որոշեց որ ասոնց ցեղերը տէրութեան մէջ ամէն նախարարներէն վեր սեպուին, և կոչեց իրենց ցեղը Կարենի Պահշառ, Սոչրենի Պահշառ. Սուրենեան Պահշառէն ելաւ Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ, իսկ Կարենեան Պահշառէն Կամսարականաց ցեղը:

172. Ե՞րբ սկսաւ Կամսարականաց ցեղը:

Կարնան կամ Կարենեան Պահշառին ցեղը ուղելով Պարսկաստանէն Հայաստան փախչիլ մեր մեծին Խոսրովու թագաւորին քովը, Արտաշիր Սասանեան Պարսից թագաւորը զօրքով վրան ելաւ, ու ճամբան վրայ հասնելով բոլոր նոյն ցեղին արու մարդիկը ու տղաքը թրէ անցընել տուաւ. միայն Բուրգ անունով մէկը, որ Կարենեան Պահշառին տանը շատ բարեկամ էր, նոյն ցեղէն տղայ մը առաւ ու փախաւ Քուչանաց երկիրը, որ ետքը Պերոզամատ կոչեցաւ: Այս Պերոզամատը եղաւ Կամսարականաց ցեղին սկիզբը:

173. Կամսարականաց ցեղը ե՞րբ Հայաստան եկաւ:

Կամսար Պերոզամատին առաջին որդին Տրդատայ ատեն բոլոր ընտանիքովն Հայաստան եկաւ, որ հօրը կենդանութեան ժամանակ թշնամեաց զէմ՝ սլատերազմելու ատեն շատ քաջութիւններ ընելով յանկարծ թշնամուոյն կողմէն մէկը սակրով ահոր զլխուն ոսկրին կէսը կտրեց ու թըռ.

ցուց : Թէպէտ և ետքէն ղեզով բժշկուեցաւ վերքը , բայց գազաթը ամբողջ չըլլալուն համար՝ կամաւար կոչուեցաւ , որ է ըսել կես գրռի :

174 . Կամաւար երբոր Հայաստան եկաւ՝ Տրդատ ո՛ր բնակեցուց զինքը :

Տրդատ Կամաւարը սիրով ընդունեցաւ իր ցեղէն ըլլալուն համար , և Պրասխանակերտ մեծ աւանն ու Շիրակ գաւառը անոր տըւաւ : Բայց քիչ ատենէն Կամաւար մեռնելով՝ Տրդատ անոր Արշաւիր որդին իր տեղը դրաւ , և իրեն ցեղը նախարարութեանց կարգն անցընելով , Երուանդաշատ քաղաքն ալ պարզե տուաւ՝ Երասխաձոր գաւառովը մէկտեղ որ կ'ըյնի Այրարատ նահանգին մէջ : Արշաւիր Երասխաձոր գաւառը իր անունովն Արշարուելի կոչեց , և անկէց ցեղն ըսուեցաւ նաև Արշարուելի :

175 . Ե՛րբ ջնջուեցաւ Կամաւարականաց կամ Արշարունեաց ցեղը :

Արշակ Բ ուզելով անոնց ձեռքէն Արտաղերս բերդը և Երուանդաշատ քաղաքն առնուլ՝ հրաման տուաւ որ թրէ անցընեն Արշարունեաց ցեղը : Այս կոտորածէն խալըսեցաւ միայն Սպանդարտ Արշաւրի որդին իրեն Շաւարշ և Պաղաւոն տղոցմով մէկտեղ , և տնով տեղով Յունաց բաժինն ապաւինեցաւ :

176 . Կամաւարականք երբ նորէն հաստատուեցան :

Պապայ Թաղաւորութիւնը հաստատելու

Համար Չիրաւ դաշտին Պարսից դէմ տրուած պատերազմին մէջ Սպանդարատ շատ քաջութիւններ ընելով և Ղեկաց թագաւորը սպաննելով, իր հաւատարմութեանը փոխարէն՝ Պապ նորէն դարձուց ինչ որ իր հայրը Արշակ Բ յափշտակեր էր կամսարականաց ցեղէն, այսինքն Շիրակ դաւառը ու Արշարունեաց երկիրը:

177. Ինչ զիտելիք կայ Գաղաւթն ու Շաւարշ կամսարականին վրայ:

Երբոր մեր Խոսրով Գ թագաւորը ապրտամբեցաւ Պարսից տէրութենէն, Շապուհ Պարսից թագաւորը խաւրեց իր Արտաշիր որդին Խոսրովու վրայ, որ եկաւ բռնեց զինքը ու շղթայով կապած Պարսկաստան տարաւ Անյուշ ըսուած բերդը զնելու համար: Խոսրովին հետ տարաւ նաև Գաղաւթն կամսարականը՝ վախնալով անոր քաջութենէն, ու իշխանութիւնն ալ տէրութեան զրաւեց: Շաւարշ ու Պարզև Ամատունի 700 կտրիճներով Արտաշրի բանակին վրայ վազեցին որպէս զի ազատեն Խոսրովը, բայց չկրցան երկաթէ շղթաները փրցընել, և Շաւարշ ու Պարզևայ որդին Մանուէլ, շատ զօրքով ընկան մեռան: Բայց քիչ ատենէն Արտաշիր երբոր հօրը յաջորդեց, Ս. Սահակայ խնդիրքովը նորէն կամսարականաց և Ամատունեաց երկիրները իրենց դարձուց, բայց իրենց պատիւը նախարարութեանց մէջ շատ վար իջնուց: Երբոր Արտաշիր մեռաւ, Վռամայ

ատեն Ս. Սահակ նորէն աղաչեց որ այս երկու ցեղերը նորէն իրենց առջի պատուոյն հասցընէ. և Վռամ կատարեց իրեն խընդիրը :

178. Այս մեծ ու պատուաւոր ցեղէն ինչ երևելի մարդիկ եղան :

Թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ քաջութեան կողմանէ շատ համբաւաւոր նախարարներ ունեցաւ, ինչպէս են Արշաիր, Սպանդարատ, Գաղաւոն, և այլն : Կամսարականաց ցեղը պատերազմներու մէջ Մամիկոնեանց երկրորդն էր, և թէպէտ ընդհանուր սպարապետութեան պաշտօնը Մամիկոնեան ցեղին էր, բայց իրենցմէ առանձին զունդերու զօրապետ ըլլալով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրած են թշնամեաց դէմ : Արշակունեաց տէրութիւնը վերցուելէն ետեւ ալ Մամիկոնեան ու Կամսարական ցեղերն էին որ իբրև հրամանատար կը կառավարէին զՀայաստանը :

Վարդանանց ժամանակն ալ Արշաիր խոստովանող նախարարը թէ՛ Պարսից և թէ՛ Հայոց առջև մեծ ազդեցութիւն ունէր իր իմաստուն քաջութեամբը : Նոյնպէս անուանի եղան Հրահատ ու Ներսէհ իր որդիքն ալ որ մեծամեծ կտրճութիւններ ըրին մեծին Վահանայ հետ :

Է. Ամատունիք.

179. Ամատունեաց ցեղը ուսկից ելած է:

Ամատունեաց նախահայրն է Մանուէ կամ Մանովէ անունով Հրեայ մը, զոր մեծն Արշակ Պարթեր Արեաց աշխարհը տարաւ ու բնակեցուց Համատանի քովերը, ուր բազմանալով իշխանութեան և սպառուոյ հասան: Այս Մանովէին ցեղը մեր Արտաշէս Բին ատեն Հայաստան եկաւ, բայց թէ ինչ սպառճառաւ՝ յայտնի չգիտցուիր, որոց Արտաշէս բնակութեան տեղ տուաւ, և սպարսիկ բառով կոչեցան Ամատունիք, այսինքն օտարականք կամ եկք. զորոնք Պարսիկները Մանուէանք կը կոչէին իրենց Մանուէ նահապետին անունովը:

180. Ո՛ր է Ամատունեաց ցեղին երկիրը:

Այրարատայ Արագածոտն գաւառին մէջ, որ մեծ նախարարութեանց մէկն էր. բայց երբոր Պարզև Ամատունի նախարարը տիրասիրութեան ոգով վառուած միաբանեցաւ Շաւարշ կամսարականին հետ, որպէս զի Խոսրով Քը գերութեան չղթաներէն ազատէ, բռնուեցաւ. Արտաշիր ողջ ողջ մորթել տուաւ զինքը, ու մորթը տիկի պէս ուռեցընել հրամայելով Խոսրովին առջևը դնել տուաւ, որով և Ամատունեաց երկիրն ալ յարքունիս զրաւեց:

181. Ամատունիք երբ նորէն իրենց երկրին տիրեցին:

Պարսից Արտաշիր թագաւորը քիչ ատենէն Ս. Սահակայ աղաչանքովը Ամատունեաց երկիրը նորէն իրենց դարձուց, սակայն պղտի նախարարութեանց կարգը անցուց: Բայց Վառամ թագաւորին ատեն նորէն իրենց առջի պատուոյն հասան սրբոյն Սահակայ խնդրուածքովը ինչպէս կամսարականաց ալ ըրեր էր:

182. Ամատունեաց ցեղէն որո՞նք երևելի եղան:

Ամատունիք գլխաւոր և անուանի նախարարութիւններէն մէկն էին, ուսկից երևելի եղաւ Վահան Ամատունին փոքր Խոսրովու ատեն, որ կովկասային ազգաց ղէմ Օչական զեղին քով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ, անոր համար Խոսրով այս զեղը իրեն տուաւ, ու ետքը բոլոր տէրութեան հազարապետ, այս ինքն հոգաբարձու ըրաւ զինքը: Իրմէ առաջ երևելի է նաև Օտա նախարարը որ Մեծին Խոսրովու թագաւորական զանձը Արտաշիր Սասանեանին ձեռքէն քաջութեամբ պահպանեց ու Տրդատայ քոյրը զԽոսրովիդուխտը գատիարակեց, Տրդատ ալ զինքը տէրութեան հազարապետ զրաւ:

Ը . Ուշտունիք .

183 . Ո՞վ հաստատեց Ուշտունեաց նախարարութիւնը :

Ուշտունեաց կամ Ըւշտունեաց նախարարութիւնը վաղարշակ դրաւ , որոնք Սիսական ցեղէն զաղթական եկած են Ռաշամ անունով իշխանէ մը , որով և նախարարութիւնն ալ Ուշտունիք կոչեցաւ , իրենց երկիրը վասպուրականի մէջ Բզնունեաց ծովուն մօտ կ'ըլնի , որ առջի բերան Արծրունեաց նախարարութենէն զատ էր , բայց ետքը անոր հետ միացաւ :

184 . Ուշտունեաց ցեղէն որոնք երևելի եղան :

Ուշտունեաց ցեղէն՝ որ մեր ազգին երևելի նախարարութիւններէն մէկն էր , անուանի եղաւ Բարդափրան անունով մէկը որ Տիգրան Երկրորդին ատեն սպարապետ ըլլալով , պատերազմով Հրէաստանի վրայ գնաց , ու Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը ուրիշ շատ զերիններով Հայաստան բերաւ , և հոն Անտիգոնոսը քահանայապետ դրաւ : Նոյնպէս նաև մեծ անուն հանեցին Մանաճիհր Խոսրով Բին , և Զօրայ՝ Տիրան Բին ատենները , որ Հայաստանի հարաւային կողմի զօրքին սպարապետ եղան : Գարձեալ է զարուն մէջ անուանի եղաւ Թէոդորոս Ուշտունին որ թէ՛ զօրա-

վար և թէ հրամանատար էր Հայոց ազգին վրայ Արարացուց ատեն :

185. Ե՞րբ ջնջուեցաւ Ռշտունեաց ցեղը :

Երբոր Յուլիանոս կայսրը Պարսից վրայ պատերազմի կ'երթար, Տիրան իր Զօրայ Ռշտունի զօրավարը զօրքով անոր օգնութիւն խաւրեց . բայց Զօրայ չուզելով ուրացեալ մարդու օգնել, առանց Տիրանայ հրամանին զնաց ամրացաւ Տմօրեաց երկիրը : Այս բանս երբոր լսեց Յուլիանոս կատղեցաւ, ու թուղթ գրեց Հայոց թագաւորին հրամայելով որ ազգովին ջնջէ Զօրայի ցեղը : Տիրան վախնալով Յուլիանոսէն, Հայր մարդպետին ձեռքովը, որ շատ քսութիւններ ըրեր էր Զօրայի վրայ, կանչել տուաւ երգմունքով, ու զինքը բոլոր իր ցեղովը մէկտեղ ջնջել տուաւ . միայն Զօրայի եղբօրը Մեհենդակին Տաճատ որդին խալըսեցաւ, ուսկից նորէն սկսաւ և բազմացաւ Ռշտունեաց ցեղը :

Թ . Խոռխոռունիք և Մաղխազունիք .

186. Խոռխոռունեաց ցեղը ուսկից ելած է :

Խոռ նահապետէն որ Արմենակայ եղբայրն էր ու Հայկայ որդին : Խոռխոռունեաց ցեղը բոլոր քաջ և զօրաւոր մարդիկ էին, որոց բնակութեան տեղն էր Տուրուբերանի Խոռխոռունիք գաւառը, որ իրենց անունովը կոչուած է : Վաղարշակ Խոռ-

խոռունեաց կտրիճ նախարարութենէն իրեն թիկնապահներ ըրաւ, որոց զլուխ զրաւ նոյն ցեղէն Մաղխազ անունով մէկը, և ցեղին անունը չփոխեց. բայց նոյն ցեղը Մաղխազին անունովը ըսուեցաւ նաև Մաղխազուհիք, որ երբեմն խոռխոռունեաց ցեղէն զատ իբրև նոր ցեղ մ'ալ յիշուած է: Վաղարշակ Մաղխազունեաց նոր երկիր չտուաւ, հապա նոյն խոռխոռունեաց երկիրն էր:

187. Մաղխազ անուան վրայ ինչ զիտելիք կան:

Մեր մատենագիրները Մաղխազ անունը շատ անգամ թիկնապահ բառին տեղ կը գործածեն, և կու տան այս անունը թագաւորին թիկնապահներուն զխաւորին, և թիկնապահութեան պաշտօնն ալ կ'անուանեն Մաղխազուհիք. զոր օրինակ կ'ըսեն Վրիշ մաղխազ, Գարշոյլ մաղխազ, փոխանակ ըսելու Վրիշ րիկնապահ. Գարշոյլ րիկնապահ: Այս Գարշոյլ Մաղխազը որ խոռխոռունեաց նահապետն էր, փոքր խոսրով արևելեան կողմին զօրագլուխ դըրաւ, Վրաց թագաւորին Միհրանայ մահուանէն ետքը: Նոյն Գարշոյլ Մաղխազը Բուզանդ ուրիշ տեղ կ'անուանէ նաև Գարշոյլ խոռխոռունի. որով յայտնի կը ցուցուի թէ խոռխոռունիք և Մաղխազունիք մի և նոյն ցեղ են, և Մաղխազունիք անունը պաշտօնէն առնուած է:

Ժ. Վահևանիք.

188. Վահևանիք կամ Վահնունիք ցեղը ուսկից եկած է :

Վահնունիք կամ Վահևանիք ցեղը ելած է Վահագնէ որ մեծին Տիգրանայ որդին էր : Վաղարշակ այս ցեղը պատուաւորնախարարութեանց կարգն անցուց , և բըրմութեան պաշտօնը իրենց տուաւ , ինչպէս որ խնգրեր էին :

189. Ո՛ւր էր Վահևանեաց ցեղին բնակութիւնը :

Կ'երևի թէ Վահևանիք սեպհական երկիր մը չունէին , հապա բրմութեան ու բրմապետութեան պաշտօնը ունենալուն , ասդին անդին այլևայլ քաղաքներու մէջ ցրուած կը բնակէին , որոցմէ զլխաւորն էր Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքը , որ իրենց սեպհական եղած էր , ու մեհեաններով դարդարած :

190. Վահևանիք ինչուան ետքը իրենց պաշտօնին մէջ հաստատ մնացին :

Չէ , վասն զի Արտաշէս երբոր Փոքր Ասիայէն բերել տուաւ Հայաստան Արտեմիսեայ և Ապողոնի ոսկեղօծ պղնձէ արձանները , ու հրամեց որ Արմաիր քաղքին մէջ դրուին , Վահևանեաց ցեղին բրմապետները կարծելով թէ Հերակլեայ արձանը իրենց բուն նախահօրը Վահագնի արձանն է , Արտաշէսին մահուանէն ետև

տարին իրենց Աշտիշատ գեղին մէջ կանգնեցին : Այս բանիս վրայ նեղանալով Տիգրան Բ որ Արտաշէսի յաջորդեց , ձգեց զիրենք քրմութեան պաշտօնէն , ու իրենց Աշտիշատ գեղն ալ տէրութեան սեպհականեց : Անկէց ետքը ամենևին յիշատակութիւն չկայ այս ցեղին պաշտօնին վրայ թէ որո՞ւ անցաւ . կամ թէ նորէն իրենց դարձաւ թէ ոչ , յայտնի չզիտցուիր :

ԺԱ . Վարաժնունիք .

191 . Ե՞րբ սկսաւ Վարաժնունեաց ցեղը : Այս ցեղին սկզբնաւորութիւնը Գեղամայ պատիկ որդւոյն Գառնիկէն է , որուն Դատ որդին Վաղարշակ Թաղաւորական որսերու վերակացու դրաւ : Այս Դատին որդին Վարաժ կամ Վարժ որ խիստ յաջող էր որսի մէջ և նետ նետելու խիստ վարպետ , մեծն Արտաշէս իրեն որսապետ բրաւ , և Այրարատ նահանգին մէջ գատերկիր տուաւ անոր Հրազդան գետոյն քով , որ իր անունովը կոչեցաւ Վարաժնունիք , և իրմէ սկսաւ վարաժնունեաց ցեղը , որուն իշխանութիւնը ինչուան ԺԱ. դար կը յիշուի :

192 . Վարաժնունիք գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կան :

Կան Տուրուբերանի և Վասպուրականի մէջ Վարաժնունիք անունով այլևայլ գաւառներ , բայց յայտնի չզիտցուիր թէ նոյն Այ-

րարատայ մէջ եղած վարածնունեաց ցեղէն էին, թէ տարբեր ցեղ : վասն զի թովմա Արծրունիին խօսքէն կ'երևի թէ վասպուրականի մէջ եղած վարածնունի դաւառին բնակիչքը Արծրունեաց ցեղէն էին, ուսկից Ռոստոմ անունով մէկը վասպուրականի տանուտէր եղաւ :

ԺԲ. Սկիռներք.

193. Սկիռնեաց կամ Սղկունեաց ցեղը ուսկից ելած է :

Այս ցեղը ելած է Սլաքէն, զոր վաղարչակ որսոց վերակացու դրաւ, վայրի այծեր որսալու համար, ու նախարարութեանց կարգն անցուց: Սլաքին ցեղը խիստ հին է, և թերևս Հայկէն առաջ, ինչպէս Խորենացին կը յիշէ. Տրդատայ ատեն զրեթէ բոլորովին ջնջեցան Սկիռնիք բաց 'ի մէկ քանի հողիէն, իրենց Սղուկ նահապետին ապստամբութեանը պատճառաւ, որ Տրդատէն զլուխ քաշելով միաբաներ էր Պարսից Շապուհ թագաւորին հետ, ու Խոսրովի զխտոյ դայեակը Օտա նախարարը սպաններ էր: Սկիռնեաց ցեղին երկիրն էր Տարօն գաւառը, զոր ետքը Մամիկոնեանք ժառանգեցին (§. 165):

ԺԳ . Մանդակունեիք .

194 . Ե՛րբ սկսաւ Մանդակունեաց ցեղը :
Վաղարշակ Ալաքին պաշտօնը տուաւ
նաև Միանդակ անունով մէկուն , ուսկից
ելաւ Մանդակունեաց ցեղը : Այս ցեղէն
էր Արտաւազդ Մանդակունի որ զՏրդատը
Պարսից Արտաշիր թագաւորին կոտորա-
ծէն ազատելով , փախուց Յունաց սահ-
մանը :

195 . Ե՛րբ ջնջեցաւ Մանդակունեաց
ցեղը :

Արտաշիր երբոր լսեց Արտաւազդ Ման-
դակունւոյն ըրածը , բարկանալով հրաման
տուաւ որ բոլոր Մանդակունեաց ցեղը թրէ
անցընեն : Այս կոտորածէն միայն կոյս
աղջիկ մը ազատեցաւ Արտաւազդայ քոյ-
րերէն , զոր Աշոցան ցեղէն Տաճատ անու-
նով մէկը փախուց կեսարիա , և անոր հետ
կարգուելով , անկէց նորէն բազմացաւ այս
ցեղը : Տրդատ երբոր թագաւորեց՝ Արտա-
ւազդայ ըրածին փոխարէն՝ զինքը բոլոր
զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ : Բայց ըս-
պարապետութեան պաշտօնը այս ցեղէն
միայն Արտաւազդ ունեցաւ :

Մանդակունեաց բնակութեան տեղը կ'ե-
րևի թէ Հարք ու Տարօն գաւառներուն կող-
մերն էր :

ԺԴ. Հաւնունիք.

196. Հաւնունիք կամ Հաւենունիք նախարարութիւնը երբ սկսաւ :

Այս ցեղը հին ցեղ էր և վաղարշակ նախարարութեանց կարգն անցուց, և կոչեց Հաւնունիք կամ Հաւենունիք, և բրաւ զիրենք Բագեակիր և Բագեակալ, և կը կարծուի թէ երբոր թագաւորը որսի կ'երթար, զիմացէն բազէ կը տանէին: Խորենացին աշխարհագրութեանը մէջ Հաւունիք անունով գաւառ մը կը յիշէ Այրարատայ մէջ, որ կ'երեւի թէ այս ցեղին բնակութեան տեղն էր, թէպէտ և Խորենացւոյն աշխարհագրութեան ուրիշ օրինակներուն մէջ այս գաւառին անունը վահաւունիք կամ վահագունիք ալ գրուած կայ:

ԺԵ. Գերունիք.

197. Գնթունեաց ցեղը ուսկից ելած է:

Երբոր Յեսու Աստուծոյ հրամանաւր Քանանացիները Աւետեաց երկրէն կը ջնջէր, Քանանիդաս անունով երեւելի իշխանին մէկը նոյն Քանանու ցեղէն Հայաստան փախաւ մեր Սուր նահապետին ատեն, ուսկից ելան Գերունիք: Լամբրոնացին այս ցեղը Քանանիդասին անունով Քանաակեցի կը կոչէ, և Յովհան Կաթողիկոս Քանակիտ Գերունի, երկու անունն ալ մէկտեղ զնն-

լով : Իսկ Խորենացի իր պատմութեան մէջ տեղ տեղ պարզ քանանացի կը կոչէ :

198 . Քանանիդասին ցեղը երբ նախարարութեան կարգն անցաւ :

Այս ցեղը վաղարշակ նախարարութեանց կարգն անցուց , և ցեղին անունն ալ Գերոռնիք կոչեց , և նոյն ցեղէն Չեռէս անունով մէկը զինքը հագուեցընող դրառութեան հանդերձապետ :

199 . Ո՛ր էր Գնթունեաց ցեղին բնակութեան տեղը :

Այս բանին վրայ որոշ յիշատակութիւն մը չկայ , բայց կ'երևի թէ Գնթունիք Գեղամայ ծովուն քովերը կը բնակէին Գողարք նահանգին հարաւային կողմը :

200 . Գնթունեաց ազգին բնաւորութիւնը ինչպէս էր :

Գնթունիք ընդհանրապէս քանանացւոց ազգին բնութիւնն ու սովորութիւնները ունէին , և իրենց մէջ շատ տեսնուած է նննգութիւն , քսութիւն և ապստամբութիւն :

ԺԶ . Գևռնիք .

201 . Ե՞րբ սկսաւ Գնունեաց ցեղը :

Այս ցեղը սկսաւ Ադրամելէքէն որ Ասորեստանցոց Սենեքերիմ թագաւորին որդին էր , և իր Սանասար եղբօրը հետ մէկ տեղ իրենց հայրն սպաննելէն ետև Հայաստան փախեր էր մեր Սկայորդոյն ատեն (§ . 116) :

202. Ո՞ր էր Գնունեաց ցեղին բնակութեան տեղը :

Տուրուբերան նահանգին Աղիովիտ դաւառը, որոյ զլխաւոր քաղաքն է Արճէշ. բայց վերջը Գնէլ Գնունի որ թագաւորին տակառապետն էր, ժառանգութեամբ տիրապետեց Շահապիվան լեռան ալ, որ Այրարատ նահանգին մէջ կ'ըլնի :

203. Գնունեաց ցեղը երբ նախարարութեանց կարգն անցաւ, և ինչ պաշտօն ունէր :

Վաղարշակ այս ցեղէն Գիւն անունով մէկը, որ սեղանի ատեն թագաւորին ըմպելիները կը պատրաստէր, նախարարութեանց կարգը անցուց, և իրեն անունով նախարարութիւնն ալ Գևոռնիք կոչեց, այս ինքն զինի ոռնիս, որ իր պաշտօնին խիստ ազէկ յարմարեցաւ : Այս ցեղը զլխաւոր նախարարութեանց մէկը եղաւ, և տէրութեան տակառապետը, որ թագաւորին զինի կը պատրաստէր, և ամէն զինուոյ շտեմարաններու վերակացու էր : Ուստի, տարբեր է իրեն պաշտօնը մատուակէն, վասն զի մատուակը միայն սեղանի ատեն զինի կու տայ :

204. Այս ցեղը ուրիշ ինչ պաշտօն ունեցաւ :

Այս ցեղէն մէկը Արշակ Բին ատեն Հազարապետ եղաւ բոլոր տէրութեան, այս ինքն քաղաքական բաներու վրայ հոգ տանող, վասն զի ինչպէս որ կ'ըսէ Բուղանդ, շատ աշխարհաշէն էր այս ցեղը :

ԺԷ. Արեղէն և Գաբեղէն.

205. Ե՞րբ սկսան Արեղէն և Գաբեղէն նախարարութիւնները:

Վաղարշակ՝ Աբէլ անունով մէկը սպասարար և դահաւոր դրաւ, այսինքն իրեն ղիմացը կեցող պաշտօնեայ և թագաւորական ավթուին խնամակալ ու տանը կահ կարասիքը հոգացող: Նոյնպէս Գաբաղ անունով մէկն ալ դրաւ վերակացու ցորենի մթերներուն և համբարակապետ, և իրենց անունովը ցեղերուն անունը կոչեց Արեղէն և Գաբեղէն:

206. Ո՞ւր էր այս նախարարութեանց բնակութեան տեղը:

Վաղարշակ Այրարատայ նահանգին մէջ իրենց բնակութեան տեղ տուաւ, որ իրենց անունովը Արեղեանք և Գաբեղեանք կոչուեցան*:

* Խաչենացի Գիրք Բ. Է. «Եւ զԳաբաղ զոմն ՚ի վերայ կուտից 33. Կոչաւ կ'ըսուին ցորենի և ուրիշ արմտեաց շտեմարանները, բայց կը նշանակէ նաև ձիոց երամակները, որոց վերակացութեան պաշտօնն էր թագաւորականն ձիերը դարմանել և գաշտերու մէջ արածել:

ԺԸ . Սպանդուհիք .

207 . Սպանդուհեաց նախարարութիւնն
 ով հաստատեց :

Այս նախարարական ցեղը վաղարշակ
 հաստատեց , որ սպանդանոցներու վրայ
 վերակացու էր , անոր համար կոչուեցաւ
 Սպանդուհիք : Բնակութեան տեղերնին
 յայտնի չէ :

ԺԹ . Չիւնակահիք .

208 . Չիւնական ցեղը ինչ պաշտօն ու
 նէր :

Թագաւորին ամարանոցներուն , այս
 ինքն ամառուան տուներուն ու պալատնե-
 րուն պահապան , և թագաւորին օշարակ-
 ներ շինելու համար սառ կը պահէր , անոր
 համար ըսուեր էր Չիւնակահիք : Այս ցեղը
 կամաց կամաց առաջ երթալով նախարա-
 րաց կարգն անցաւ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Անպաշտօն Նախարարութիւններ*.

Ա. կէսը.

209. Ա. կէսը նախարարութիւնը ո՞վ
հաստատեց:

Ա. կէսը վասպուրականի Ա. կէ զաւա-
ռին մէջ կը բնակէին, և վաղարշակայ ա-
տեն նախարարութեանց կարգն անցան,
որ կ'ըստին նաև Ա. կէսը:

Ա. ճևարը.

210. Ե՞րբ հաստատուեցաւ Ա. ճևարը
նախարարութիւնը:

Ա. ճևարը վաղարշակայ ատեն նախա-
րարութեանց կարգն անցան, և այսպէս
կոչեցան վասպուրականի Ա. ճևարը կամ
Ա. ճևարը զաւառին անունովը, որ շատ
անձաներ, ճորեր կային, և երկիրն ալ
իրբև ամուր բերդ մ'էր թշնամոյն ձեռքէն
ազատելու համար: — Այս նախարարու-
թիւնը թովմա Արծրունւոյն ըսածին նայե-

* Այս նախարարութիւնները զիւրուձեան հա-
մար այբուբենի կարգաւ ուղեցինք դնել, առանց
իրենց մեծ ուձեան կարգը նայելու:

լով, Սմբատ Աին ատեն Արծրունեաց իշխանութեան տակը մտաւ. ու Արծրունեաց ցեղէն մէկ քանի թագաւորազուն մարդիկ Անձնացեաց վրայ իշխելուն համար, տեղ տեղ կը յիշուի Անձնացեաց թագաւորութիւն: Այս ցեղէն երևելի եղաւ Գնէլ նահապետը Պապ թագաւորին ատեն, որ արևելեան զօրքին սպարապետն էր:

Աշոցայ.

211. Ո՞վ հաստատեց Աշոցայ նախարարութիւնը:

Աշոցայ նախարարութիւնը վաղարշակ հաստատեց, որ հին ցեղ էր, և Գուգարայ Հայկազնէն ելած, որ Շարայի որդւոց մէկն էր: Այս նախարարութիւնը Այրարատայ Աշոց գաւառին անունովը այսպէս կոչեցաւ, ուր էր իր բնակութեան տեղը:

Ապահունիք.

212. Ապահունիք նախարարութիւնը ո՞վ հաստատեց:

Ապահունեաց նախարարութիւնն ալ վաղարշակ հաստատեց, որ Հայկայ որդւոց մէկուն սերունդն էր: Այս նախարարութիւնը անուանի էր քաջութեան կողմանէ, որոյ բնակութեան երկիրն էր Տուրուբերանի Ապահունիք գաւառը, որ Բզնունեաց ծովուն կողմերը կ'իյնայ:

Առաւելեանք .

213 . Առաւելեան ցեղը ուսկից ելած է :

Առաւելեան կամ Առուելեան նախարարութեան ցեղը Ալանաց ազգէն Սաթինիկ թագուհոյն ազգականներէն ելած էր, որոնք Արտաշէս Բին ատեն Սաթինկան հետ մէկտեղ Հայաստան եկան , ու Արտաշէս զիրենք նախարարութեանց կարգը անցուց :

Առաւելեանք .

214 . Առաւելեան ցեղը ուսկից ելած է :

Առաւելեան նախարարութիւնը ելած է Առաւանէն որ հայկազն Վահագնի որդին էր : Այս նախարարութեան տեղն էր Առաւելից կամ Առաւելից անոր Մուկը նահանգին մէջ , Վասպուրականի Ռշտունեաց գաւառին սահմանակից :

Բզնունեանք .

215 . Ուսկից ելած է Բզնունեաց ցեղը :

Բզնունեաց ցեղը ելած է Բաղ նահապետէն , որ Մանաւազին որդին և Հայկայ թոռն էր , որոյ բնակութեան տեղը ազի ծովուն արեւմտեան հիւսիսային կողմը ըլլալուն համար , ծովն ալ իր անունովը Բրգ-

նունեաց ծով կոչեցաւ, երկիրն ալ Բզնունիք, որ կ'ըլնի Տուրուբերան նահանգին մէջ:

216: Բզնունեաց ցեղը ո՞վ նախարարութեան կարգը անցուց:

Վաղարշակ. բայց Տրդատայ մահուանէն ետե ջնջեցաւ Մանաւազեան և Արղունի նախարարութեանց հետ մէկտեղ: Վասն զի Տրդատայ մահուանէն ետե անմիջապէս թագաւոր չըլլալով, այս իրեք ցեղերը իրարու վրայ ելան, ու մէկդմէկ ջնջեցին: Բուզանդ կը պատմէ թէ Խոսրով Գ. Դատարէն անունով Բզնունեաց նահապետը զօրքով Պարսից վրայ խրկեց, որ Պարսից հետ միարանելով Հայոց զօրքը կոտորել տուաւ: Երբոր Խոսրով լսեց այս բանը՝ նոր բանակ հանեց, և Վաչէ Մամիկոնեան զօրավարին ձեռքովը յաղթեց Պարսից, և Դատարէնն ալ բռնելով քարկոծել տուաւ իր առջեր, ու ցեղն ալ բոլոր թրէ անցուց ոչ արուի և ոչ իգի խնայելով, որով վերցունցաւ այս նախարարութիւնը, և երկիրն ալ տէրութեան ձեռքը անցաւ: Բայց այս մեծ կոտորածէն ետքն ալ դեռ յիշատակութիւն կ'ըլլայ այս ցեղին, որով յայտնի կը ցուցուի թէ բոլորովին չիջնջեցաւ:

Գարգարացիք.

217. Գարգարացւոց ցեղը ուսկից ելած է:

Գարգարացիք ելած են Առան Սիսա.

կեանին զաւկէն, և իրենց բնակութեան տեղն էր Ուտի նահանգին Ուտի առանձնակ ըստած զաւառը. վասն զի Ուտի առանձնակին Պարտաւ քաղաքը մեր մատենագիրները Քարգարացոց աշխարհին մէջ կը դնեն: Ստրաբոն Քարգարացոց երկիրը սխալմամբ Ադուանից երկրին հիւսիսային կողմը կը դնէ Ամազունեաց ազգին մօտ, որոյ հետ շատ վերաբերութիւն ունէր կ'ըսէ:

Քարդմանացիք.

218. Քարդմանացոց ցեղը ուսկից ելած է:

Քարդմանացոց ցեղն ալ նոյնպէս Առանին զաւկէն ելած է, և իրենց բնակութիւնը Ուտի նահանգին Քարդման զաւառն էր:

Գողթնեցիք.

219. Գողթնեցի ցեղը ուսկից ելած է:

Գողթնեցի ցեղը ելած է Սիսական կամ Սիւնեաց ցեղէն, որոյ երկիրն էր վասպուրականի Գողթն զաւառը Սիւնեաց մօտիկ, որ Ը դարուն Սիւնեաց աշխարհին զաւառ սեպուեցաւ, և անոնց ձեռքն անցաւ:

220. Գողթնեցիք երբ նախարարութեանց կարգն անցան:

Վաղարշակ այս ցեղը նախարարութեանց կարգը անցուց, որոյ զլխաւոր իշխանը Սիւնեաց ցեղէն կ'ըլլար: Այս Գողթն գաւառին բնակիչները ուսման կողմանէ շատ ծաղկած էին, և իրենց երկիրը Հայաստանի մուսաներուն այսինքն բանաստեղծից բնակարան սեպուած էր, որոնք նուազարաններով կ'երգէին մեր դիւցազանց քաջութիւնները: Բայց առասպելեաց հետեւելով՝ շատերը քրիստոնէութիւնը չէին ընդունած կամ՝ մոլորութեամբ խառնած էր դարուն մէջ ալ. անոր համար Ս. Մեսրոպ պզնաց հոն և քարոզեց և մոլորեալները դարձուց:

Դիմաքսեանք.

221. Ե՞րբ հաստատեցաւ Դիմաքսեան նախարարութիւնը:

Արտաշէս Բին ատեն. վասն զի Արտաշէս Երուանդ Բին հետ սլատերազմելու ատեն, Գիսակ անունով մէկը ազատեց զԱրտաշէսը մահուան վտանգէն, բայց ինքը մեռաւ զլխուն կէսը երեսովը մէկտեղ կըտրուելով: Այս բանիս փոխարէն՝ Արտաշէս Գիսակին Ներսէս որդին նախարարութեանց կարգը անցուց, և կոչեց Դիմաքսեան իբր Դիմակիսեան: Այս ցեղին բնակութեան տեղը ըստ ոմանց Վանանդ գաւառին մէջը կ'իյնար:

Չառաւնեանք .

222. Չառաւնեան ցեղը երբ նախարարութեան կարգը անցաւ :

Չառաւնեան ցեղը հին Հայկազն թագաւորաց ցեղերէն առաջ եկած է, զոր Վաղարշակ նախարարութեանց կարգը անցուց :

Չարեհաւանեանք .

223. Չարեհաւանեանք ուսկից ելած են :

Չարեհաւանեանց ցեղը ելած է Չարեհէն որ Ներսէհին որդին էր, և Ներսէհը մեծին Տիգրանայ թոռնորդին էր : Վաղարշակ այս ցեղը նախարարութեանց կարգը անցուց, որոյ բնակութեան երկիրն էր Չարեհաւան գաւառը Պարսկահայոց մէջ :

Ծովդէացիք .

224. Ծովդէից ազգը ուսկից ելած է :

Ծովդէացիք կամ Ծովդէք Առան Սիսակեանին գաւկըններէն ելած են, որոց բնակութեան տեղը թէպէտ և բուն Մեծին Հայոց սահմանէն դուրս է, այս ինքն Ուտի նահանգին արևելեան կողմը կուր գետոյն քով, բայց Ագաթանգեղոս Հայոց նախարարաց կարգին մէջ կը զնէ զիրենք :

Ծոփեցիք* .

225 . Ո՞վ հաստատեց Ծոփաց նախարարութիւնը :

Ծոփաց նախարարութիւնը որ կ'իյնի Չորրորդ Հայոց Ծոփք զաւառին մէջ, վաղարշակ հաստատեց Անգեղտան նախարարութենէ դատ : Բայց որովհետև Բուզանդ Անգեղտան ցեղին բնակութեան տեղը մեծ Ծոփք զաւառը կը դնէ, ասկէ կը հետեի որ կամ Ծոփաց նախարարութիւնը ետքը միացեր է Անգեղտան նախարարութեան հետ, կամ պիտի ըսենք թէ վաղարշակին հաստատած այս մեծ նախարարութիւնը փոքր Ծոփաց մէջն էր, որ կ'ըսուէր նաև միւս Ծոփք, ուր կը տիրէր Շահունուոց ցեղը :

Մանաւազեանք .

226 . Մանաւազեան ցեղը ուսկից ելած է .

Մանաւազէն՝ որ Հայկայ որդին և Խոռայ եղբայրն էր, և իր անունովը քաղաք մը շինեց Տուրուբերանի Հարք զաւառին մէջ, զոր ինքը ժառանգեր էր, և քաղքին

* Մեր մատենագրաց մէջ Ծոփեցի անունը յետուած չէ, իսկ Ծոփ անունը կու տան միայն աշխարհին, և բնակիչներուն համար կ'ըսեն Բնակիչ Ծոփաց աշխարհին, աշխարհէն Ծոփաց, և այլն :

անունը դրաւ Մանաւոզակերտ, որ կրճատմամբ ըսուեցաւ նաև Մանազկերտ կամ Մանծկերտ:

227. Մանաւազեան ցեղը երբ նախարարութեանց կարգը անցաւ:

Այս ցեղը վաղարշակ նախարարութեանց կարգը անցուց Բզնունեաց և Որդունին ըսուած ցեղերուն հետ մէկտեղ. որոնք խոսքով Բին ժամանակը մէկզմէկ պատերազմաւ ջնջեցին: Բայց Բուզանդ կ'ըսէ թէ խոսքով ու Ս. վրթանէս խաւրեցին Աղբիանոս եպիսկոպոսը որ զիրենք խաղաղէ, բայց անոնք մտիկ չընելով ըսկսան թագաւորին երկիրներն ալ աւրել: Այն ատեն խոսքով վաչէ զօրավարին հրաման տուաւ որ երկու ցեղն ալ բոլոր ջնջէ, և ոչ մէկ արու զաւակ թողով (§. 216). և Մանաւազեան ցեղին երկիրը, այսինքն Մանաւազակերտ քաղաքը և իրեն չըջակայ սահմանը՝ Աղբիանոս եպիսկոպոսին տըւաւ, և Որդունեաց Որդորու զեղն ալ իրեն սահմանովը մէկտեղ՝ Բասենոյ եպիսկոպոսին:

Մոկացիք:

228. Ո՞վ հաստատեց Մոկաց նախարարութիւնը:

Վաղարշակ հաստատեց Մոկաց նախարարութիւնը, որ թէպէտ ամբողջ Մոկք նահանգին կ'իջխէր, բայց իր ընդարձակ

իշխանութեանն համեմատութեամբ՝ շատ քիչ վրան յիշատակութիւն կայ: Ասով կ'երևի թէ Մոկացիք իրենց սահմանակից Մարաց, Պարսից և մանաւանդ Ասորեստանեայց հետ՝ խառնուած էին հին ատենէն 'ի վեր: Մոկաց նախարարութիւնը յաբուն սկիզբները Սմբատ Ա. Բագրատունոյն ժամանակ Արծրունեաց թագաւորութեան ձեռքը անցած էր Անձնացեաց նախարարութեան հետ մէկտեղ:

Որդունիք.

229. Որդունի ցեղը ուսկից ելած է:

Որդունի ցեղը ելած է Հայկայ սերունդներէն, որոյ բնակութեան տեղն է Այրարատայ Բասեան գաւառը: Այս ցեղը վաղարչակ նախարարութեանց կարգը անցուց, ու ետքը խոսրով Բին ատեն բոլորովին ջնջեցաւ (§. 216):

Ուտեացիք.

230. Ե՛րբ հաստատեցաւ Ուտեացւոց նախարարութիւնը:

Ուտեացւոց նախարարութիւնը վաղարչակ հաստատեց, որոյ սերունդը սկսած է Առանին գաւկէն որ Սիսակայ ցեղէն էր: Ուտի նահանգը Արչակ Բին ատեն Աղուանից ձեռքը անցաւ, երբոր մեծին Հայոց ուրիշ կողմերը թագաւորէն կ'ապստամ-

բէին : Բայց Մուշեղ Արշակայ զօրավարը Աղուանից ձեռքէն պատերազմով առաւ Ուտի աշխարհը , սակայն ետքը նորէն Աղուանք տիրեցին , ինչպէս Խորենացոյն ատենն ալ անոնց ձեռքն էր , ինչուան որ Սմբատ Ա. Բագրատունեաց Թագաւորը զարձեալ առաւ ձեռքերնէն : Ասով այս նահանգը երբեմն Հայոց ձեռքը կ'անցնէր երբեմն Աղուանից , որուն զուցէ մեծ պատճառ մըն ալ բնակչացը բիրտ ապստամբ բնաւորութիւնն էր , որ Սևորդիք կը սուէին իրենց Սև նահապետին անունովը (§. 13) :

Պաշտօնիք .

231 . Ե՞րբ սկսաւ Պաշտօնեաց ցեղը :

Թէպէտ և որոշ չգիտցուիր Պաշտօնեաց ցեղին ու նախարարութեան սկզբնաւորութիւնը , բայց յայտնի կեցած է իրենց երկիրը , որ երկու տեղ կը յիշուի . մէկը Տուրուբերանի Տարօն գաւառին սահմանակից , ուր են Կուառու և Հոռեան աւանները , միւսը Վասպուրականի 56 գաւառներուն մէկն էր Պաշտօնիք ըսուած :

Պահրաշիկք .

232 . Պահրաշիկ ցեղը ուսկից ելած է :

Պահրաշիկ ցեղը ելած է Անակէն որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին հայրն էր . ազգաւ Պարթև , Պահրա գաւառէն , ու Սուրեն

Պահլաւի, թագաւորական ցեղէն, որոյ վըրայ կամսարական ցեղին մէջ խօսեցանք. (§. 171): Բայց գիտնալու բան է որ խորենացին մասնաւոր կերպով պարբև կանուանէ թագաւորական ճիւղը, որ Վաղարշակին ցեղովը Հայաստան եկաւ. իսկ Անակին նախարարական ցեղը սովորաբար պահլաւիկ կը կոչէ:

233. Պարթևաց ազգին սկիզբը ուսկից է:

Պարթևաց ազգը ելած է Արրահամ նահապետէն և Քետուրայ կնիկէն: Այս ցեղէն Արշակ անունով մէկը Քրիստոսէ 250 տարիի չափ առաջ ապստամբելով Մակեդոնացւոց տէրութենէն թագաւորեց Քուշանաց երկրին վրայ: Ասոր որդին Արշակ Բ որ մեծ կոչեցաւ իր մեծամեծ քաջութիւններուն համար, իր թագաւորական աթոռը Բահլ փոխեց, որ Քուշանաց երկրին մէջ կ'ըլնի, ասով իրեն ցեղը նոյնպէս և իրեն բնակութեան տեղը Բահլ քաղքին անունովը Պահլաւ ըսուեցաւ: Մեծն Արշակայ եղբայրը Վաղարշակ թագաւորելով Հայաստանի վրայ, իրմէն սկսաւ Արշակունեաց տէրութիւնը:

Ռոփսեանք.

234. Ռոփսեան ցեղը ուսից ելած է:

Ռոփսեան կամ Ռոփսոնեան ցեղը հօր կողմանէ վերջին Տիգրանէն կ'իջնայ, իսկ մօր կողմանէ հռոմայեցի էր: Վասն զի

Տիգրան երբոր Պարսից Պերոզ թագաւորին հետ Ասորոց երկիրը զնաց՝ որ Հոմայեցոց ձեռքին տակն էր, ու հոն տեղուանքը կ'աստատակէր, գերի բռնուեցաւ: Բայց երբոր Ղուկիանոս կեսար այն կողմերը եկաւ, ազատեց Տիգրանը, ու իր մերձաւոր ազգականներէն Ռոմիի ազջիկը իրեն կնութեան տուաւ: Տիգրան երբոր Հայաստան դարձաւ, թողուց զՌոմիի ուսկից չորս տղայ ունեցեր էր, և որպէս զի անոնք Արշակունի չըսուին, անոնցմէ նոր ցեղ հաստատեց, որ իրենց Ռոմիի մօրը անունովը Ռոմիսեան կոչեցաւ. և Տիգրան այս չորս տղոց անդրանիկը նոյն ցեղին նահապետ դրաւ, և մէկալ նախարարութեանց կարգը անցուց, որ կ'ըսուի նաև Առախաւնի:

Տաշրացիք.

255. Տաշրացոց ազգը ուսկից ելած է:

Տաշրացիք ելած են Շարային որդւոյն Գուշար հայկազնոյն զաւակներէն, որ Վաղարշակայ ատեն նախարարութեանց կարգը անցան: Իրենց երկիրն է Տաշիր զաւառը, որ կ'ըլնի Գուգարք նահանգին մէջ. և վերջերը զրեթէ բոլոր Գուգարք նահանգին վրայ իրենց իշխանութիւնը կը տարածէր:

Տրուակիք .

236 . Տրուակեաց ցեղին վրայ ինչ գիտելիք կան :

Արտաշէս Բ Տուր նահապետին տասնը-
հինգ զաւկըներէն մասնաւոր ցեղ ըրաւ
Տրուակիք անունով , անոնց հօրը ըրած քը-
սութեանցը փոխարէն , որ Երուանդ թա-
գաւորին տանը մարդիկներէն մէկը ըլլա-
լով , ինչ որ կ'ըլլար արքունեաց մէջ , զաղ-
տուկ կ'իմացընէր Սմբատ Բիւրատեանին ,
որ Արտաշէսին դայեակն ու սպարապետն
էր , անոր համար Երուանդ սպաննել
տուած էր Տուրը :

Քայքերուակիք .

237 . Քայքերուակեաց ցեղին վրայ ինչ
գիտելիք կան :

Յայտնի չէ այս ցեղին սկզբնաւորութիւնը
որ Դ և Ե դարերուն մէջ ալ կը յիշուի : Թով-
մա Մեծոփեցին ու վարդան աշխարհագիրը
վասպուրականի Աղիովիտ զաւառին Արճէշ
քաղաքը և անոր շրջակայ սահմանը Քաջ-
բերուակեաց երկիր կ'անուանեն : Ասկէց կ'ե-
րևի թէ Քայքերուակի ցեղը Արճէշու կող-
մերը կը բնակէր . ուր ընդ հակառակն ու-
մանք այն կողմերը Գնունեաց կը համա-
րին : Ուստի պէտք է ըսել թէ ատեն մը
Գնունեաց ու ատեն մ'ալ Քայքերուակեաց

ձեռքը անցաւ այս Արճէշ քաղաքը իր սահմանովը մէկտեղ :

Օրբելեանք .

238 . Ուսկից ելած է Օրբելեան կամ Ուրբելեան ցեղը :

Օրբելեան ցեղը ճենաց ազգէն է . վասն զի ճենբակուր ճենաց թագաւորին ատեն խռովութիւն ըյնելով , թագաւորին տղաքը սկսան իրարու հետ կռուիլ . այն ատեն մէկ կողմը տնով տեղով Վրաստան փախաւ : Վրացիք տեսնելով որ քաջ մարդիկ են , տուին անոնց Օրբէթ բերդը և ուրիշ շատ տեղեր բնակելու համար . այս Օրբէթ բերդին անունովը ետքերը Օրբէլք կամ Օրբուլք կոչեցան , այս ինքն Օրբէրացիք : Այս ցեղը ինչպէս Վրաց հետ , այսպէս ալ Հայոց հետ խառնեցաւ , բազրատունի կորիկեանց թագաւորներուն հետ խնամութիւն ընելով :

239 . Օրբելեանք ինչ պատիւ և իշխանութիւն ունէին :

Օրբելեանք՝ Վրաց աշխարհին սպարապետն էին , և տէրութեան ամէն գործակալները ասոնց իշխանութեան տակն էին , և ունէին 12 սեպհական դրօշ , և իւրաքանչիւր դրօշին տակ 1000 զինուոր : Եւ որովհետև թագաւորին նշանը կարմիր կ'ըլլար ձերմակի վրայ , անոր համար ասոնցը որպէս զի տարբեր ըլլայ , հրամայեցին որ ձերմակ ըլլայ նշանը կարմիրի վրայ : Եւ

երբոր թագաւորին զիմացէն կ'երթային , ձեռքերնին առիւծազլուխ գաւազան կը բռնէին , և սեղանի վրայ ամէն նախարարներէն վեր կը նստէին . բաց այս սլատիւներէն՝ վրաց թագաւորներուն թագազիր էին :

240 . Ե՞րբ ջնջեցաւ Օրբելեան ցեղը :

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ վրաց Գաւթ թագաւորը իր Գեմնա որդին սլաւտիկ ըլլալով յանձնեց նախարարներուն ու իւանէ սպարապետին՝ որ Օրբելեան ցեղէն էր , որպէս զի երբոր Գեմնա մեծնայ՝ թագաւորեցընեն զինքը : Երբոր մեծցաւ տղան ու իւանէ կ'ուզէր թագաւորեցընել , Գէորդէ Գաւթին եղբայրը որ վրաց վրայ թագաւորեր էր , բռնեց իւանէն ու Գեմնան ու աչուրնին կուրցուց , ու հրաման տուաւ որ Օրբելեան ցեղը բոլոր ջնջեն , որոյ ճենաց աշխարհէն գալէն ՚ի վեր հազար տարիէն աւելի եղեր էր : Այս ահագին կոտորածէն որ եղաւ 1177ին , ազատեցաւ միայն Լիպարիտ իւանէի եղբայրը իր երկու Ելիկում և իւանէ զակըններովը մէկտեղ , որ Պարսկաստան դացեր էին . ասոնցմէ նորէն սկըտաւ ածիլ ու բազմանալ Օրբելեան ցեղը թամար թագուհւոյն ատեն , որ Գէորդէին յաջորդեց , ու իւանէն որ Գանձակայ ամիրային քով դացեր էր , ետ դարձընել տուաւ , ու դարձուց իրեն Օրբէթ բերդը :

241 . Օրբելեանց երկիրը ո՞ր կ'ըլլի :

Օրբելեանք բնակեցան նախ Օրբէթ բեր-

զը, որ նոյն է Շամշուղէին հետ, ըսել է թէ իրենց առջի բնակութիւնը Հայաստանի Գուգարք նահանգին մէջ եղած է: Ետքը իրենց բնակութիւնը եղաւ Լօսէ որ Գուգարաց Տաշիր գաւառին մէջն է. տիրեցին նաև Գմանիք, Խունան քաղաքներուն. և որովհետև Գուգարք նոյն ատեն վրաց ձեռքն էր, անոր համար հոն շատ վրացիք ալ կը գտնուէին: Իսկ ետքերը ԺԱ. և ԺԲ դարերուն մէջ Օրբէլեան ցեղը տարածեցաւ Սիւնեաց երկիրը, և հոն շատ երկիրներու տէր եղաւ, և վայոց ձոր ըսուած դաւառը և ուրիշ շատ տեղեր իրեն սեպհականեց, և խնամութեամբ խառնուեցաւ և միացաւ Հայոց հետ: Այս ցեղէն էր Ստեփանոս Օրբէլեան կամ Ռւրբէլեան Տարսայիճ Աթաբէկին որդին, որ ետքը 1285ին Սիւնեաց եպիսկոպոս եղաւ, ու Օրբէլեանց և Սիւնեաց ցեղերուն պատմութիւնը գրեց:

242. Օրբէլեանք ո՛ր կը թաղուէին:

Վրաց երկրին մէջ եղած Օրբէլեանց զերեզմանատեղին էր Բեթանիա վանքը. իսկ Սիւնեաց մէջ բնակող Օրբէլեանց զերեզմանատեղին էր Նորավանք ըսուած մենաստանը վայոց ձոր գաւառին մէջ. քիչ անգամ թաղուած են նաև Տաթևու մէջ:

243. Օրբէլեանց ցեղէն ի՞նչ երևելի մարդիկ եղած են:

Այս ցեղը շատ քաջ և արիասիրտ էր, և ատեն ատեն շատ երևելի զօրավարներ ըն-

ծայեց, որոնք վրաց տէրութիւնը և անոր հետ նաև Հայաստանի սահմանները ժողովուն և անկէ ետքը, մեծ քաջութեամբ պահպանեցին թաթարաց ու Պարսից յարձակումներէն :

244. Վերոյիշեալ նախարարութիւններէն զատ ուրիշ ինչ նախարարութիւններ կան Հայաստանի մէջ :

Կան նաև ուրիշ նախարարութիւններ և ցեղեր ալ, որոց սկիզբն ու երկիրը յայտնի չզիտացուելուն համար ասոնց կարգը չզրինք, թէ և կը յիշուին մեր այլևայլ սրտամշացը մէջ. ինչպէս են Աղբերկացիք (Փարս.), Բագևանք (Բուզ.), Բնծայիկք (Եղիշէ և Փարս.), Ընտրունիք (Արծր.), Խաղունիք (Խոր.), Համբոնիկանք (Մեսրոպ), Մարգպետունիք (ՅՏ. կթ.), Մահառունիք (Փարս. Բուզ.), Սրունանտեայք (Եղշ. Փարս.), Քօղևանք (Եղշ.), և այլն, և այլն :

245. Հայաստանի այսչափ բազմաթիւ նախարարութեանց մէջ որոնք են երևելիները :

Այս ամէն նախարարութեանց մէջ չորսը խիստ երևելի եղան, որոցմէ իրեքը օտար ազգի իշխաններէ առաջ եկած են, այս ինքն Բաղրատունեացը, Մամիկոնեանցն ու Արծրունեացը. իսկ Սիւնեացը որ չորրորդն է՝ սկսած է Հայկայ զուկրներէն : Այս չորսին մէջ ալ Բաղրատունիք և Մամիկոնեանք շատ երևելի եղան թէ քաջութեամբ և թէ աշխարհաշինութեամբ, ու

Հայոց տէրութեան ամուր յենարան և պար-
ծանքն էին : Բայց այս երկու նախարա-
րութեանց երկիրը պզտիկ էր, իսկ Արծրու-
նեաց և Սիւնեաց երկիրները ընդարձակ և
բարեբեր : Բազրատունեաց ու Մամիկո-
նեաց ցեղէն շատ երևելի մարդիկ ելան զի-
տութեան և քաղաքազիտութեան կողմա-
նէ, իսկ փնասակար մարդիկ քիչ : Ընդհա-
կառակն Արծրունեաց և Սիւնեաց ցեղէն
շատ անպիտան մարդիկ ելան, որ տէրու-
թեան մեծամեծ փնասներ հասուցին :

246. Հայոց հին ցեղերէն որոնք մնա-
ցած են ինչուան հիմա :

Այս ցեղերէն ոմանց ինչուան հիմա մնա-
ցորդներ կան այլևայլ տէրութեանց մէջ, և
իրենց հիմակուան նոր անունները ասոնք
են .

Պակրատիուն Բազրատունիք

(Վրաստանի և Ռուսաստանի մէջ)

Ուրպելիուն Օրբէլեանք

(Վրաստանի և Ռուսաստանի մէջ)

Սասունք Սանասունք

(Մշոյ երկիրը)

Մանրզցիք Մամիկոնեանք

(Քիւրախտանի մէջ)

Սլիվանցիք Սլկունիք

(Քիւրախտանի մէջ)

Ռոշկըցիք**Ռչտունիք****(Վիւրախասանի մէջ)****Մալախովքի կամ****Մաղխաղունիք****Մալխասովքի****(Լէհաստանի մէջ)****Սարեղայ****Քարեղեանք****(Լէհաստանի մէջ)**

Եւ որովհետեւ այս նախարարութեանց շատը Վաղարշակայ ատենէն սկսած է, աւոր համար իրենց հնութիւնը 2000 տարին կ'անցնի, որով Եւրոպայի մէջ գտնուած ցեղերէն ամէնէն հինը կ'ըլլան. փաստի Եւրոպայի ամէնէն հին ցեղերը մեծին Կարոլոսի ժամանակը սկսած են, որ թագաւորեց 800ին :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Տէրութեան մէջ եղած պաշտօններուն վրայ .

247. Տէրութեան մէջ եղած ինչ պաշտօններու անուններ կը յիշուին մեր մատենագրաց մէջ :

Կոշակաւ , կորմնակաւ կամ Սահմանակաւ կ'ըսուէր այն իշխանը որ Հայաստանի այլեայլ կողմերը թշնամեաց յարձակմունքէն կը պահէր :

Գառառակաւ կ'ըսուէր այն որ մասնաւոր գաւառի մը վրայ կ'իշխէր, բայց ոչ ինքնազուխ , հասպա իրմէ աւելի մեծէն կախումն ունենալով :

Հագարապետ՝ որ թագաւորին պալատը կը հոգար , գուցէ նաև բոլոր Հայաստանի սլիտոյքը ինքը կը զարմանէր :

Ձիևակիր՝ որ թագաւորին դէնքն ու սուրը կը կրէր , և ասոր պաշտօնը թիկնապահին պաշտօնէն զատ էր , և կ'երեթի թէ միշտ Մամիկոնեանց ցեղէն կ'ըլլար , սպարապետութեան պաշտօնը անոնց ըլլալուն համար :

Կարապետ՝ որ թագաւորը տեղ մը երթալու ատեն զիմացէն կ'երթար ու ամենուն կ'իմացընէր թագաւորին գալը :

Կային նաև թագաւորական Սևեկապետ , Քարտուղար , Դպիր , Դահձապետ , և այլն :

248. Ի՞նչ պաշտօն էր Մարգպետութիւնը :

Մարգպետութիւնը նոյն է Ներքինապետութեան հետ, զոր Վաղարշակ հաստատեց, վասնզի իրմէ առաջ յիշատակութիւն մը չկայ, և սովորաբար կ'ըլլար Անգեղտան ցեղէն, և կամ ուրիշ հայկազն հին ցեղերէն, որոցմէ կ'ըլլային նաև ներքինիները. ուստի մարգպետութեան պաշտօնը որդւոց որդի մէկ ցեղի վրայ չէր: Մարգպետը այս ինքն ներքինապետը կը կոչէր նաև Հայր իշխան, և իրեն պաշտօնն էր թագաւորին իբրև հայր ըլլալ, և վերակացու և հոգացող թագաւորին պալատին և կանանց :

249. Մարգպետը ի՞նչ կալուածներ ունէր :

Վաղարշակ մարգպետին իբրև կալուած տուաւ Ատրպատականէն ինչուան ճուաշ և Նախճաւան: Իսկ ետքերը Տիրան Բինատեն կ'իշխէր նաև Տարօն գաւառին այլևայլ գեղերուն վրայ ալ :

250. Նախջուան քաղաքին վրայ ի՞նչ զիտելիք կան :

Նախջուան քաղաքը մարգպետին ձեռքը ըլլալուն համար Ռատան ըսուեցաւ, իբր թագաւորական քաղաք*, պատճառաւ որ

* Ասկէց սովորութիւն մտած³է նաև մեծամեծ նախարարաց գլխաւոր քաղաքը Ռոհան կոչել, ուր էր իրենց արքունիքը կամ գառաստանարանը .

մարդպետին ցեղին մարդիկը ոստանիկ կ'ըսուէին թագաւորական ցեղէ ըլլալնուն համար (§. 163): Աշխարհական իշխանութիւնը վերցուելէն ետքն ալ թուվմա Արծրունի Նախջաւանի եպիսկոպոսը կը կոչէ մարդպետական եպիսկոպոս կամ Ռատանի եպիսկոպոս, որ ուրիշ ամէն եպիսկոպոսնէրէն վեր էր, և անմիջապէս կաթողիկոսէն վերջը կը յիշուէր, և երբեմն ինչուան մետրապօլիտ ալ կ'ըսուէր:

Բայց Արշակունեաց հետ այս պաշտօնն ալ լմնցած է:

251. Շահապն ու Շահախոռապետը ինչ պաշտօններ ունէին:

Շահապին պաշտօնը յայտնի չզխտցուիր, բայց ինչպէս որ կ'երեւի կամ վերակացու և պահապան էր թագաւորական տեղերու, և կամ իշխան թագաւորական եկամուտներու, թերևս նա և բոլոր տէրութեան եկա-

լինչպէս Երուանդաշատ քաղաքը Կամսարականաց ոստան կ'ըսուէր. Հադամակերտ՝ ոստան Արծրունեաց. Դարոյնք՝ ոստան Բագրատունեաց և այլն: Նոյնպէս ոստան կը կոչուէին այն քաղաքները ուր էր արքունիքը, ինչպէս էր Դուլին քաղաքը: — Ռատան բառը ելած է Պարսից ոստան բառէն, որ կը նշանակէ «էմ քրան» ասկէց թագաւորական դատաստանարանը, կամ նոյն իսկ թագաւորին արքունիքը ոստան՝ և մեր մէջը ոստան ըսուեցաւ: Ինչպէս նաև Օսմանցիք աստիճանէ ըսելով կ'իմանան Կոստանդնուպօլիս քաղաքը, ուր է թագաւորին արքունիքը, որ բուն բառին նշանակուածիւնը նայելով ըսել է Դոստան:

մուտներուն : Իսկ բառին բուն նշանակու-
թեանը նայելով ըսել է քաղաքապետ :

Շահախոռապետին կամ շահոռապետին պաշտօնն էր թագաւորական ախոռին, այսինքն ձիոց և կառաց վերակացութիւնը : Կիլիկեցոց ժամանակ ասոր կ'ըսէին Գռն-
դատապլ, որ երոպական բառ է (§. 254) :

252. Որեար գրան, Դրան երէց որոնք կ'ըսուէին :

Որեար դրան կ'ըսուէին թագաւորին պա-
լատին մէջ եղած մարդիկը : Դրան երէց կ'ըսուի թագաւորին պալատին մէջ եղած քահանայն : Դրան եպիսկոպոս կ'ըսուի թա-
գաւորին պալատին և կաթողիկոսարանին մէջ եղած եպիսկոպոսը :

253. Սատրապ և Չորրորդապետ որոց կ'ըսուէր :

Սատրապ յունական բառ է, և Բուզանդ և Մեսրոպ գործածած են դաւառակալի տեղ : Իսկ Յունաց և Լատինացոց մատե-
նագիրները կը գործածեն նախարարի տեղ :

Չորրորդապետին պաշտօնը մեր մէջը ուրոջ չզիտցուիր. թերևս կը կոչուէր չորս ուտանիկ գնդերուն զլխաւորը, բայց բուն չորրորդապետ կ'ըսուի տէրութեան մը չորրորդ մասին մէկուն վրայ իշխեցողը. և սովորաբար դրոց մէջ այս նշանակութեամբ գործածուած է, որով և կը նոյնանայ դաւառակալ բառին հետ* :

* Չինուորական կարգի պաշտօնատէարց վրայ կը խօսինք զինուորութեան մէջ :

254. Ռուբինեանց ատեն ինչ պաշտօնաւորաց անուններ կը յիշուին :

Ռուբինեանց ատեն որովհետև Հայերը շատ վերաբերութիւն ունէին Եւրոպացոց հետ, անոր համար իրենց իշխաններուն տուած պատուոյ անուններուն շատը գաղղիարէն լեզուէ առնուած է : Ինչպէս

Պարոն¹, բարձրագոյն պատուոյ անուն էր զոր կու տային առջի բերան Ախլիկիոյ իշխողներուն, քանի որ թագաւոր չէին օծուած, ուստի և կ'ըսուէր Պարոն Ռուբէն, Պարոն Աոստանգին, և այլն : Պարոն անունը ետքէն սկսաւ տրուիլ թագաւորին որդւոցը, և թագաւորին հայրը կամ խնամակալը կ'անուանէր առագ պարոն :

Պայլ², որ կը տրուէր իշխանաց իշխանին, այսինքն անոր որ ամէն իշխաններուն զուխն էր :

Մարաշախտ³, որ կը տրուէր թագաւորին տանը հոգաբարձուին, որ Արշակունեաց ատեն կ'ըսուէր հազարապետ տան ար-

¹ Գղ. Baron. Հիմա արևելք մեր աղգին մէջ տաճկական աղա, աֆրայ, շեւեպի, պատուանունները մանեղով, շատ հասարակ եղած է պարոն պատուանունին գործածութիւնը, ուր Եւրոպաուրիշ շատ պատուոյ անուններէն վեր է :

² Գղ. Baile. որուն տաճկերէն կ'ըսեն Պաւեօշ, որ կը տրուէր վէնեակեցոց տէրութեան կողմանէ Աոստանգինուպօլիս գրուած գետպանին :

³ Գղ. Maréchal.

քայի : Մարաջախտ անունը կը տրուէր երբեմն նաև զօրավարին :

Գռնկոտապլ¹, կը տրուէր զօրաց սպարապետին :

Չամբարայն², որ կու տային թագաւորին սենեկապետին :

Սենեկայ կամ Սենեսչայ³ մատակարարին :

Պօղկեր⁴ մատուակին :

Օտար ազգերէն Հայոց տրուած պատուոյ անունները .

255 . Կուրապաղատին պաշտօնը ինչ է :
Կուրապաղատ անունը ելած է Լատին բառէ⁵ : Սյս անունը կու տային անոր որ թագաւորին պալատը կը հոգար, ինչպէս որ անունէն ալ յայտնի է, որուն մեր մատենագիրները հազարապետ տակ արքայի կ'ըսեն : Յունաց մէջ կուրապաղատին պաշտօնը մեծ էր, և թագաւորին անմիջապէս քովէն կ'երթար, ձեռքը ոսկի դաւազան բռնած :

¹ Գ.ղ. Connétable, որ կը նշանակէ ախոտապետ :

² Գ.ղ. Chamberlan.

³ Գ.ղ. Sénéchal, որ կը տրուէր միջին դարու մէջ թագաւորին ծառայներուն գլխաւորին :

⁴ Գ.ղ. Botleur.

⁵ Լատինացիք կուրապաղատին կ'ըսեն Curator palatii (Կուրատոր Բալատիէ) և Յոյները Κουροπαλάτης (Կուրոպալատիս) :

256 . Այս անունը ուրիշ որո՞ց կը տրուէր :

Այս անունը պատուոյ համար կու տային ուրիշ հեռու տեղ եղած մարդկանց ալ , որոնք չէին կրնար թագաւորին պալատին վրայ հոգ տանել : Կու տային նաև կուսակալներուն , ինչպէս տուած են կայսերք նաև մեր իշխաններէն Սմբատ Բագրատունիին , որ Արաբացւոց աւարներէն շատ ընծաներ ու ձիեր պարզև խաւրեց կայսեր , և եղաւ Հայաստանի կուսակալ՝ Կոչրապաղատ անուամբ : Նոյնպէս նաև վարազտիրոց և Համազասպ ունեցան այս պատիւը : Բաց ասոնցմէ կան նաև ուրիշներ ալ Հայոց ազգէն , որոց անունները աւելորդ է մէկիկ մէկիկ յիշելը , որոնք արժանի եղան այս պատուոյն իրենց արդեանցը կամ կայսերաց սիրելի ըլլալնուն համար :

257 . Պատրիկ անունը որո՞ն կը տրուէր :

Պատրիկ անունը որ ելած է Յունաց լեզուէն * , հին ատեն Հռոմայեցիք այլևայլ անձանց պատուոյ համար կու տային . բայց Կոստանդիանոսի ատեն սկսաւ նաև գաւառապետի կամ կուսակալի տեղ գործածուիլ : Այս անունը Յունաց կայսերք մեր ազգէն ալ շատերուն տուած են , թէ իբրև հրամանատար աշխարհին , ինչպէս էր Աշոտ պատրիկը , և թէ պատուոյ համար , որոց մէջ ամենէն երևելի եղաւ Անդովկ Սիւ-

* Պատրիկ անուան Յոյները πατρίκιος (Բաբբիւս + Իս) և Լատինացիք patricius (Բաբբիւս + Իս) կ'ըսեն :

նեաց իշխանը, զոր մեծն թէոզոս պատրիկաց պատրիկ անուանեց :

258. Մազիստրոս անունը ուսկից ելած է :

Այս անունը Հռոմայեցոց մաճիպէռ բառէն ելած է, և ով որ մազիստրոս կ'ըլլար Հռոմայեցոց մէջ, մեծ պատիւ և իշխանութիւն կ'ունենար թաղաւորին պալատին մէջ, իբրև թաղաւորին ներքին խորհրդական : Առջի բերան մէկ հոգի միայն կ'ըլլար մազիստրոս, բայց վերջէն ինչուան տասներչորս հատ կ'ըլլային. որոց պատիւը առաջ պատրիկներուն հաւասար էր, բայց ետքերը անոնցմէ ալ վեր անցաւ, սակայն կուրասպաղատին պատուէն միշտ վար էր : Մազիստրոսութեան պաշտօնը երկու տեսակ էր, մէյմը զինուորութեան մէջ, մէյմ'ալ թաղաւորին պալատին մէջ :

Մազիստրոսութեան պատուոյն հասանումանք մեր ազգէն ալ տասներորդ դարուն մէջ. որոց մէջ անուանի եղաւ Պրիզոր մազիստրոս, որ մատենագրութեամբն ալ երևելի եղաւ :

259. Գուքս կամ տուկ անունը որ լեզուէն ելած է :

Լատին տոնքս բառէն՝ որ առաջևորդ ըսել է. և առջի բերան զօրաց առաջնորդը՝ կամ զօրագլուխը այն անուամբ կը կոչէին. բայց Չ դարէն ետքը սկսան նաև դաւառապետները այսպէս անուանել : Գքսութեան իշխանութիւնը ունեցան նաև ոմանք Հայոց

ազգէն , որոց մէջ նշանաւոր են Գրիգոր Մագիստրոս և իրեն հայրը :

260 . Կոմս կամ Կոմէս անունը որո՞ց կը տրուէր :

Կոմս բառը հռոմայեցւոց քովեւ բառէն ելած է , որ կը նշանակէ ոչոսկից . բայց ետքերը իշխանութեանց կարգը անցաւ թագաւորին պալատին ու տէրութեան մէջ . և կը տրուէր աւելի զաւառապետներուն և քաղաքապետներուն . ուստի Գ զարուն երբոր Հայաստան երկու բաժնուեցաւ , Յոյնք իրենց բաժնին մէջ դրած զաւառապետները և քաղաքապետները կոմս կամ կոմեա կ'անուանէին : Այս անունը Յոյնք իբրև պատուանուն տուած են նաև ուրիշ Հայերուն :

261 . Հիւպատոս անունը որո՞ն կը տրուէր :

Հիւպատոս կամ Հիւպատ բառը որ Յունաց իբրպոս անունէն առնուած է , մեծ իշխանութեան անուն էր , զոր կայսերք տուած են նաև ոմանց մեր ազգէն իբրև պատուանուն :

262 . Վեստ պատուանունը որո՞ն կու տային :

Այս անունը որ Յունարէնէ առնուած է , կուտային իշխաններու և ազնուականներու , ինչպէս ԺՍ զարուն կը յիշուին նաև մեր ազգէն , որոց մէջ ամենէն հռչակաւորը եղաւ Վեստ Սարգիս , որ թէպէտ շատ շինութիւններ ըրաւ , բայց զաւաճանու

Թեամբ Անի քաղաքը Յունաց կայսեր մատնելուն համար, իրաւամբք չարահամբաւեցաւ բոլոր ազգին մէջ :

263. Սեաստոս անունը ինչ լեզուէ ելած է :

Սեաստոս Յունարէն բառ է, Լատիներէն՝ աշխնդոս կ'ըսեն և մենք Օգոստոս, որ պատուոյ և մեծարանաց անուններ են, և ժԱ ժԲ դարուն ունեցան ոմանք մեր ազգէն ալ այս սեաստութեան պատիւը, մանաւանդ ՚ի Կիւլիկիա :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ :

ՅՈՂՈՒԱԾ Ա.

Զօրք, Զօրախարք, Զենք :

264. Ո՞վ կարգաւորեց Հայոց զինուորութեան արհեստը :

Նախ մեծն Տիգրան, որ հետեակ, ճիւղոր, պարսաւոր, աղեղնաւոր և ուրիշ դաս դաս զօրքերուն կարգ զրաւ : Երկրորդ Վաղարշակ, որ որպէս զի Հայաստանը թշնամիներէն ազատ պահէ՝ անոր այլեայլ կողմերուն դատ զատ զունդերով կողմնակալներ զրաւ, և անոնցմէ ոմանք մեծ իշխանութիւն ունենալնուն, և իրենց սահմանին մէջ թագաւորին իբրև փոխանորդ սեպուելուն համար, կը կոչուէին նաև քրեայիս, ինչպէս էր Աղձնեացը, Գուգարացը :

265 . Վաղարշակ Հայաստանը քանի կուսակալութիւն բաժնեց :

Վաղարշակ Հայաստանը չորս կուսակալութիւն կամ ճշդիւ բնելով եօթը կուսակալութիւն կամ կողմնակալութիւն բաժնեց . արևելեան հիւսիսային կողմին կուսակալ դրաւ Առանի ցեղը . արևելեան կողմին Սիւնեաց ցեղը , արևելեան հարաւային կողմին Կապմեան ցեղը . արևմտեան հիւսիսային կողմը Բագրատունեաց ցեղը . արևմտեան կողմը Անգեղոտան ցեղը . արևմտեան հարաւային կողմը Աղձնեաց բղէխը ինչուան Տիգրիս գետոյն եզերքը Ասորեստանի սահմանակից : Իսկ հիւսիսային կողմին կուսակալ դրաւ Գոշգարաց բղէխը : Ասոնցմէ Սիւնեաց և Կաղմեան ցեղերուն կուսակալութիւնները Արամ նահապետէն ՚ի վեր հաստատուած կային , իսկ մէկաւնոնք Վաղարշակ Պարթեքը հաստատեց : Իւրաքանչիւր կուսակալներ ունէին առանձին գունդեր զրեթէ տասնական հազար կամ ալ աւելի , Հայաստանը թշնամեաց յարձակմունքէն պահելու համար : Առանի ցեղին կուսակալութիւնը շատ չյիշուիր մեր գրոց մէջ , և կ'երևի թէ պատճառը այս էր , որ Աղուանից աշխարհը՝ որոյ վրայ ինքը կուսակալ դրուած էր , միշտ Հայոց ձեռքը չմնաց : Յայտնի չէ թէ որչափ ատեն տևեց Վաղարշակին այս զեղեցիկ կարգաւորութիւնը . բայց կ'երևի թէ եօթը կուսակալութեանց թիւը ետքերը պակսեցաւ :

266 . Արտաշէս Բ ինչ փոփոխութիւն ըրաւ զինուորական կարգին մէջ :

Արտաշէս Բ իր որդւոցը խռովութիւնները խաղաղելու համար , զօրաց իշխանութիւնը չորս մաս բաժնեց . արևելեան , արևմտեան , հիւսիսային կողմի զօրքերուն զօրավար զրաւ իր իրեք որդիքը , և հարաւային կողմին իր Սմբատ դայեակը , և զանոնք իբրև կողմնակալ զրաւ այս չորս կողմերուն , որոնք պէտք եղած ատենը կը ժողվէին իրենց կողմնակալութեան սահմանին մէջ եղած զօրքը , ու միաբան թշնամոյն դէմ կը պատերազմէին :

267 . Տրդատ ինչ նորոգութիւններ ըրաւ զինուորական կարգին մէջ :

Տրդատայ ժամանակը Վաղարշակայ կարգաւորութիւնը վերջացեր էր , այս ինքն Հայաստանի այլևայլ կողմերը զատ սպարապետ ու կողմնակալ ըլլալը , և մէկ զօրավար կ'իշխէր բոլոր զօրաց վրայ , որ էր Արտաւազդ Մանգակունին : Բայց երբոր Արտաւազդ մեռաւ , Տրդատ նորէն հաստատեց առջի կարգը , և Ստեփանոս Օրբելեանին ըսածին նայելով , արևելեան կողմին կուսակալ եղաւ Սիւնեաց ցեղէն 21 իշխաններով , արևմտեան կողմին Անգեղտան ցեղէն 22 իշխաններով , հիւսիսային կողմին Գուգարաց ցեղէն 22 իշխաններով , և հարաւային կողմին Կորդուաց ցեղէն 21 իշխաններով * :

* Խորենացին Ստեփանոս Օրբելեանէն տարբեր

268 . Տրդատայ ըրած կարգաւորութիւնը որչափ տեւց :

Տրդատայ ըրած կարգաւորութիւնը տեւց ինչուան Արչակունեաց թագաւորութեան վերցուիլը , անկէց ետքը երբոր Պարսիկք սկսան Հայաստանի վրայ տիրել , ամենևին յիշատակութիւն չկայ այս չորս դունդերուն վրայ . և Հայոց զինուորութիւնը Պարսից իշխանութեան տակն անցաւ , որ շատ անգամ Հայոց հետեակ զօրքերովը և ընտիր ձիաւորներովը կը պատերազմէր իր թշնամեացը հետ , և կը յաղթէր :

269 . Պատերազմի ատենն Հայք զօրքերը ինչպէս կը շարէին , և բանակին պահպանութեանը համար ինչ զգուշութիւններ կ'ընէին :

Սովորաբար իրեք առաջը կը բաժնէին , որ կ'ըսուէր աջ և անեակ կողմն կամ քև , և միջոց կողմն , միջոցի գունդ , միջին վայր : Երբոր բանակը տեղ մը կենար , չորս զին պատնէշով կը պատէին , զանազան կողմերէն դռներ թողլով , բաց ասկէ՝ բանակին չորս կողմը փոս ալ կը բանային աւելի ապահովութեան համար :

Շատ անգամ բանակին առջևը վահան

կը զրուցէ , թէ արեւմտեան կողմին գնդին զօրավար գրաւ Բագարատ ասպետը Բագրատունեաց ցեղէն , հիւսիսային զօրքին Միհրանը որ Արաց առաջնորդ ու Գուգարաց բգեշին էր , արեւելեան գրնդին Մանաճիհր Ռշտունին :

ներով կը ծածկէին բերդի մը պէս, որ կ'ըսուէր վահանափակ. ու երբոր զօրքը նեղը կը մտնէր կ'երթար անոր տակը կ'ամրանար, իրրև ամուր բերդի մը մէջ: Այս կերպը Յոյներէն մտաւ: Իսկ զօրքը ճամբայ ընելու ատեն կային առաջապահ, վերջապահ, կողմնապահ զևեր, թշնամիէն բանակը ապահով պահելու համար:

270. Ի՞նչ զէնք կը գործածէին պատգրազմի ատեն:

Սովորական զէնքերն էին տռք միասայրի կամ երկասայրի, այսինքն մէկ կամ երկու բերնով սրած, րոռ, նրան, վաղր կամ վաղակառք, որ սուրին այլևայլ տեսակներն են: Կը գործածէին նաև զեղարդև, նիզակ, տռիև, աղևղև, վահան, սակր կամ սակոռ, ձիկո, պարաքար, և այլն* : Այս զէնքերը ունեցող զինուորները մասնաւոր անուամբ կը կոչէին տռակառք, վաղակառք կամ վաղրառք, նիզակառք, տռիևա-

* Նրան այսինքն պզտի սուր (փճ. խանլէր). շաղր կամ շաղախաուր մեծ սուր (եաթաղան). սախ կամ սախուր երկու կողմով տապար (պալլաւայ). իսկ ճիկու կ'երևի թէ մէկ կողմով տապար է, գլուխն ալ սրածայր երկաթ մը ունենալով: Սուրին ճանկաւոր երկաթ աէգին ծայրը խոթած (չըղըւն). գեղարդն որ կ'ըսուի նաև փէգ է տրապիզաձև (թագլալայ յևուլ) երկաթէ սրածայր գործի, երկայն փայտէ կոթի վրայ անցուցած (ճըրագ, սի-նիլա). գեղարդին պզտի տեսակին կ'ըսուի նիզակ որ ձեռքով կը նետուի (հարպա):

տոյրք կամ սոշնաւորք , աղեղնաւորք , վահանաւորք , կամ վահանաւախորք , սակրաւորք :

Շատ անգամ նիզակները ու նետերը թոյնի մէջ կը խոթէին , ինչպէս զեռուռնեւրու , օձի ու վիշապի արեանը մէջ , որով կ'ըսուէր նիզակ վիշապամոռիս , կամ արեանք օձից միսեայ , և այլն :

Աղեղնաւորութեան ու նետաձգութեան կողմանէ խիստ երեւելի էր մեր ազգը , ինչպէս կը գովեն նաև Երոզոտ ու Քսենոփոն :

271 . Չինուորները ինչ զրահ կը հագնէին :

Չինուորաց զրահներն էին երկրթէ կամ պղընձէ սաղաւարտ , լակցապան , բազպան , զանկապան , և այլն : Հեծեալները գլխերնէն ինչուան ոտքերնին բոլոր զրահ կը հագնէին , նոյնպէս նաև իրենց ձիերը . և խիստ անուանի էին Հայոց հեծեալները : Իսկ աղեղնաւորները և որոնք որ հեռուանց կը պատերազմէին , աւելի թեթև կը հագնէին :

272 . Զօրաց թիւը որչափ էր :

Սովորական կամ որոշուած զօրաց թիւն էր 120,000 . բայց այլեայլ պատերազմի աւտեն պէտք եղածին չափ կը ժողվուէր . Խորենացին Արամին համար կ'ըսէ թէ 50,000 ընտիր զօրք ժողվեց Նիւբարին դէմ երթալու համար . իսկ Արտաշէս Աին զօրքը այնչափ շատ էր , որ իրենց նետ նետելովը արևը կը մթաղնէր , ինչպէս կ'ըսէ Խորեն

նացի Եւազորաս Յոյն պատմըչէն առած :
 Բուզանդ Արչակ Բին ատեն ինչուան 60
 բիւր կը դնէ , որ կ'ընէ 600,000 . բայց կ'ե-
 րեի թէ չափազանցութեամբ ըսուած է ,
 կամ թէ բիւր ըսելով ինքը տասը հազար
 չհասկընար : Վարդանանց ատեն 66,000 .
 իսկ Բազրատունեաց ժամանակ ինչուան
 80,000 . — 100,000 զօրքով բանակ կ'ել-
 լէր :

273. Ի՞նչ մասնաւոր անուն ունէին
 գունդերը :

Կային գունդեր որ մասնաւոր անուն ու-
 նէին . ինչպէս են Ազատագունդ վաշտ որ
 ժողվըւած էր բոլոր նախարարաց տղոցմէ :

Այրարատեան գունդ , որ Այրարատ նա-
 հանգէն կը ժողվըւէր :

Մատենիկ գունդ , որ Պարսից մատեան
 կամ անմահ ըսուած գունդին նման էր , և
 բաջութեան կողմանէ անոնց պէս երևելի :

Մարդպետական գունդ , որ մարդպետին
 զօրքերն էին :

Մարդպետական գունդ , որ մարդպետունի
 ցեղէն կը ժողվըւէր :

Տանուտիրական գունդ , որ կը ժողվըւէր
 ոստանկաց աշխարհէն , որ է Մովսէս գա-
 ւառը Չորրորդ Հայոց մէջ :

Կ'երեի թէ ասոնցմէ զատ կային նաև
 ուրիշ գունդերու անուններ ալ նախարա-
 րութիւններէն կամ երկրին անունէն առ-
 նուած , ինչպէս են վերոյիշեալները , բայց
 մեր պատմիչները չեն յիշեր :

274. Զօրաց զլիսաւորներուն մասնաւոր ինչ անուններ ունինք :

Զօրավար կամ զօրապետ կամ զօրագրախ կ'ըսուէր այն որ բոլոր բանակին կ'իշխէր, զոր խորենացի կը կոչէ նաև միագլխապետ: Իսկ սպարապետ (այսինքն սպայապետ) անունը որ պարսից սիրահի բառէն ելած է, որ ըսել է զօրք կամ սպայ, թէպէտ և շատ անգամ զօրավարի տեղ ալ գործածուած է, բայց յատկապէս զօրավարին չէր տրուէր, հապա կ'ըսուէր սպարապետ արևելեան կամ արևմտեան, հիշսխայիև կամ հարաշայիև զօրաց :

Սպառաշար (այսինքն սպայից սալար կամ սաղար, որ ըսել է զօրաց առաջնորդ), մեր մէջը շատ գործածուած չէ, և կը գրուի զօրավարի տեղ :

Սադար, որ հետևակ զօրաց զնդապետներու կը տրուէր, երբեմն նոյն իսկ հետևակ զօրաց տեղ ալ գրուած է :

Ստրատելատ բառը Յունարէնէ առնուած է որ զօրավարի նշանակութիւն ունի, բայց մեր մէջը քիչ գործածուած է :

275. Այս անուններէն զատ ուրիշ ինչ զինուորական պատուոյ անուններ ունինք :

Այս անուններէն զատ ունինք բիշրաշոր որ 10,000 զօրքի կ'իշխէ. հագարաշոր կամ հագարապետ. իսկ հարիշրապետ, յիսևապետ ու տասևապետ անունները իրաւ մեր ազգային պատմիչներու մէջ չկան, բայց հաւա-

նական կերեի թէ մեր զօրաց մէջն ալ կային ասոնք կամ ասոնց նման բաժանմունք , ինչպէս ուրիշ արեւելեան ազգաց :

ՅՕԴՈՒՍԾ Բ .

Գործիք քաղաք առնելոյ .

276 . Քաղաք առնելոյ համար սովորաբար ինչ հնարք կը բանեցընէին :

Սովորական հնարքն էր երկայն ժամանակ քաղաքը սաշարել ու սովով առնուլ . կամ սրարսպին հիմունքը քակել ու կործանել : Հոս զիտնալու բան է որ մեր ազգը օտարաց վրայ շատ յարձակմունք չընելուն , քաղաք սաշարելու համար մասնաւոր գործիք չեն յիշուիր մեր մէջ , բաց 'ի քարակեն , այն ալ ետքերը սկսան գործածել ուրիշ ազգերէն օրինակ առնելով :

277 . Ինչ տեսակ գործի է բաբանը :

Մեծ մեքենայ մի էր գերաններով շինած , և վրայէն չուանով խոշոր քար մը կախած , ծայրը սուր ու երկաթապատ , զոր մեքենայէն հեռացընելով կը թողուին զինուորները պարսպին վրայ , որ ահագին ուժով ստէպ զարնելով կը փլցընէր պարխապը : Անուանի է Մանագիերտ ու Բաղէշ քաղաքները առնելոյ համար Տուղրիլին գործածած ահագին Բաբանը , որոյ քարը 400 հոգի կը քաշէին : Այս ահագին բաբանը

Բաղէչ քաղքին պաշարման ատեն փռանգ ազգէն մէկը նոր զիւտով մը այրեց ու քաղաքն ալ պաշարմանէն խալըսեց :

278 . Ո՞րն է Փիլիկուանը :

Փիլիկուանը բարանի նման գործիք մի է , թերես անոր պզտիկը , որով Մանազկերտ քաղքին պաշարման ատեն ճարտար Հայ քահանայ մը թշնամոյն բարանին զարնուածքը կը փճացընէր իր փիլիկուանին քարը ճիշդ անոր քարին զիմացն ուղղելով , որով քարը թշնամոյն վրայ կ'ըյնէր :

279 . Ո՞րն է Էջ ըսուած գործին :

Էջ ըսուածը անուաւոր գործիք մի էր , զոր իրեք հողի կը քաշէին , և պարսպին մօտեցընելով տակը կը մտնէին , ու կացիններով մուրճերով պարսպին հիմունքը կը քակէին : Ասով Շապուհ Պարսից թագաւորը տիրեց Տիգրանակերտ քաղքին , մեծին Տիգրանայ շինած ամուր պարիսպները փլցնելով :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

Տերտրեան նշանին ու քաղաւորին վերտառութեան վրայ .

280 . Հայոց տէրութեան նշանը ի՞նչ էր :

Արշակունեաց և Բագրատունեաց ատեն տէրութեան նշանը արծիւ էր , իսկ Ռուբինեաց ատենը առիւծ : Պատերազմի ատեն իւրաքանչիւր զունդ զատ զատ նը-

չաններ ու գրօշներ կ'ունենար, բայց յայտնի չէ թէ այս նշանները ինչ տեսակ էին: Արշակ Բին ատեն՝ որ զինուորութեան կարգը նորոգեց, կը յիշէ Բուզանդ, աղեղնադոշք, արծուհաւք, և վարժակահաւք. նոյնպէս և Մեսրոպ պատմիչը նոյն Արշակայ պատմութեան մէջ կը յիշէ արծուհաւք, աղեղնադոշք: Դաշանց թուղթին մէջ կը յիշուին դոշք դաղմատակահաւք և վիշապագրոշխք, զոր մեծն Կոստանդիանոս տուաւ Տրդատայ զօրաց:

281. Պատերազմի երթալու ատեն բանակին զիմացէն ինչ կը տարուէր:

Քրիստոնէութեան ատեն բանակին առջևէն խաչադրօշ կը տանէին, և սովորութիւն կար զօրաց հետ մէկտեղ նաև քահանայներ տանելու, որոնք բանակին մէջ պատարագ կ'ընէին: Այս սովորութիւնը Բագրատունեաց վերջերը, երբոր Հայաստան Պարսից և Իսմայելացւոց ձեռքն անցաւ, վերցուած էր. բայց Ռուբինեաց ատեն նորէն հաստատուեցաւ Զաքարէ սպասաւարին խնդիրքովը ԺԳ դարուն սկիզբը:

282. Թագաւորները ինչ վերտառութիւն կամ տիտղոս կը բանեցընէին:

Մեր թագաւորները ուրիշ արևելեան ազգերուն պէս վսեմ ու հպարտ վերտառութիւններ չէին գործածեր հապա սպարդ կերպով իրենք զիրենք արքայ Հայոց կամ արքայ Հայոց մեծաց միայն կ'անուանէին. ինչպէս յայտնի կ'երևի Վաղարշակայ,

Տրդատայ , Աբգարու և ուրիշ թագաւորնե-
րուն թղթերուն մէջ : Իսկ Բագրատունեաց
ատենը սկսան իրենք զիրենք շահան շահ
կամ շահնշահ անուանել , այս ինքն արքայից
արքայ , զոր տաճկի ոստիկանները դրին ,
Անոյ քաղքին թագաւորը մէկալ մանր
թագաւորներէն որոշելու համար . բայց
ետքէն սովորութիւն ըլլալով ամէն Բա-
գրատունի թագաւորներն ալ իրենք զիրենք
շահան շահ կ'անուանէին : Ուրբինեանք ալ
Թագաւոր Հայոց կամ Թագաւոր ամենայն
Հայոց կ'անուանէին . որոնց առանձին սա-
տուաւոր կոչումն էր Սոչրք քագաւոր :

285 . Թագուհւոյն վերտառութիւնն ինչ
էր :

Պարզ կերպով տիկին միայն կը կոչուէր ,
և իրեն իշխանութիւնը տիկնոջրիւն : Թագու-
հի անունը խիստ քիչ զործածուած է . իսկ
դիտոյ և բամբիշ հազիւ երբէք տրուած են
մեր տիկին բառին տեղ :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Ազգային զգեստոց և տոնորոշիւն-
ներու վրայ .

284. Թագաւորները ի՞նչ զգեստ կը հագնէին :

Մեր Թագաւորները Պարսից , Մարաց ու Բարեկացւոց Թագաւորներուն պէս լայն երկայն և ճոխ զգեստներ կը հագնէին , մէջքերնին ոսկի կաւար՝ մարգարտով ու գոհարներով զարդարած , վրանին սամոյր , կուրծքերնին ապիզակ (պատուանշան) , գլուխնին ոսկի քազ մարգարտով ծնկած , վրան ոսկիե ու արծրէ ականակուռ գարգմանակ (չէլէնկ) : Թագին վրայ կը դրուէր տէրութեան արծիւ նշանը , և Թագին ետեր կար հանգոյց կամ կապ մը որ կըսուէր աշխարաշանդ հանգոյց , Թերևս այս նշանակութեամբ , որ Հայաստան աշխարհը իբրև աւանդ մը իր ձեռքը յանձնուած է : Քրիստոնէութեան ատեն Թագին վրայ խաչ ալ կը դնէին : Թագաւորը կը զործածէր նաև խոյր (քալուք) որ Թագէն զատ է , ու կ'երևի թէ տան մէջ առանձին եղած ժամանակ գլուխը կը դնէր , որ ոսկեթել բեհեզով կը շինուէր : Թագաւորները մօրուքնին ու մազերնին երկայն կը թողուին* , ու մազեր-

* Կ'երևի թէ Կիլիկեցւոց ատեն մեր Թագաւոր-

նին մարդարտէ շինած փարսակառով (մաղի կապ) մը կը կապէին ու կը զարդարէին : Ոտուրնին նախարարներուն պէս կարմիր կօշիկ կը հագնէին . միայն թագաւորին կօշիկին վրայ ասղնեգործած կ'ըլլար արծիւ՝ կտուցով օձ մը բռնած : Երբոր թագաւորները զբօսանքի համար դուրս կ'ելլէին , կարմիր վրան (չատըր) կը գործածէին , վըրան արծիւներ բանած :

285. Թագաւորին տիկինը ինչ զգեստ կը հագնէր :

Թագաւորին տիկինը թագաւորին պէս փառաւոր զգեստներ կը հագնէր . երկայն պատմութեան , զլուխը վարսակալ թագ և պսակ կը դնէր զոհարներով զարդարած , ձեռքը ապարանջան , ականջը օղ , և այլն : Նոյնպէս նաև իշխանաց կանայքն ալ զլուխնին թագ կը դնէին : Ա՛րեւի թէ տիկինը թագին վրայէն բանած վառ կամ շղաշատեռ (պիւրիւնձիւկ) մը կը ձգէր կըռնըկէն վար ՚ի կախ :

286. Ուրիշ մեծամեծ պաշտօնատէրները ինչ զգեստ կը հագնէին :

Թագաւորին երկրորդը զլուխը յակինթներով զարդարած պսակ կը դնէր , երկու ականջը օղ , մէկ ոտքը կարմիր կօշիկ . ոսկի դղալ և պատառաքաղ կը գործածէր , և

ները իրենց մօրուքնին կ'ածիլէին , անոր համար կը գանգատի Լամբրոնացին ըսելով, « Աճեցուցէք զհերս և զմօրուս զինչ ձեր հարքն » :

ուսկի գաւաթով կը խմէր : Ասով կ'երևի թէ ոսկի դդալ և պատառաքաղ զործածելը և ոսկի գաւաթով խմելը միայն թագաւորին ու թագաւորին երկրորդին տրուած էր , և ուրիշ իշխանները չէին կրնար զործածել :

287 . Թագադիր ասպետը ինչ պատուոյ զգեստներ ունէր :

Թագադիր ասպետին համար կ'ըսէ Խորենացի , որ վաղարշակ թոյլ տուաւ արքունեաց ու թագաւորին պալատին մէջ պտրտելու ատեն իրեք կարգ մարդրտով շարած վարսակալ դնել զլուխը՝ առանց ոսկեով և արծաթով զարդարելու : Բայց Արտաշէս Բ իր Սմբատ զայեկին՝ որ նաև թագադիր ասպետ էր , ուզելով մէկ շնորհք մը ընել , հրաման տուաւ որ բաց ՚ի ականջին երկու օղերէն և կարմիր կօշկէն ուրիշ ամէն բանը թագաւորին երկրորդին պէս զործածէ :

Ինչպէս որ թագաւորին համար ըսինք , նոյնպէս նաև ուրիշ ամէն մեծամեծները լայն զգեստներ կը հագնէին , վրայէն պատմուճան՝ որ ինչուան ծունկերը կը հասնէր , տակէն վարտիք խորշ խորշ ծալլած , մէջքը դօտի ու վրայէն սուր կախած :

288 . Նախարարները ինչ զգեստ կը հագնէին :

Նախարարներուն զգեստին վրայօք մասնաւոր տեղեկութիւն մը չունինք Խորենացիէն . բայց Եղիշէ վասակ Սիւնիին համար , որ մարդպանաց ատեն Հայաստանը

կը կառավարէր, կ'ըսէ թէ վարսակալ կը գործածէր, զլուսը ոսկեթել խոյր. մէջքը ոսկիէ գօտի մարդրտով և զոհարներով զարդարած, ականջը օղ, վիզը գումարտակ (կերտանլըզ), կանակը սամոյր:

289. Պրոկոպիոս Յոյն պատմիչը ինչպէս կը ստորագրէ Հայոց նախարարներուն զգեստը:

Պրոկոպիոս փոքր Հայոց նախարարներուն զգեստները խիստ գովելով, կ'ըսէ թէ կը հազնէին բրդէ քղամիզ ծիրանեզոյն ոսկեթել զգեստ, որոյ ծայրը ոսկիէ կոճակ աղամանդով զարդարած, ոսկից կախուած էր ոսկիէ շղթայով իրեք պատուական յակինթ քար: Պարեգօտանին՝ մետաքսէ ծալք ծալք շինուած ու ոսկով բանած. և կարմիր սունապաններ (թօզլուզ), որոնք միայն Յունաց կայսրը և Պարսից թագաւորը կը գործածէին:

290. Ուրիշ ինչ ազգային սովորութիւններ կը յիշուին մեր պատմիչներուն մէջ:

Ա. Երբոր մէկը իշխանութեան հասնէր, սովորութիւն կար որ փառաւոր մատնի կու տային:

Բ. Կը յիշուի թուղթը կամ հրովարտալ կը մատնիով կնքելը, որոյ վրայ փորած կ'ըլլար գրողին անունը, և կնիքը կ'ըսուէր վարազադրոջմն:

Գ. Խորենացին կը զնէ թէ թագաւորին փեսայութեան օրը, թագաւորը պալատը մտնելու ատեն ստակ կը սփռէին, իսկ թա-

գուհւոյն հարսնութեան սենեկին մէջ մարգարիտ կը ցանէին, և թագուհւոյն ծիրանի կը հագցընէին և զլուխը թագ կը դնէին: Թէպէտ և մասնաւոր յիշատակութիւն չը կայ, բայց ասկէց յայտնի կ'երևի թէ նաև ժողովրդեան մէջ ալ սովորութիւն կար հարսնիքի օր ստակ սփռել, որ ինչուան հիմա մնացած է մեր ազգին մէջ:

Գ. Իբրև տխրութեան կամ սգոյ նշան, կար նաև մեր ազգին մէջ օձիքը և զգեստնին պատուելու սովորութիւնը:

Ե. Պատանի տղոց զլուխը կը գերծէին և միայն ցցունք (փէրչէմ) ու զէս կը թողուին. իսկ երբոր մեծնային երկայն մազ կը թողուին:

Զ. Եկեղեցականք ազատ էին տէրութեան ամէն տեսակ տուրքերէն, ու երբոր թագաւոր մը կամ իշխան մը բռնութեամբ հարկի տակ կը ձգէր, իրաւունք ունէին դէմ բողոքելու: Այս սովորութիւնը կար նաև կռապաշտութեան ատենը, որ քուրմերը և անոնց երկիրները ազատ էին տէրութեան հարկէն:

291. Մեր ազգին մէջ գերի ծախելու սովորութիւնը կար թէ չէ:

Ոչ երբէք մեր մէջ մտած է հիւսիսային ազգաց այս վայրենի ու անգութ սովորութիւնը. մանաւանդ թէ պատերազմի մէջ ձեռք ընկած գերիներն ալ ազատաբար կ'ապրէին Հայաստանի մէջ, և կամաց կամաց իրենք ալ ազգային իրաւունք կը ժառանգէին:

292. Ազգային ինչ հանդիսաւոր տօներ կային :

Կռապալաշտութեան ատեն տարեգլխին՝ թագաւորը բոլոր մեծամեծներովը ու խուռն բազմութեամբ ժողովրդեան մեծ հանդէսով կ'երթար, ամանորսարկ տօնը՝ նոր տարւոյն և նոր պտուղներուն համար՝ Բազրեանդայ Բազուան զեղին մէջ կատարելու, ուր էր Մաժան քրմապետին վերջին Տիգրանայ եղբօրը զերեզմանը, որոյ վրայ շինուած էր Արամազդայ Վանատրի բազին մը, որոյ զոհերէն ամէն անցնող դարձողները կը վայելէին : Ասոր համար էր որ Վանատուր անունը կը տրուէր :

Այս տօնը Վաղարշ թագաւորը հաստատեց, որ ետքը քրիստոնէութեան ատեն ալ կը կատարուէր, և թագաւորը մեծամեծներով և ժողովրդով կ'երթար Արամազդայ բազնին տեղ շինած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին, Յովհաննու Կարապետի և Աթանազինեայ տօնը կատարելու համար, որոց նշխարները հոն ամփոփուած էին :

293. Բաց ասկէ ուրիշ ինչ հանդիսաւոր տօներ կային :

Բաց ասկէ թագաւորը տարին շատ անգամ մեծամեծներով ու ժողովրդով կ'երթար Աշտիշատ քաղքին Վահէվահեան մեհեանը : Այս մեհեանը սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանեց, և անոր տեղ շինեց պղտի եկեղեցի կամ մատուռ մը, որ

ըսուեցաւ Աշխարհաւատուուն բոլոր Հայաստանի մէջ առաջին մատուռը ըլլալուն, որոյ մէջ դրաւ սրբոյն Յովհաննու և Աթանաղինեայ նշխարքներէն : Եւ թագաւորը քրիստոնէութեան ատեն նոյնպէս տարին եօթը անգամ մեծամեծներով, եպիսկոպոսներով, քահանաներով ու ժողովրդով կ'երթար այս եկեղեցին, և հոն կաթողիկոսը մեծահանգէս պատարագ կը մատուցանէր թագաւորին ու ժողովրդեան առաջիկայութեամբը :

Այս եկեղեցւոյն յիշատակն է որ ինչուան հիմա կը կատարենք զատկէն երկու շաբաթ ետե Աշխարհաւատրան կիրակի անուամբ ազգային տօնախմբութեամբ :

294 . Թագաւորին թագադրութեան օրը ինչ հանդէս կ'ընէին :

Թէպէտ և մասնաւոր յիշատակութիւն մը չկայ թէ ինչ հանդէսներ կ'ընէին, բայց այս յայտնի է թէ մեծ ուրախութեան մէջ կ'ըլլար բոլոր Հայաստան : Իսկ քրիստոնէութեան ատեն քառասուն յիսուն եպիսկոպոսի չափ կը ժողովէին ու մեծ հանդիսով և տօնախմբութեամբ կ'օժէին թագաւորը, և կը նստեցընէին զինքը թագաւորական անդին ու պատուական գահին վրայ, և կաթողիկոսն ու բոլոր իշխանները անոր առջեւ հաւատարմութեան և միամիտ ծառայութեան համար երդում կ'ընէին : — Բազրատունեաց ատեն մեր թագաւորը երբեմն թագը Յունաց կայսրէն և կամ ամի-

րապետէն կ'առնուր : Երբոր մէկը թագաւոր նստէր մէկէն իրեն գէմբը կը նկարէին :

295. Թագաւորական թագը ուր կը պահուէր :

Թագաւորական գանձին մէջ, և անով կը պսակէին թագաւորները : Կը յիշէ Կիրակոս որ մեծին Խոսրովու փառաւոր և հրաշալի թագը՝ որոյ նման ուրիշ թագաւորներ չունէին, և անշուշտ անով կը պսակուէին օձման օրը իրմէ վերջի թագաւորները, Հայաստանի խեղճութեանը ատեն Վրաց երկիրը կը պահուէր տեղւոյն ամբողջեանը համար, ուր ինչուան Կիրակոսին ատեն կեցեր էր, և ընկեր էր Վրաց թագաւորներուն : Այս թագը որ կ'երևի թէ անգիւտ և մեծամեծ գոհարներով զարդարած պիտի ըլլայ, ԺԳ. դարուն մէջ Վրաց Ռուզուզան թագուհին ուրիշ պատուական ընծաներով թաթարաց խանին տուա :

296. Թագաւորին մահուանը համար ինչ հանգէսներ կ'ընէին հեթանոսութեան ատեն :

Խորենացին Արտաշէս Բին համար կը պատմէ թէ երբոր մեռաւ, իր սիրելի կանանցմէ, հարձերէն և մտերիմ ծառաներէն շատը իրենք զիրենք սպաննեցին : Գրեր էին մարմինը ոսկիէ դազաղի մէջ, բնհնգէ անկողնի վրայ պառկեցուցած, ու երկայն ոսկեթել զղեստ մը հազցուցած, զուլսը թագ, և իրեն ոսկի գէնքը դազաղին ատջին զրած, և դազաղին չորս կողմը

իրեն որդիքը և ազգականները . անոնցմէ ետքը զինուորական կարգի պաշտօնեայք , վերջը նախարարները իրենց գունդերովը՝ բոլորն ալ զէնք հազած : Դազաղին առջևէն պղնձէ փող կը զարնէին , և ետևէն սև զգեստ հազած լալկան աղջիկներ , անոնց ետևէն ալ անթիւ ժողովուրդ , և այսպիսի հանդէսով տարին ինչուան գերեզմանը , և հոն շատերը թագաւորին սիրոյն համար իրենք զիրենք սպաննեցին :

297 . Քրիստոնէութեան ժամանակ երբոր Տրդատ թագաւորը մեռաւ , թաղմանը ինչ հանդէս ըրին :

Երբոր Տրդատ մեռաւ , մարմինը արծաթապատ թագազի մէջ գրին , որուն լծուած էին ոսկի սանձով չորս ջորիներ , և դազաղը տեսակ տեսակ զգեստներով զարդարած . անոր քովէն թագաւորին որդիքը , ազգականները ու բարեկամները , և զինուորները բոլոր զէնք հազած երկու կարգ կ'երթային : Դազաղին առջևէն աստուածային երգեր ու խունկ կը ծխուէր , ետևէն փող ու տաւիղ և լալկան կնիկներ , անոնց ետևէն ալ անթիւ բաղմութիւն : Ասանկ հանդիսով ինչուան Թորդան տարին , ու հոն կճեայ տապանի մէջ գրին և թաղեցին :

Ասով յայտնի կ'իմացուի թէ քրիստոնէութեան ատեն այն ինքնակամ սպանումները չէին ըլլար , և թէ դազաղին առջևէն աստուածային երգեր , սաղմոսներ կ'ըլլուէին և խունկեր կը ծխուէին , ու կաթուղի-

կոսն ալ ներկայ կ'ըլլար սզալի հանդէսին բոլոր իր գղերովը մէկտեղ : Բաց ասոնցմէ սովորութիւն կար թագաւորներուն ու մեծամեծներուն հետ մէկտեղ ոսկի արծաթ և ուրիշ հարուստ բաներ թաղելու , ու գերեզմանին վրայ մահարձաններ ու կոթողներ կանգնելու , ու փառաւոր կճեայ շիրիմներ շինելու :

298 . Արչակունի թագաւորները ո՞ր կը թաղուէին :

Արչակունի թագաւորները կը թաղուէին Բարձր Հայոց Ղարանաղի գաւառին Անի կամ Կամախ ըսուած ամուր բերդին մէջ , ուր կը պահուէր նաև թագաւորական դանձը : Ուստի նախատինք և անարգանք կը համարուէր երբոր թագաւոր մը հոս չթաղուէր . ինչպէս եղաւ Տիրան Բ թագաւորին որ թաղուեցաւ Կուաչ : Շապուհ Բ երբոր տիրեց Կամախին , թալլեց մէջի դանձը , ու թագաւորներուն ոսկորներն ալ գերեզմաններէն հանեց , Բաց'ի Սանատրուկ թագաւորին ոսկորներէն , որոյ գերեզմանը խիստ ահաղին ու ամուր ըլլալուն համար չկրցաւ քակել :

299 . Եկեղեցականները ի՞նչ հանդէսով կը թաղուէին :

Եկեղեցականներուն թաղման մէջ մասնաւոր կերպով կը յիշուի կանթեղներ ու մոմեղէններ տանելը , բաց 'ի մէկալ սովորական արարողութիւններէն , որ են մեռելին առջևէն խունկ ծխել , երգել , և այլն :

300. Մեր ազգին մէջ մեռելները զմուսելու սովորութիւն կար թէ չէ :

Մեռելները զմուսելու սովորութիւնը կար նաև մեր ազգին մէջ ալ, բայց Եղիպտացոց պէս հասարակաց չէր, հասա միայն երբոր մեռելը հետու տեղ տանել կ'ուզէին այն ատեն կը զմուսէին ու կը խնկէին, ինչպէս Հայկ Բելայ մարմինը բրա ու խրկեց Հարբ գաւառը :

301. Մեռելին վրայ մասնաւոր ինչ սուգ կ'ընէին :

Երբոր մէկը կը մեռնէր բոլոր ընտանիքը ու սիրելիները սև զգեստ կը հագնէին, և երկայն ատեն սուգի մէջ կը կենային, որ երբեմն ինչուան տարի մը կը քէր : Իսկ կուսապաշտութեան ատեն նաև չարաչար իրենք զիրենք կը ծեծէին, մազերնին կը փետտէին, կը ճանկուէին երեսնին, ճակատնին ու կուրծքերնին, և ուրիշ ասոնց նման յուսահատութեան գործեր կ'ընէին, որոնք մեծն Ներսէս բոլոր արգիլեց, քրիստոնէութեան գէմ գործեր ըլլալուն համար :

Եկեղեցական սովորութիւններ .

302. Եկեղեցական ինչ սովորութիւն կար մեր ազգին կաթողիկոսին վերաբերեալ :

Նախ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն սկսեալ ինչուան մեծին Ներսէսի ատեն Հայոց կաթողիկոսները կեսարիա կ'օծուէին, որպէս

զի թաղէոս առաքելոյն յաջորդութիւնը մնայ : Վասն զի թաղէոսի առաքելոյն Հայաստան զպէն ու քրիստոնէութիւնը քարոզելէն ետև թէպէտ և ասդիս անդին Հայաստանի մէջ կը գտնուէին քրիստոնեաներ ինչուան ազգին լուսաւորութեանը ատեն , բայց կաթողիկոսութեան յաջորդութիւնը դադրեր էր եպիսկոպոս չըլլալուն համար : Ուստի Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ և իրեն յաջորդները թաղէոս առաքելոյն յաջորդութիւնը պահելու համար կեսարիա կներթային , ուր թաղէոս առաքեալ Հայաստան զարու ատեն իր թէոփիլոս աշկերտը եպիսկոպոս ձեռնադրեր էր ու հոն թողեր* : Մեծն Ներսէս ետքինը եղաւ որ կեսարիա օծուեցաւ , և իրմէ ետքը այս սովորութիւնը վերջացաւ :

Բ . Կաթողիկոսը զուլսը քօղ կը ձգէր որոյ սովորութիւնը ինչուան ԺՍ. դարուն մէջ կը յիշուի . բայց յայտնի չզիտցուիր թէ արդեօք Ս . Լուսաւորչէն սկսած է թէ ետքէն . սակայն խիստ հին սովորութիւն է որ Յոյներուն մէջ ալ կար : Բազրատունեաց վերջի ժամանակներն ալ կաթողիկոսաց զլուխնին քօղ դնելը յայտնի է անկէց , որ երբոր ուղէին կաթողիկոս մը աթոռէն վար ձգել , կ'առնուին իրեն քօղն ու դաւազանը ,

* Թերևս այն թէոփիլոսն է որուն խնդիրքովը գրած է Ղուկաս աւետարանիչ Աւետարանն ու Գործք առաքելոցը :

և անոր հահառակ երբոր ուզէին մէկը կաթողիկոսութեան պատուոյն հասցընել, քոզ ու զաւագան կը խաւրէին. այս սովորութիւնը շատ տեղ կը յիշեն մեր վերջի մատենագիրները: Իսկ մեր ազգին մէջ միտր (եպիսկոպոսական թագ) զործածելու սովորութիւնը ՉԲ դարուն մէջ Կիլիկեցւոց ատեն մտաւ Լատինացոյցմէ առնելով, և անկէց ետքը եղած մատենագիրներուն քագ և խոյր ըսածը կաթողիկոսին զգեստներուն մէջ միթրն է, զոր Հռոմայ Քահանայապետներ ալ երբեմն պալիտմիս* հետ ընծայեցին մեր Կիլիկիա նստող կաթողիկոսներուն:

Պ. Կաթողիկոսը միշտ 12 եպիսկոպոս կ'ունենար իր քովը իրեն խորհրդական ու ձեռնառու. կ'ունենար նաև վարդապետներ ու քահանաներ. որոց թիւը կ'որոշէ Մատ-

* Պալիտմիսը (լատ. Pallium) պզտի եմիփորոն մի է զոր կը գործածեն լատինացիք, և կը կախուի վզէն գէպի առջևը ու ետևը: Ասոր նիւթը կը հանեն երկու ոչխարի բուրդէն, զոր երկու սարկաւագք կը գարմանեն ինչուան իրենց բուրդերը խուզելու ատեն, և իրենց ձեռքովը կը խուզեն: Կտրելէն ու անկէց պալիտմիս շինելէն ետև կը դնեն սրբոյն Պետրոսի և Պօղոսի նախատօնակին իրիկունը անոնց գերեզմանին վրայ, և բոլոր գիշերը հոն կը կենայ, ու երկրորդ օրը խորանին վրայ կ'որհնեն: Պալիտմիսը արքեպիսկոպոսութեան նշան է, և մեծ պատիւ է երբոր Հռոմայ պապը մէկուն խաւրէ, և ըսել է թէ զինքը կը հաստատէ իր իրաւանցը մէջ:

Թէոս պատմիչը, ըսելով թէ 12 եպիսկոպոս, և վարդապետ միշտ կը գտնուէր կաթողիկոսին քով, և 60 կրօնաւոր քահանայ և 500 աշխարհական, վասն զի կաթողիկոսը գրեթէ Թաղաւորի պատիւ և իշխանութիւն ունէր, մանաւանդ անիշխանութեան ժամանակ՝ իբրև Ազգապետ:

Դ. Ոչ որ կրնար նստել թէ եկեղեցական ըլլայ թէ աշխարհական, կաթողիկոսին նստած տեղը ուր ալ որ երթար. և այս բանս կ'ընէին իրեն յարգութիւնը պահելու համար:

Ե. Կաթողիկոսը ուր որ երթար՝ մանաւանդ հանդիսաւոր կերպով, միշտ զիմացը խաչ ու հայրապետական զաւազան կը տարուէր: Կաթողիկոսին քովը կը սահուէր միշտ Լուսաւորչին սուրբ աջը:

Զ. Սովորութիւն կար ամէն կաթողիկոսներուն դէմքը քաշելու, և կարգաւ եկեղեցոյ պատին վրայ կախելու:

Է. Երբոր կաթողիկոսը հեռուկեկ ճամբորդութիւն ընէր, հետը հարիւրաւոր զինուորներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ կ'երթային, և միշտ ճերմակ ջորւոյ վրայ կը հեծնէր ոսկեղօծ թամբով զարդարած, և ոչ երբէք ձիոյ վրայ, ինչպէս եպիսկոպոսներն ալ:

303. Կաթողիկոսը ո՞ր զարմէն կ'ըլլար:

Կաթողիկոսը Արշակունեաց ատեն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ցեղէն կ'ըլլար. և այս սովորութիւնը տեսց ինչուան սուրբն Սա-

հակ, և անկէց ետքը վերջացաւ, ինչպէս ինքն ալ սուրբն Սահակ աստուածային յայտնութեամբ գուշակեր էր: Անոր համար ալ եկեղեցական բարեկարգութիւնները տակն ու վրայ եղան. և ինչպէս կ'ըսէ Մեսրոպ պատմիչ, Հայոց աշխարհին աւերմանը պատճառ եղաւ մէյմը Գրիգոր Լուսաւորչին ցեղէն կաթողիկոս չըլլալը, մէյմ՝ ալ Մամիկոնեան կտրիճ ու տիրասէր ազգէն զօրավար չըլլալը:

304. Ի՞նչպէս կ'ընտրէին կաթողիկոսը: Կը ժողովէին արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները, վանահայրներ, և վարդապետներ ու խորհրդով և քուէարկութեամբ կ'ընտրէին երկու կամ իրեք հոգի, ու ետքը թագաւորին կ'առաջարկէին, որ ժողովքով անոնցմէ մէկը կ'ընտրէր, ու օժման օրը ծունկ դնելով հայրապետական մատանին նորընտիր կաթողիկոսին մատը կ'անցընէր, ու ձեռքը կը պագնէր:

305. Երկոտասաներորդ դարուն մէջ կաթողիկոսին ընտրութեանը համար ինչ օրէնք գրուեցաւ:

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ Աղթամարայ Գաւիթ կաթողիկոսին հերձուածէն ետև նոր կանոն մը սահման եցաւ, այսինքն թէ առանց հաւանութեան Բջնոյ, Հազրատու, Եւստաթէու կամ Տաթևու եպիսկոպոսանիստ վանքերուն, և Արտազու եպիսկոպոսին հաւանութեանը կաթողիկոս չնստի:

306 . Կաթողիկոսը որչափ տեղ կ'իշխէր :

Մեր կաթողիկոսը առջի բերան կ'իշխէր չէ թէ միայն Հայոց վրայ , հապա նաև Վըրաց ու Աղուանից , և անոնց վրայ կը գնէր մէյմէկ արքեպիսկոպոս իր իշխանութեան տակ : Վ իրք վեցերորդ դարուն իրենց Կիւրիոն արքեպիսկոպոսին ձեռքովը դատուեցան Հայերէն Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը ընդունելով : Իսկ Աղուանք ինչուան տասներորդ դարը մեր կաթողիկոսաց իշխանութեան տակն էին , բայց անկէ ետքը ատեն ատեն իրենք ալ դատուեցան : Սակայն Յոյնք միշտ Հայու կաթողիկոսին իշխանութեան տակ կը համարէին Վ իրքն ու Աղուանքը :

307 . Ի՞նչ կալուածներ ունէր կաթողիկոսը :

Տրդատ երբոր քրիստոնեայ եղաւ շատ տեղեր ու գեղեր կաթողիկոսարանին կալուած թողուց : Բուզանդ կը յիշէ մեծին Ներսեսի ատեն 15 գաւառ կաթողիկոսարանին կալուած , որոնցմէ գլխաւորներն էին Այրարատ , Դարանաղի , Եկեղեայ , Տարօն , Բզնունիք , Շովիք : Յովհան կաթողիկոս կը յիշէ Արտաշատը , Կաւակերտը , Արամօնս գեղը , և Հոռոմոց մարգ ըսուածը : Մատթէոս պատմիչ կը յիշէ 500 անուանի գեղոր Հայոց թաղաւորներէն տրուած էին կաթողիկոսարանին :

308 . Ո՞ր էր կաթողիկոսարանը :

Գրեգոր Լուսաւորչին ատենէն սկսեալ ին-

չուան Արչակունեաց տէրութեան վերջը կաթողիկոսարանն էր վաղարչապատ քաղքին մէջ: Մարզպանաց ատեն եղաւ Դուին քաղաքը, ուսկից Դաւիթ առաջին կաթողիկոսին ատեն փոխադրեցաւ մինչև իր մահը Արամօնս գեղին մէջ: Պետրոս կաթողիկոսին ատեն վասպուրականին Չորոյ վանքը, ետքը Սեբաստիա քաղաքը: Բագրատունեաց ատեն Անի քաղաքը, իսկ Կիլիկեցոց ատեն Ծովք գղեակը ու ետքը Հոռմկլայ և վերջը Սիս:

309. Կաթողիկոսական աթոռը քանի՞ ճիւղ բաժնուեցաւ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն սկսեալ ինչուան Զ դարուն վերջերը միշտ մէկ կաթողիկոս կ'իշխէր Հայաստանի վրայ: Զ դարուն Յոյնք ուրիշ հակառակաթոռ կաթողիկոս մը զրին Թէոդոսուպօլիս կամ Կարնոյ քաղքին մէջ: ԺԱ դարուն չորս բաժնուեցաւ կաթողիկոսական աթոռը, Եզիպտոս, Հոնի (որ Միջագետաց մէջ կ'ըլնի), Անի և Մարաշ: Ասոնք ամէնքն ալ եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէին, ու քահանայութեան սուրբ ձէթը կ'օրհնէին: Քիչ ատենէն վեց եղաւ կաթողիկոսներուն թիւը. Եզիպտոս երկու կաթողիկոս նստեցաւ, մէյմ'ալ Թաւրչուր: Բայց շատ չանցաւ երբոր Տէր Բարսեղ կաթողիկոս նստաւ զամէնքն ալ նուաճեց, և ինքը եղաւ միապետ կաթողիկոս: Եւ սակայն ԺԱ դարուն վերջերը դարձեալ ի-

րեք ճիւղ բաժնուեցաւ, Սեաստ, Հոռմկլա
 և Աղթամար՝ ուր շատոնց սկսած էր. և ան-
 կէց ինչուան հիմա մնացած են իրեք կա-
 թողիկոսական աթոռներ. մէյմը Էջմիա-
 ծին որ բուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի յա-
 ջորդութիւնն է, և մէկալնոնցմէ վեր է իր
 իշխանութիւնը, մէկալը Սիա Կիլիկիոյ մէջ,
 աս ալ յաջորդութիւն է Լուսաւորչայ, որ
 ԺԵ դարուն մէջ երկու բաժնուեցաւ, մէկն
 Էջմիածին, մէկալն հոս. երրորդն է Աղ-
 թամար : Ասոնք իրեքն ալ ամենեին իրար
 մէկ կախումն չունին, և ինքնազուխ կը կա-
 ուովարեն :

Յ10. Կաթողիկոսները ինչ կնիք կը գոր-
 ծածէին :

Սովորականն էր մէջ տեղը Քրիստոսի
 դէմքը, վրան զրած Յիսուս Քրիստոս, ու
 չարս կողմը Շնորհիշ Տեառն Կարողիկոս ա-
 մենայն Հայոց : Ասանկ է ըստ մեծի մասին
 ամէն կաթողիկոսներուն կնիքը, կամ քիչ
 տարբերութիւն ունին : Կաթողիկոսը նա-
 մակ մը կամ կոնդակ մը գրելու ըլլար, սո-
 վորաբար այսպէս վերնազիր կը գնէր
 շնորհօքն Աստուծոյ Կարողիկոս ամենայն
 Հայոց, կամ Կարողիկոս ընդհանուր ամենայն
 Հայաստանեայց, և կամ Եպիսկոպոսապետ
 Հայոց մեծաց : Ետքերը սկսան աւելի եր-
 կընցընել վերնազիրները տեսակ տեսակ
 մակզիրներ աւելցընելով : Ստորագրութիւ-
 նը կ'երեւի թէ միշտ կարմիր գրով կ'ընէր,
 ինչպէս որ յայտնի կը յիշէ Գ Կոստանդին

կաթողիկոսը իր թղթերուն մէկուն վերջը ըսելով « Չեռնագրեցաք մերով սովորական կարմիր ձեռնագրովս ՔԵՒ յունվարի ՚ի թուին ՊԻԳ. (1374), Կոստանդին շնորհօքն Աստուծոյ կաթողիկոս ամենայն Հայոց » :

311. Կաթողիկոսը ինչ իրաւունք և անուններ ունի :

Կաթողիկոսը որ կ'ըսուէր նաև հայրապետ, պատրիարք, եպիսկոպոսապետ, քահանայապետ, ամէն արքեպիսկոպոսներէն ու մետրապօլիտներէն վեր է, ուղած ատենը կրնայ արքեպիսկոպոս ու եպիսկոպոս ձեռնագրել, ու ինքնակամ օժման իւզը օրհնել : Իրեն սեպհական է հինգ կարգ եմիփորոն առնուլը :

312. Ո՞վ եղաւ մեր ազգին մէջ եկեղեցական բաներու կարգ կանոն դնողը :

Նախ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ Հայաստանը լուսաւորելէն ետև եկեղեցւոյ մէջ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ. 400էն աւելի եպիսկոպոս ձեռնագրեց Հայաստանի դանազան գաւառներուն ու քաղաքներուն համար, և կարգ զրաւ որ իրեն քովը 36 եպիսկոպոս կենան, 18 աջ կողմը, 18 ձախկողմը : Լուսաւորչէն ետև երևելի եղաւ մեծն Ներսէս, որոյ ատեն շատ բարեկարգութիւն գտաւ եկեղեցին. եպիսկոպոսներուն թիւը աւելի շատցուց, որ 500ը կ'անցնէր : Իսկ իրեն համար 12 եպիսկոպոս աթոռակից ու խոր-

հրդակից ընտրեց, որ կը կենային միշտ հայրապետանոցին մէջ, և այս սովորութիւնը ինչուան հիմա կը տեսէ: Բայ ասկէ մեծն Ներսէս Յունացմէ առնլով եկեղեցական զղերը Ծը դաս բաժնեց, Ծ դասուց հրեշտակաց թուովը, այսինքն պատրիարգ, արքեպիսկոպոս, մետրապօլիտ, և պիսկոպոս, քանակայ, սարկաշազ, կիսասարկաշազ, վերձանօղ և սաղմոսերգոռ. այսպէս կը գնէ Յովհաննէս կաթողիկոս: Իսկ Վարդան՝ վերձանողին և սաղմոսերգոռին տեղ կը գնէ դպիր, կրօնաւոր և ժողովուրդ, սկիզբն ալ արքեպիսկոպոսը գուրս կը թողու: Հայաստանի մէջ եղած հայրապետը կ'ըսուէր պատրիարգ, Վրաց և Աղուանից վրաց կը գրուէր արքեպիսկոպոս. Սիւնեաց աշխարհին, Մելիտինոյ, Մարտիրոսաց քաղքին ու Սեբաստիոյ մէջ մետրապօլիտ. իսկ Հայաստանի զանազան սահմաններուն մէջ եպիսկոպոսներ ու քորեպիսկոպոսներ:

313. Ի՞նչ իշխանութիւն ունի արքեպիսկոպոսը, և ի՞նչ զգեստ կը հագնի:

Արքեպիսկոպոսը՝ որ քիչ կար Հայաստանի մէջ, իշխանութիւն ունի մետրապօլիտ ձեռնադրելու և զրոշմի իւզ օրհնելու, և իրեք արքեպիսկոպոս մէկտեղ կըրնան պատրիարգ մը ձեռնադրել: Իրենց եկեղեցական զգեստը ինչ որ կը յիշուի Մխիթար Գօշին դատաստանադրոց մէջ, է փիլոն, ու անոր վրայ եմփփորոն չորս կարգ:

314. Մետրապօլիտները ինչ զգեստ կը հագնէին :

Մետրապօլիտը՝ որ կը նշանակէ Յունաց բառով մայրաքաղաքացի, վասն զի մայրաքաղաքներու եպիսկոպոսներու կը տըրուէր այս անունը, նոյն արքեպիսկոպոսներու սրբմը կը հագնի. բայց եմիփորոնը իրեք կարգ է : Իրեն իշխանութիւնն է եպիսկոպոս ձեռնադրել, ու դրոշմի եզը օրհնել, և իրեք մետրապօլիտ կրնան իրենց արքեպիսկոպոս ձեռնադրել :

315. Եպիսկոպոսները ինչ իշխանութիւն ունէին և ինչ զգեստ կը հագնէին :

Եպիսկոպոսը՝ որ ըսել է այցեոս, մետրապօլիտներուն սրբմը ունի, բայց եմիփորոնը երկու կարգ. իշխանութիւն ունի սեղան, աւազան ու օձման եզը օրհնելու և քահանայ ձեռնադրելու. և իրեք եպիսկոպոս կրնան մէկտեղ իրենց մետրապօլիտ ձեռնադրել :

Եպիսկոպոսներուն պարտքն էր տարին իրեք անգամ այցելութեան ելլել բոլոր իրենց թեմին մէջ, ինչպէս որ Առաքեալք սահմանած էին, որպէս զի անկարգութիւնները վերցընեն ու բարեկարգութիւնը անխախտ պահեն : Այս սովորութիւնը ետքերը դադրեր էր Հայաստանի խեղճ վիճակին պատճառաւ ու թշնամիներէն ոտնակոխ ըլլալուն համար : Անոր համար կոստանդին կաթողիկոս ԺԳ դարուն իր կանոնական թղթոյն մէջ զանգատ կ'ընէ այս բանիս վերցուելուն վրայ :

316 . Քորեպիսկոպոսաց , քահանայից , սարկաւազաց վրայ ինչ զիտելիք կան :

Պզտի վիճակներուն ու գեղերուն տեսուչը կ'ըստի քորեպիսկոպոս , որոյ իշխանութիւնը եպիսկոպոսներուն իշխանութենէն պզտիկ է : — Քահանային որոշիչ ըզգեստն է երկու ուսին վրայ ուրար կամ փակեղն զնելը , ուր սարկաւազը միայն ձախ ուսին վրայ կրնայ գնել : Քահանան կ'ըստի նաև երէց , միայն այս է տարբերութիւնը , որ քահանան քաղբի մէջ կ'ըլլայ , իսկ երէցները գեղերու ու ազարակներու մէջ :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱՅ ՈՒ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ
ՎՐԱՅ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա .

Օրէնք .

317 . Վաղարշակ ինչ օրէնքներ դրաւ : —

Վաղարշակ բաց ՚ի այլևայլ օրէնքներէն ու բարեկարգութիւններէն որով Հայաստանը կարգի կանոնի դրաւ , հրամանց որ քաղաքացիները միշտ գեղացիներէն վեր սեպուին , որոշեց խորհուրդ ընելու և զբօսանքի ատենները , և իրեն համար երկու

ազդարար դրաւ , որ մէկը միշտ արդարութիւն և աղէկ բան տուն տայ , ու մէկալը անիրաւութենէ և ուրիշ գէշ բաներէ զզուշացընէ : Բայ ասոնցմէ հաստատուն օրէնք մ'ալ դրաւ թագաւորաց՝ որդւոց որդի յաջորդութեանը համար , այսինքն թէ թագաւորին անդրանիկը միայն կենայ թագաւորին քով Այրարատ նահանգը , իսկ մէկալ մանչ ու աղջիկ զաւակները բոլոր Հաշտենից գաւառը բնակին՝ որ Տարօնի մօտ կ'ըլլանի , և այն գաւառը իրենց ժառանգութիւն տուաւ : Այս սովորութիւնը ինչուան Արշակունեաց տէրութեան վերցուիլը տևեց , և Արտաւազդ Բ Հաշտենից գաւառին վրայ աւելցուց Աղիովիտ ու Առբերանի գաւառներն ալ : Բայց ետքէն այնչափ բազմացան արքայորդիքը , որ Ա Տիրանայ տենը խնդրեցին որ իրենց տեղը ընդարձակէ , բայց չկատարեց :

318 . Յովհաննէս թագաւորը ինչ օրէնքներ հաստատեց :

Յովհաննէս թագաւորը Բագրատունեաց տէրութեան ատենը մասնաւոր օրինաց զիրք մը շինեց , որով կը վարուէին Բագրատունեաց ժամանակը . նոյն օրէնքները Անի քաղքէն Իլվով դացած գաղթականները հետերնին տարին , ու անոնցմով կը վարուէին , որոց մէջ կը պատուիրէ կիրակի օրը դատարանան չընել , տուրք չտալ , նույն , պարտաւորունէն դրամ չպահանջել , և այլն :

319 . Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը սրն է :

Բաց ՚ի Յովհաննէս թագաւորին Օրինաց գրքէն ունինք նաև Մխիթար Գոշին Գատաստանագիրքը , որոյ մէջ թագաւորաց վրայ խօսելու ատեն կը գնէ , թէ երբոր թագաւորը մեռնի , անոր կը յաջորդէ իրեն եղբայրը և ոչ եթէ անդրանիկ որդին . և թէ որ եղբայր չունենայ , այն ատեն որդին կը յաջորդէ : Թէ որ թագաւորին որդւոյն և աղջկանը որդի ըլլայ , որդւոյն որդին պէտք է որ թագաւորէ և ոչ աղջկանը . բայց թէ որ ոչ եղբայր , ոչ որդի ունենայ , այն ատեն թագը կ'առնու աղջիկը , ու կարգուելով կրնայ իր թագը էրկանը տալ թէ որ ուզէ . բայց աղջկան մահուրնէն ետև օտար կը համարուին իր դաւկըները : Իսկ թէ որ թագաւորը ամենևին ժառանգ չունենայ , այն ատեն կրնայ թագը տալ իր մօտիկ ազգականներէն մէկուն : Ասով կ'երևի թէ Բագրատունեաց թագաւորները Արշակունեաց պէս որդւոց որդի չէին թագաւորեր : Բաց ասկէ դրած է Մխիթար Գոշին մէջ որ թագաւորը առանց կաթողիկոսին հրամանին կամ հաւանութեան չկարենայ թագաւորել : Չկարենան մեծամեծ իշխանները նստիլ թագաւորին առջև , բայց եթէ իրեն հրամանովը . իսկ կաթողիկոսը կրնայ ինքնիշխան նստիլ : Թագաւորին հետ չկրնար մէկը սեղան նստիլ բաց ՚ի կաթողիկոսէն , իսկ թագաւորին հաւանու-

Թեամբը կրնան ուրիշներն ալ նստիլ :
 Կան նաև Մխիթար Գոշին մէջ ուրիշ կարգեր և օրէնքներ տէրութեան եկամուտներուն տուրքերուն վրայ , և այլն , որոնք երկար կ'ըլլայ հոս յիշիլ :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Բ .

Դրամք .

520 . Հայերը հին ատեն ինչ դրամներ կը գործածէին :

Թէպէտ և չենք կրնար այս բանիս վրայ ուղիղ գատաստան ընել խիստ հին դրամներ ձեռուրնիս չունենալով , մանաւանդ Հայկազանց ատենէն մնացած , բայց շատ հաւանական կ'երևայ որ մեր Թագաւորները Թէ՛ Հայկազանց ատեն ըլլայ Թէ՛ Արշակունեաց և Թէ՛ Բագրատունեաց ժամանակի իրենց անունովը ստակ կը կոխէին . վասն զի այս սովորութիւնը ամէն տէրութեանց մէջ կայ , Թէպէտ և պղտիկ ըլլայ : ք . որ Արտաշէս Ա Պարսկաստանի մէջ իր սահմանէն դուրս իր անունովը ստակ կոխեց , ինչպէս որ որոշ կը յիշէ Խորենացին , ուրեմն ևս առաւել իր սահմանին մէջ : գ . որ Բագրատունեացմէ քիչ մը վերջը՝ դրամ կոխելու համար մասնաւոր օրէնքներ դրած է Մխիթար Գոշ , ուր իշխանաց կամ նախարարաց կ'արգիլէ ստակ կոխելը և միայն Թագաւորին

կու տայ այն իշխանութիւնը . ուրեմն ըսել է թէ դրամ կը կոխէին որ այն օրէնքները դրուած են : Բայց այս ալ յայտնի է որ Հայերը այն տէրութեանց հետ որ աւելի վերաբերութիւն ունէին կամ որոնց որ կը հպատակէին , անոնց դրամներն ալ իրենց երկրին մէջ համարձակ կը գործածէին , ինչպէս Յունաց ու Պարսից դրամները Արշակունեաց ժամանակ , Արարացւոց դրամները Բագրատունեաց ատեն :

321 . Կիլիկեցւոց Լևոն թագաւորին ատենը գտնուած դրամին վրայ ինչ գիտելիք կան :

Կ'ըսէ վարդան թէ Կիլիկիոյ Լևոն թագաւորին ատենը դրամ մը գտնուեցաւ , որոյ վրայ գրած էր հայերէն գրերով Հայկազանց կռասպաշտ թագաւորի մը անունը . և ասով կը հաստատէ թէ կար սրբոյն Մեսրոպէն առաջ հայու հին գիր :

322 . Հիմա աւելի որ Հայ թագաւորաց դրամները կը գտնուին :

Հիմակուան գտնուած դրամներն են Արտաշէսի , միջին Տիգրանայ , Արտաւազդայ . Աբգարու արշակունի թագաւորաց դրամներ , վրան Յունարէն գրած * . զըլ-

* Յունարէն գրով ու լեզուով գրած ըլլալուն պատճառը այն է . որ Հայերը Արշակունեաց տէրութեան սկիզբները մասնաւոր գիր չունէին , հապա Յունաց գիրը ու անոր հետ մէկտեղ նաև երբեմն լեզուն ալ կը գործածէին , Յունաց հետ շատ վերաբերութիւն ունենալով :

խարկնին Պարթևաց զլխարկներուն նման : Բազրատունեաց ատենի ամեննին դրամ չկայ , իսկ Ռուբինեանց թագաւորներուն շատ դրամներ կը գտնուին վրան հայերէն գրած . ինչպէս են Անոն թագաւորներու դրամներ , Ա և Բ Հեթում թագաւորներու , Կոստանդնի , Օչնի , և այլն :

323 . Սպիտակ և կարմիր ըսուած դրամոց վրայ ինչ գիտելիք կան :

Երեքտասաներորդ դարէն սպիտակ անունով դրամ կը յիշուի , որ է արծաթ դրամ , ուսկից ելած կը կարծուի հիմակուան մեր աշխարհաբառին մէջ առակ բառը : Կար նաև կարմիր անունով դրամ մը որ ոսկի պէտք է որ ըլլայ , բայց յայտնի չէ թէ ինչ արժէք ունէին այս դրամները :

324 . Ինչ պատճառաւ է որ հիմա ազգային դրամներ շատ չեն գտնուիր , մանաւանդ Բազրատունեաց , Արշակունեաց ու Հայկազանց թագաւորներու :

Ա . Շատոնց 'ի վեր մեր տէրութեան դարերը , որով ազգային դրամները անգործ մնալով պակսեր են : Բ . Հայաստանի ոտնակոխ ըլլալը և այլևայլ ատեն քաջած թշուառութիւնները , և ուրիշ տէրութեանց հպատակ ըլլալը , և անոնց դրամները գործածելը : Գ . Օսմանեան տէրութեան սովորութիւնը որ Ասիոյ մէջի հին ստակները ժողովել տալով , կը հալեցընէ ու իր ստակը կոխել կու տայ , որով անշուշտ շատ հայու ստակներ ալ փճացած են :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆՔԻՆ ՎՐԱՅ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա .

Հայոց նախկին կրօնքը միևչև 'ի քրիստոս
նեռքրիւն .

325 . Ձրհեղեղէն առաջ ինչ կրօնք էր
Հայաստանի մէջ :

Որովհետև Ազամայ բնակութեան տեղը
Հայաստանին մէջ էր՝ դրախտին տեղը
հոն ըլլալով (§ . 8), ուստի յայտնի կ'ե-
րևի թէ երկայն ատեն աւանդութեամբ աս-
տուածպաշտութիւնը տևած էր Հայաստա-
նի մէջ . բայց թէ որչափ ատեն , և թէ
ետքը ինչ կրօն կը պաշտէին Հայաստանի
բնակիչները , յայտնի չէ . և սակայն հա-
ւանական կ'երևի թէ ետքն կուպաշտու-
թեան դարձան , ինչպէս բոլոր աշխարհ :

326 . Ձրհեղեղէն ետև ինչ կրօն կար
Հայաստանի մէջ :

Ձրհեղեղէն ետև նորէն Հայաստանի մէջ
սկսաւ աստուածպաշտութիւնը , ուր որ
նախ Նոյ նահապետը ճշմարիտ Աստուծոյ
սեղանը շինեց : Եւ Հայկ մեր նախահայրը
չուզելով Բելայ հնազանդիլ՝ որ ինքզինքը
Աստուծոյ կարգը զնելով կ'ուզէր ժողո-

վերդէն պաշտուիլ, երբոր Հայաստան դարձաւ, ինչպէս որ իր կորսնցուցած լեզուն նորէն ստացաւ, ասանկ ալ նաև աստուած պաշտութեան կրօնքին մէջը աւելի հաստատեցաւ: Ուստի Հայկէն ինչուան Անուշաւանին ատեն, որ Յակոբ նահապետին ժամանակը կ'ըլնի, կ'երևի թէ կուսապաշտութիւն մտած չէր մեր ազգին մէջ. վասն զի Խորենացին նախ Անուշաւան նահապետին համար կ'ըսէ թէ նուիրած էր Արամանեկին սօսի ծառերուն՝ որ Արմաւիր քաղքին մէջ տնկուած էին:

327. Արևապաշտութիւնը երբ սկսած է:

Արևը և ուրիշ լուսաւոր մարմինները պաշտելը հեթանոսութեան ամէն տեսակ պաշտամունքէն հին է, որ կը կոչուէր երբայական բառով սարկոսքիւն, որ ելած է սարա բառէն, որ զօրք ըսել է, աստղներուն բազմութիւնը զօրաց բանակի նմանցընելով: Արևապաշտութիւնը Պարսից կամ Քաղդէացոց ազգէն մտած էր մեր ազգին մէջ վաղարշակէն շատ առաջ. և վաղարշակ շինեց Արմաւիրի մէջ մեհեան մը և մէջն ալ դրաւ արևու և լուսնի արձանները: Հայոց արև պաշտելուն մէկ նշանն ալ այս է, որ կար Հայաստանի մէջ մասնաւոր ժողովուրդ մը որ կ'ըսուէր Արևորդիք՝ արև պաշտելուն համար:

328. Արևուն ինչ անուն կու տային այլևայլ ազգերը:

Եգիպտացիք Օսիրիս կ'ըսէին արևուն,

Պարսիկը Միհր . նոյնպէս նաև Ռամիզը՝ ուսկից ելած է ձեր Արամազդ բառը , կը տրուէր Պարսից մէջ երբեմն նաև արևուտն : Ուստի Հայերն ալ Արամազդ անունը բաց 'ի Դիոսէն' որ ըստ Յունաց Կռոնոսին որդին էր , կու տային նաև արևուտն՝ զոր առջի բերան բացօթեայ տեղ կը պաշտէին , ետքերը մասնաւոր տաճարներ ալ սկսան շինել : Սուրբ գրքին մէջ յիշուած Բահաղե ու Բեղը՝ զոր ոմանք նոյն կը համարին Նեբրովթին հետ , և կը պաշտէին Փիւնիկեցիք և Մովաբացիք , Մոդոք կամ Մեղրամը զոր Ամմոնացիք և Քաւովսը զոր Մովաբացիք կը պաշտէին , արևու դանազան անուններ են : Իսկ Յոյնք արևուտն Ապոդոն կ'ըսէին :

329 . Ո՛րչափ ատեն տեեց արևապաշտութիւնը Հայաստանի մէջ :

Արևապաշտութիւնը որ Վաղարշակէն առաջ անորոշ ժամանակէ՝ 'ի վեր սկսած էր , տեեց ինչուան Տրդատայ ժամանակը , որոյ ատեն քրիստոնէութեան պատճառաւ թէպէտ և վերցուեցաւ կռապաշտութեան հետ նաև արևապաշտութիւնը , բայց զեռ Միջագետաց կողմերը տեղ տեղ մնացեր էր արևապաշտութիւնը ինչուան Մազիստրոսի ու Ներսէս Շնորհալիին ատենը :

330 . Կրակապաշտութիւնը երբ սկըսաւ :

Արևապաշտութեան հետեանքն է կրակապաշտութիւնը , վասն զի մարդիկ տեսնելով որ կրակն ալ կերպով մը արևու նմա-

նութիւնն ու զօրութիւնը ունի, սկսան կրակն ալ պաշտել. մասնաւոր ատրուշաններ, այսինքն կրակի տուններ շինելով: Կրակապաշտութիւնը Պարսիցմէ մտաւ մեր ազգին մէջ, և թերևս նախ ծառայեցաւ Միջագետաց Ռւրհա կամ Եղեսիա քաղաքը, որ նոյն է սուրբ զրքին մէջ յիշուած Ռըր քաղքին հետ, որ հոշր բառէն ելած կը կարծուի: Այս Ռւրհա քաղքէն կամաց կամաց տարածեցաւ Հայաստանի խորերն ալ, և այլևայլ տեղեր կրակատուններ շինուեցան և մանաւանդ Բազուան ու Բաղայառիճ քաղաքներուն մէջ, որ քուրմերու քաղաքներ էին, ուր կրակը բազիններու վրայ մշտավառ կը պահուէր:

331. Հայերը լուսին ալ կը պաշտէին:

Այն ազգերը որ արեւ կը պաշտէին, կը պաշտէին նաև լուսինը և ուրիշ երկնային մարմինները: Ուստի մեր ազգն ալ կը պաշտէր լուսինը Անահիտ անուանելով, ըստ Յունաց Արտեմիս, ըստ լատինացւոց Տիալա, և ըստ սուրբ գրոց Ատաբաթ կամ Ատաբաթես զոր Փիւնիկեցիք և Սիդոնացիք կը պաշտէին: Եւ ինչպէս որ տաճարները նուիրած էին Բահազին, որ բարձր տեղ պարսպով պատած կը շինէին, ասանկ ալ անտառները նուիրած էին Աստարտին, որոնք սովորաբար Բահազին տաճարին քովերը կը տնկուէին: Մեր լեզուին մէջ Անահիտայ տեղ՝ լուսին նշանակելու համար՝ կը զործածուի նաև Աստղիկը՝ որ Սեմայ

քոյրն էր , և կ'երեւի թէ մեր աստղ բառէն ելած է : Իսկ Եզրիպտացիք կը պաշտէին լուսինը Իսիս անունով , և կը նկարէին զինքը կնիկ մը զլուսը մահիկ զրած , և կը նուիրէին իրեն արջառ :

332 . Ի՞նչ է գիցապաշտութիւնը :

Գիցապաշտութիւն կ'ըսուի զմարդիկ աստուածացընելը ու Աստուծոյ պէս պաշտելը : Գիցապաշտութիւնը թէպէտ և արեւապաշտութենէ ետքը հնարուած է , բայց կը յիշուի նաև թէ հին ատեն մարդիկ Սատուռնոսը՝ որ է Նոյ , կը պաշտէին Բահադ անունով որ է արև , և Կռնոս անունով որ է ժամանակ : Կը պաշտէին Սեմը՝ որ է Զօրօսադր՝ Զրուան անունով : Կը պաշտէին նաև Որսիր կամ Օսիրիսը Սատուռնոսի որդին՝ որ երկրագործութիւն սովբեցուց , և Աստղիկը Նոյին աղջիկը՝ որ բժշկութիւն սովբեցուց : Եւ որովհետև Որսիր կամ Օսիրիս և Աստղիկ երկուքն ալ երևելի էին աստղաբաշխութեան և արևու ու լուսնի վարդապետութիւններուն մէջ , անոր համար առջինը ըսուեցաւ արեգակն , երկրորդը լուսին :

333 . Գիցապաշտութիւնը երբ մտաւ Հայաստանի մէջ :

Թէպէտ և այս վերի յիշուած նահապետներուն բնակութիւնը Հայաստանի մէջ եղաւ (§ . 28 . 30) , բայց իբրև աստուած իրենց մահուրնէն ետքը պաշտուեցան երբոր ելան զնացին ուրիշ զանազան երկիրներ : Ուստի հաւանական կ'երեւի թէ Հայաստանի կու-

պաշտութեան ժամանակը՝ Հայկազանց ա-
տեն ու Արշակունեաց տէրութեան սկիզբը
երկնքի լուսաւորները, ու չորս տարերքը
միայն կը պաշտէին. իսկ զիցապաշտու-
թիւնը մտաւ աւելի Արտաշէս Ա ին ատենը
որ Յունաստան արշաւելով, բերաւ անկէց
Դիոսի, Արտեմիսի, Աթենասայ, Հեփես-
տոսի, Ափրոդիտեայ և ուրիշ աստուած-
ներու գեղեցկաձոյլ արձանները, և զնել
տուաւ Անիի կամ Կամախի մէջ. նոյնպէս
փոքր Ասիայէն բերաւ Արտեմիսի, Ապո-
ղոնի, Հերակղեայ պղնձէ ոսկեզօծ արձան-
ները ու Արմաւիր զնել տուաւ:

554. Անահտայ վրայ ինչ զիտելիք կայ:

Անահտայ կամ Սրտեմիսին պաշտօնը
խիստ յաճախած էր Հայաստանի մէջ, որոյ
համար Հայաստանի այլեայլ կողմերը շատ
կռատուններ շինուած էին, ինչպէս է Տա-
րօնոյ Աշտիշատ գեղին, և մանաւանդ Ե-
կեղեաց գաւառին մէջ՝ որ կ'ըսուի նաև Ա-
նահտական գաւառ, ուր էր Անահտայ փա-
ռաւոր ու հարուստ մեհեանը իր ամբողջ
ոսկեձոյլ արձանովը Երէզ աւանին մէջ*:

* Այս արձանը Արտաշէս Յունաստանէն բե-
րաւ, իսկ մեհեանը շինեց իր որդին Տիգրան Բ:
Կար ուրիշ Արտեմիդայ փառաւոր արձան մը որ
նոյնպէս Արտաշէս Ա փոքր Ասիայէն Հայաստան
բերաւ ու գրուեցաւ Արմաւիր քաղաքը: Այս
Երէզ աւանին մէջ եղած տաճարին վրայ մեծ գո-
վեստով կը խօսի Պլինիոս, և կ'ըսէ թէ ամէն ազ-

Հոս եկաւ Տրդատ Հռոմէն դառնալէն ետև
ու յորգորեց մեր Սուրբ Լուսաւորիչը որ
պսակէ այս Անահտայ արձանը ու երկըր-
պագութիւն ընէ անոր : Անահտայ տաճա-
րին մէջ կը վառուէր երբեմն նաև կրակ ,
ինչպէս որ կը յիշէ Ստրաբոն :

355. Բաց ասոնցմէ ուրիշ ինչ գիտելիք
կան Անահտայ վրայ :

Անահիտ՝ Գիոսի կամ Արամազդայ և
Լատոնայի աղջիկը և Ապողոնի քոյրը , շատ
անգամ լուսնի տեղ ալ գրուելով , կը նկա-
րուի զլսուն վրայ մահիկ մը գրած և կամ
զլուխը աստղանիչ քօղով մը ծածկած : Ա-
նահտայ՝ որ զգաստութեան ու պարկեշտու-
տութեան աստուածուհի էր , մեր նախնի-
քը կու տային Խնամակալու ու կեցոցիչ ,
նաև ոսկիածին , ոսկիամայր ու ոսկիահատ
անունները , որոնք բոլոր կը յիշուին Ազա-
թանդեղոսին մէջ , և թերևս այս վերջի ի-
րեքը Եկեղեաց գաւառին մէջի ոսկիէ ար-
ձանին պատճառաւ , և կամ թէ Անահիտ
ոսկիէ հանքերուն ալ պաշտպան ըլլալուն
համար :

356. Արամազդայ վրայ ինչ գիտելիք
կան :

Բաց ՚ի այն Արամազդէն որ արևու տեղ
կը գործածուէր , ինչպէս որ ըսինք վերը ,

գերէն աւելի հայերը կը պաշտեն Անահիտը , և
շատ մեհեաններ շինած են այլ և այլ տեղ , և
վառաւոր մեհեան մը Եկեղեաց գաւառին մէջ :

կար ուրիշ Արամազդ մ'ալ որ է ըստ Յունաց Դիոս կամ Զևս, ամէն աստուածներու զլուխ ու հայր, և երկնքի ու երկրիս ստեղծող, որուն ինչպէս որ կ'ըսէ Յովհան Իմաստասէր, այլևայլ ազգեր զանազան անուններ կու տային. Քուչացիք Ներրովթ կ'ըսէին, Բաբելացիք Բէլ, Փղշտացիք Բահազ, Հելլենացիք (այսինքն Յոյնք) Դիոս կամ Զևս, Պարսիկք Որմիրզդ, Հայք Արամազդ: Ասոր պաշտօնը Յոյներէն մտաւ մեր ազգին մէջ, որուն փառաւոր մեհեանը կար Անի բերդին մէջ, որ շինեց Տիգրան Բ, ուր կանգնուած էր Ոլոմպիական Դիոսի կամ Արամազդայ փառաւոր արձանը, որ Արտաշէս Յունաստանէն բերաւ:

337. Բաց 'ի այս Արամազդէն ուրիշ Արամազդներ ալ կան:

Կը համրուին իրեք չորս Արամազդներ ալ, որոնցմէ մէկն էր այն Արամազդը որ օտարասէր, հիշարկեալ, հիշրասէր և փանատոռ մակղիրներով կը գործածուէր, որոյ տօնը փառաւոր հանդէսով կը կատարուէր Հայաստանի մէջ նաւասարդին առջի օրը, և առանձին կերպով կը պաշտուէր Բագուանին մէջ:

338. Վահագնի վրայ ինչ գիտելիք կան:

Մեր նախնեաց մէջ երկու Վահագն կը յիշուի, մէկը բուն մեր հայկազն Վահագնը, որ իրեն մեծամեծ քաջութիւններուն համար, Վիրք աստուածացուցին զինքը

ու սկսան պաշտել , որոյ պաշտօնը կ'երևի թէ ետքերը մտաւ մեր ազգին մէջն ալ , և սովորաբար կը պաշտէին անտառներու և անձաւներու մէջ , ու քաղաքներու և գեղերու պաշտպան ոգին կը համարուէր հրէշներու ու կատաղի գազաններու դէմ : Երկրորդն է Յունաց Հերակլէսը , որոյ քաջութիւնները մեր վահագնին քաջութիւններուն նման ըլլալուն՝ մեր նախնիք իրեն վահագն անուն տուին . որոյ պղնձէ ոսկեզօծ առնապատիկերը այսինքն արձանը՝ Արտաշէս փոքր Ասիայէն Հայաստան բերաւ . Արմաիր քաղքին մէջ դնելու համար , բայց իր մահուրնէն ետքը Տարօնոյ Աշտիշատ աւանը փոխադրեցաւ :

359 . Ո՞րն է Ափրոդիտէն :

Ափրոդիտէն որուն որ մենք Աստղիկ կ'ըսենք , տարբեր է մէկալ Աստղիկէն զոր լուսնոյ տեղ կը պաշտէին : Ափրոդիտէին կամ Աստղիկան պաշտօնը , որուն Լատինացիք վեկուս կ'ըսեն այսինքն Արուսեակ , Յունացմէ մտաւ մեր ազգին մէջ , որոյ արձանը Արտաշէս Յունաստանէն բերաւ , և ետքը Տիգրան Արտաշէսին յաջորդը դրաւ Աշտիշատ աւանին մէջ Հերակլէայ կամ վահագնի արձանին քով : Աստղիկան կամ Ափրոդիտէին , որ անառակութեան ու ամէն դարչելի պղծութեան աստուածուհի է , նուիրած էր մրտենին ու ծաղիկներէն վարդը . անոր համար կ'երևի թէ մերոնք կուսապաշտութեան ատեն ասոր տօնը վար-

դա՛վառ կ'անուանէին , նոյն օրը վարդերով իրենք զիրենք ու իրենց կուռքերը պսակելուն համար : Ասոր տօնը փառաւոր հանգէսով կը տօնէին Վահե՛վահեան մեհենին մէջ :

Յ40 . Վահե՛վահեան մեհենին վրայ ի՛նչ գիտելիք կան :

Վահե՛վահեան մեհեանը որ Տարօն դաւառին Աշտիշատ * աւանին մէջն էր , Հայաստանի ամենէն հարուստ մեհեաններէն մէկըն էր , և թերևս առջինը , ուր շատ ոսկիէ արծրթէ դանձեր պահուած կային և թագաւորներու մեծամեծ ընծաներ : Այս ընդարձակ մեհեանը իրեք դատ մեհեաններ կը բաժնուէր , և մէջը իրեք բաղին կար դանազան կուռքերու : Առջի մասը կ'ըսուէր Վահե՛վահեան , որոյ անունով նաև բոլոր մեհեանն ալ Վահե՛վահեան կ'անուանէր , ասոր մէջն էր Հերակլէսի պղնձէ ոսկեզօծ արձանը զոր Սկիւլիս և Գիպինոս երկու կրետացի անուանի քանդակագործները շիներ էին : Այս արձանը , ինչպէս որ ըսինք վերը , Արտաշէս Ա փոքր Ասիայի մէջ գտնելով բերաւ Հայաստան ու կ'ուզէր Արմաւիր քաղքին մէջ տնկել . բայց երբոր Արտաշէս մեռաւ , Վահուանի ցեղին քրմապետները կարծելով որ այս Հերակլէսին արձանը

* Աշտիշատ աւանին անունը ելած է յաջ (զոհ) և շափ բառերէն , կռոց քաղաք ըլլալուն համար , որոնց ամէն օր անթիւ զոհ կ'ըլլուէր :

իրենց Վահագն թագաւորին արձանն է , բերին Աշտիշատին մէջ տնկեցին , որ իրենց քաղաքն էր : Վասն զի մեր Վահագնին վրայ ալ կըսպասուի թէ վիշապի մը հետ կուուելով կտարեց անոր զուլսը , ինչպէս այս Հերակլէսին արձանն ալ նոյն բանը կը ձեռացընէր , անոր համար կ'ըսուէր վիշապաքաղ : Այս արձանը Հայաստանի մէջ ութերորդ Վահագնի արձանը եղաւ : — Երկրորդ մեհեանն էր ոսկիածին , ոսկիաւօր ըսուած Անահտայ , որոյ մէջ կար իրեն բազինը ու ոսկիէ փառաւոր արձանը , որուն կը զոհէին արջառններ . և այն արջառները որ որոշուած էին Անահտայ զոհ ըլլալու , կրնային արծակ համարծակ դաշտերու մէջ պարտիլ ու խոտ ուտել , և չէր կրնար մէկը անոնց դպչիլ ու վնասել , վասն զի Անահտայ նշանը իրենց ձակտին վրայ ունէին : Այս երկրորդ մեհեանն ու բազինը մէկալ երկուքէն աւելի հին էր , վասն զի Արտաշէսէն առաջ կար : — Երրորդ մեհեանն էր Աստղղկան կամ Ափրողիտէի մեհեանը . որոյ արձանը Արտաշէս Ա . Յունաստանէն բերաւ , ու Տիգրան Բ Աշտիշատ աւանին մէջ Հերակլեայ արձանին քով կանգնեց :

341 . Որո՞նք էին Դեմետր և Գիսանէ կուռքերը :

Դեմետր և Գիսանէ երկու եղբարք էին որ Վաղարշակայ ատեն Հնգկաստանէն փախչելով Հայաստան եկան . և Վաղարշակ սի-

բով ընդունելով զիրենք, Տարօն զաւառին մէջ իրենց բնակութեան տեղ տուաւ, զոր որդւոց որդի ժառանգեցին: Երբոր իրենք մեռան, իրենց զաւկըները աստուածոց կարգը անցուցին զիրենք, ու բազիններ շինեցին և սկսան պաշտել, և Գիսանէին համար պղնձէ 30 կանգուն բարձրութեամբ արձան մը շինեցին, և Գեմետրէին 15 կանգուն: Այս արձանները ու բազինները՝ որ զիւաց բնակարան եղեր էին, սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ աստուածային զօրութեամբ կործանեց, և շինեց անոնց տեղը Մշու Սուրբ կարապետ ըսուած եկեղեցին, որոյ քով շինուեցաւ ետքը Գլակայ վանքը:

342. Բարչամին կուռքին պաշտօնը ուսկից մտաւ Հայոց մէջ:

Հայերը կը պաշտէին նաև Բարչամին անունով կուռք մը, որ ըստ ոմանց Բարչամ Ասորին է, զոր Արամ նահապետը սպաննեց. բայց ետքը Ասորիք իրեն քաջութիւններուն համար աստուածոց կարգը անցուցին ու սկսան պաշտել իբրև Արևու որդի. Տիգրան միջին ասոր փղոսկրէ, բիւրեղէ և արծրթէ շինած արձանը Միջագետաց կողմէն Հայաստան բերելով անկէց Գարանաղեաց զաւառին Թորդան զեղին մէջ, մասնաւոր մեհեան մը շինելով. և անկէց ետքը Հայերն ալ սկսան պաշտել, որոյ արձանին ճերմկութեանը համար սպիտակափառ ածականը կու տային, ինչպէս կ'ըսէ Ազաթան զեղոս. « Էր 'ի զեօղն Թորդան մեհեան ա-

նուանեալ սալիտակափառ զիցն Բարչի-
մսիա » : Այս հարուստ մեհեանը սուրբն
Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանեց ու արձանն
ալ փշրեց :

343. Բաց 'ի այս կուռքերէն ուրիշ ինչ
կուռքեր կը պաշտէին Հայերը :

Հայերը կը պաշտէին նաև Արամազդայ
աղջիկը Նանէ , որոյ մեհեանը շինուած էր
Թիլ աւանին մէջ , զոր սուրբն Գրիգոր կոր-
ծանեց : Հեփեստոս կամ Եփեստոս Արա-
մազդայ որդին՝ որոյ արձանը Արտաշէս Ա.
Յունաստանէն բերաւ , և Տիգրան իրեն յա-
ջորդը դրաւ Բազառինջ կամ Բազայառինձ
գեղին մէջ որ բազնաց * քաղաք էր , ուր
մասնաւոր մեհեան մը շինեց որ Միհրակեան
մեհեան ըսուեցաւ , վասն զի Հեփեստոս
կրակի աստուած է : Այս մեհեանն ալ
Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանեց ու մէջի
հարստութիւններն ալ աղքատաց բաժնեց :
— Ապողոն , որոյ պղնձէ ոսկեղօծ արձանը
Արտաշէս Ա. Փոքր Ասիայէն Հայաստան

* Բազն ըսելով կը հասկըցուի այն սեղանը ո-
րոյ վըայ կրակապաշտութեան ատեն մշտավառ
կրակ կը վառէին ու կը պաշտէին . և սովորաբար
բազնին գիմացը արևու պատկեր մը կ'ըլլար : Այս
տեսակ տաճարները կ'ըսուին պարսիկ բառով
ապրոշան , որ ըսել է իրակապոսն , վասն զի ապր կրակ
ըսել է : Կրակատուն կամ աթուշան բառին
տեղ երբեմն մեր մէջը ճոխապոսն ալ կ'ըսուի :

խարեց, որ դրուեցաւ Արմաւիր թագաւորանիստ քաղաքին մէջ* :

Յ44. Կուռքերու մարդազոհ ընելու սովորութիւն կար Հայոց մէջ թէ չէ :

Կ'երևի թէ ընդհանուր Հայոց մէջ սովորութիւն չկար մարդազոհ ընելը, ինչպէս որ Կարբեզոնացիք և ուրիշ ազգերէն ոմանք շատ կ'ընէին : Միայն տեղ մը յիշատակութիւն կայ զիւացեալ վիշապներու, որոց

* Հոս երկու իրարու հակառակ, բայց միանգամայն զարմանալի գիտելու բան կայ. Նախ Ա Արտաշէսի կուռքերը շացընելու ու կռապաշտութիւնը հայաստանի մէջ խօթելու համար ունեցած սաստիկ նախանձը, անանկ որ կարծես թէ իր ամէն քաջութիւններէն ու յաղթութիւններէն մեծ կը սեպէր կուռքի փառաւոր արձան մը ձեռք ձգելը : Այս իր նախանձին հետեոյ եղաւ նաև իր որդին Տիգրան միջին, որոյ համար կ'ըսէ Խոր. (թ. ԺԳ) « Առաջին գործ զմեհեանան շինել կամեցաւ » . վասն զի թագաւորը ըլլալուն պէս էն առջի գործը եղաւ հօրը բերած կուռքերը ասդին անդին զետեղելը զատ զատ մեհեաններ շինելով : Երկրորդ գիտելու բանն է Գրիգոր Լուսաւորչի նոյնպիսի սաստիկ եռանգն ու նախանձը, որ այն կուռքերը բոլոր փշրեց, ու մեհեաններէն ոմանք կործանեց ոմանք ալ եկեղեցւոյ վերածեց : Ասանկով ինչպէս մէկ հոգւոյ ձեռքովը կռապաշտութիւնը մտաւ կամ հաստատեցաւ Հայաստանի մէջ, նոյնպէս ուրիշ հոգւոյ մը ձեռքովը վերցուեցաւ. երկուքն ալ նախանձաւոր իրենց հաւատքին վրայ, բայց մէկուն նախանձը սուտ ու սատանայական, մէկալինը ճշմարիտ ու աստուածական :

կոյս աղջիկ ու անմեղ տղաներ զոհ կ'ընէին . ասով կ'երևի թէ Հայաստանի մէջ թէպէտ և ըլլայ ալ մարդազոհ ընելու սովորութիւնը , այն ալ խիստ քիչ , և մասնաւոր մէկ քանի տեղ կամ ատեն . ընդհանրապէս կենդանիներ կը զոհէին , ու այլևայլ հարուստ ընծաներով կը դարդարէին կուռքերուն մեհեանները , որով շատ հարուստ մեհեաններ կային Հայաստանի մէջ . որ ատեն ատեն թշնամեաց աւար եղան , ու անոնց հարստութեանը պատճառ :

345 . Քանի երևելի մեհեաններ կային Հայաստանի մէջ :

Հայաստանի մէջ այլևայլ տեղեր շատ մեհեաններ կային , որոց մէջ եօթը աւելի երևելի էին , ինչպէս որ կը յիշէ Ազաթանգեղոս , որոց մեծն Խոսրով Պարսից Արտաշիր թագաւորին դէմ մեծամեծ յաղթութիւններ ընելէն ետև , ուրախութեան համար խաւրեց շատ ճերմակ ցուլեր , նոխաղներ , ձիեր , ջորիներ , ոսկիէ արծըթէ զարդեր և ուրիշ մեծամեծ պարգևներ :

346 . Կռապաշտութենէն զատ ուրիշ ինչ տեսակ աւելորդապաշտութիւններ կային Հայոց մէջ :

Ինչպէս ուրիշ հին հեթանոս ազգերը , ասանկ ալ նաև Հայերը այլևայլ աւելորդապաշտութիւններ ունէին . կը հաւատային կախարդութիւններու , հմայից , աստեղագիտութեան , երազագիտութեան , ճիւղաներու , և ուրիշ մանր մունր աւելորդապաշ-

տութիւններու : Կը հաւտային նաև մեռելախոյզութեան , որ ինչուան քրիստոնէութեան ատեն ալ մնացած էր . վասն զի կ'ըսէ Բուզանդ քաջն Մուշեղին համար՝ զոր սպաննեց մեր Վարազդատ թագաւորը , թէ իր ընտանիքը անոր մարմինը տանիքի վրայ դրած , կը յուսային որ քաջ մարդը լլալուն համար Առիկները դան ու լղելով կենդանացընեն . ու անանկ կեցաւ ինչուան որ հոտեցաւ մարմինը : Այս բանս կը պատմուի նաև մեր Արայ նահապետին վրայ ալ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Հայաստանի մէջ քրիստոնեւորեալ մտնելուն վրայ .

347 . Քրիստոնէութիւնը երբ մտաւ Հայաստանի մէջ :

Ինչպէս որ ջրհեղեղէն ետև աստուած պաշտութիւնը նախ Հայաստանի մէջ սկըսաւ , ասանկ ալ նաև քրիստոնէութիւնը նախ Հայաստանի մէջ տարածեցաւ , հաւատալով 'ի Քրիստոս մեր Արգար թագաւորը , որ Միջագետաց Եդեսիա քաղաքին մէջ կը թագաւորէր : Եւ ինչպէս որ հաւանական կ'երևի , լսելով նախ իրեք մողերէն մեսիային գալուստը . հաւտացեր էր իրեն . և աւելի այս հաւտութիւն մէջ հաստատեցաւ իրեն իրեք երևելի նախարարներուն խօսքովը , զորոնք խաւրեր էր Մարինոսին

չնորհաւորելու համար , որ Հռոմայեցւոց կայսեր կողմանէ նոր հաղարապետ գրուած էր Փիւնիկեցոց , Պաղեստինացոց , Ասորւոց ու Միջագետաց երկրին : Վասն զի այս նախարարները երբոր իրենց գործողութիւնը լմնցուցին , դառնալու ատեն Աստուծոյ նախախնամութեամբը հանդիպեցան Երուսաղէմ , Քրիստոսի հրաշքները տեսնելու համար , որոյ վրայ շատ բաներ լսեր էին . ու հոն լսածներնէն աւելի աչքով տեսնելով , երբոր դարձան իրենց տեղը , պատմեցին Աբգարու տեսածնին . և Աբգար ճշմարտապէս հաւատաց 'ի Քրիստոս , ըսելով թէ իրաւցընէ Աստուծոյ որդին է , վասն զի չկայ մէկը որ մեռեալ յարուցանէ բայց եթէ Աստուած :

348. Աբգար 'ի Քրիստոս հաւատալէն վերջը ինչ ըրաւ :

Թուղթ մը գրեց Քրիստոսի որ զայ իր շինած քաղաքը ու զինքը բորոտութենէ սրբէ . և Քրիստոս թովմաս առաքելոյն ձեռքով թըղթին պատասխանը գրելով , խոստացաւ իրեն՝ համբառնալէն ետև իր աշկերտներէն մէկը խաւրելու որ զինքը բժշկէ : Երբոր Աբգար թաղէոս առաքելոյն ձեռքովը մկըրտեցաւ ու իր հիւանդութենէն առողջացաւ , թուղթ գրեց Պարսից Ներսէհ թագաւորին ու Տիբերիոս Հռոմայեցւոց կայսեր որ հաւատան 'ի Քրիստոս , և ինքը թաղէոս առաքելոյն օգնութեամբը սկսաւ իր ժողովուրդը կուսալաշտութենէ 'ի քրիստոնէութիւն դարձընել :

349. Հեղինէի՛ Սբգարու տիկնոջը վրայ
ինչ գիտելիք կան :

Հեղինէ Սբգարու կինը՝ առջի հաւատա-
ցող թագուհին եղաւ , որ Սբգարու մա-
հուրնէն ետե երբոր Սանատրուկ թագաւո-
րեց ու նորէն կռապաշտութիւն սկսաւ ,
չուզեց բնակիլ կռապաշտներու մէջ , զնաց
Երուսաղէմի տաճարը , և հոն ոսկիէ աշ-
տանակ մը ընծայ ըրաւ , ինչպէս որ կը յի-
շէ Յովսեպոս ալ . ու Սգարոս մարգարէին
գուշակած սովին ատենը , իր ամմէն ունե-
ցածը ծախեց ու ցորեն զնելով կարօտեալ-
ներուն բաշխեց . ու ինքը հոն վախճանե-
ցաւ , որուն փառաւոր գերեզման շինեցին
Երուսաղէմի դրան առջև :

350. Թագէտսէն ետե ո՞ր առաքեալը ե-
կաւ լուսաւորեց Հայաստանը :

Սուրբն Բարթողիմէոս առաքեալը , որ
քարոզեց Հեր ու Չարևանդ գաւառները ,
Անձևացեաց երկիրը՝ ուր թողուց սուրբ
Աստուածածնի պատկերը կուսանաց քով
Հոգեաց վանքին մէջ , որ ինքը շիներ էր :
Քարոզեց նաև Սիւնեաց աշխարհին և անոր
Գողթն գաւառին մէջ , ու Հայաստանի ու-
րիշ կողմերը , և նահատակեցաւ Հայաս-
տանի Արեբանոս քաղաքը :

351. Այս երկու առաքեալներուն մա-
հուրնէն ետե Հայաստանի վիճակը ինչ ե-
ղաւ :

Հայք քրիստոնէութիւնը թողլով նորէն
կռապաշտութեան դարձան . սակայն մնա-

ցին տեղտեղ քրիստոնեաներ ալ, ինչպէս Անձևացեաց աշխարհը ինչուան Հոխիսիմեանց դալստեան ատեն, և Սիւնեաց երկիրը. բայց այս քրիստոնեաներն ալ երթալով աւելի քիչցան թագաւորաց հալածմունքէն, մանաւանդ Խոսրով թագաւորին Տրդատայ հօրը հանած հալածումէն, որ շատ մարտիրոս ըրաւ:

352. Հայաստանի երկրորդ անգամ լուսաւորութեանը պատճառ ո՞վ եղաւ:

Նախ Հոխիսիմեան կուսանք, որոնք թէպէտ չքարոզեցին Հայաստանի մէջ քրիստոսական հաւատքը, բայց իրենց մարտիրոսական մահուանը պտուղը եղաւ Ս. Քրիզոր Լուսաւորիչը, որ տասնուչորս տարի խոր վիրասլը կենալէն ետեւ, ելաւ մկրտեց Տրդատ թագաւորը, իշխանները ու ժողովուրդը, և այս երկրորդ լուսաւորութիւնը որ եղաւ չորրորդ դարուն սկիզբը, առջինէն շատ աւելի մեծ էր, վասն զի զրեթէ բոլոր ազգը դարձաւ ՚ի Քրիստոս: Եւ սակայն դեռ տեղ տեղ մնաց կռապաշտութիւնը, ինչպէս Գողթն, Տաշիր, Գարդման գաւառներուն մէջ, ուսկից սուրբն Մեսրոպ վերցուց. նոյնպէս նաև Տարօնին մէջ, Ծոփաց գաւառին մէջ, և այլն: Մնացած էին ինչուան սրբոյն Մեսրոպայ ատենը Միջագետքի մէջ նաև Արևորդիք ըստած արև պաշտող մարդիկ, որոնցմէ կը զտնուէին նաև ինչուան Շնորհալուոյն ատենները նոյն կողմերը ու Սամոստիա քաղաքը, ինչպէս որ վերը ըսինք:

353. Գրիգոր Լուսավորիչ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար ինչ ըրաւ :

Սկսաւ այրել կուսապաշտական ու մեհէնական դրուածները, կործանել կոոց մեհեանները, որոց մէջ անուանի էին Արտաշատու մէջ Անահտայ տաճարը, Թորդանին մէջ Բարչամինը, Անիի մէջ Արամազդինը, Երէզ աւանին մէջ Անահտայ, Աշտիշատ աւանին մէջ Վահէվահեան մեհեանը և այլն : Ու ասոնց տեղը սկսաւ եկեղեցիներ շինել քաղաքներու դեղերու ու Հայաստանի ուրիշ ամմէն կողմերը, և եկամուտ կը կապէր եկեղեցիներու, քահանաներու*, և այլն, և չորս հարիւրէն աւելի եպիսկոպոս ձեռնադրեց Հայաստանի այլևայլ դաւառներուն համար : Այս ամէն բարի գործողութեանց ձեռնտու էր Տրդատ Թագաւորը թէ ստրկով, թէ բարի օրինակով, և թէ յորդորելով :

354. Միաբանական կենաց սկզբնաւորութիւնը Հայաստանի մէջ նախ որոյ ձեռքով եղաւ :

Նախ սուրբն Գրիգոր Լուսավորիչ շինեց ասդիս անդին այլևայլ վանքեր միաբանական կենաց համար, որոց մէջ անուանի

* Պապ Թագաւորը Տրդատայ յեկեղեցիս տըւած կալուածները բոլոր տէրութեան յափըշտակեց, եօթներորդ մասին երկուբը միայն անոնց թողլով. և գեղերուն մէջ եղած քահանաներուն թիւն ալ պակսեցուց իւրաքանչիւր գեղին մէջ մէկ քահանայ ու մէկ սարկաւագ դնելով :

է Տարօնոյ Գլահայ վանքը որ Ս . Կարապետի վանք ալ կ'ըստի , ուր երբեմն 400 կրօնաւոր կային . նոյն ինքն Ս . Գրիգորի կեանքը աստուածահաճոյ գործերով պսակելէն ետե , քաշուեցաւ Սեպուհ լեւը ճգնաւորական կեանք անցընելու , և ինքը նախ եղաւ Հայաստանի մէջ անապատաւոր կենաց առաջնորդ , որովմեր երկրին անապատներն ալ խստակեաց ճգնաւորներով զարդարեցան , որ զարմանալի ճգնութեամբ ու սրբութեամբ նախանձաւոր եղան Եղիպտոսի անապատներուն : Այս անապատական կեանքը Տարօնոյ մէջ ծաղկեցուցին Ս . Անտոն և Կրօնիդէս , զորոնք Լուսաւորիչ իր հետը Կեսարիայէն բերեր էր :

355 . Սուրբ Գրիգորէն ետքը որոնք վանքերը շատցուցին ու բարեկարգութիւն մը տուցին :

Զորրորդ զարուն մէջ Ս . Եպիփան' Գանիէլ ծերունոյն աշկերտը , որ Մովսէս ու Աղճնեաց աշխարհին մէջ շատ վանքեր շինեց : Նոյն ատեն նաև Մեծն Ներսէս , որ Հայաստանի մէջ շատ տեսակ բարեկարգութիւններ ըրաւ , և շինեց շատ վանքեր , որոց թիւը 2000էն աւելի կը համրուի . ասոնցմէ շատը Պապ Թադաւորը Մեծն Ներսէսը սպաննելէն ետե կործանեց : Նոյնպէս երևելի եղան նաև Ս . Սահակ , Մեսրոպ , և ԺԱ . զարուն մէջ Գրիգոր Վկայասէր , որ վանական կենաց մէջ շատ բարեկարգութիւններ մտուց :

356 . Իշխաններուն մէջ որոնք եղան եկեղեցական բարեկարգութիւններու պատճառ :

Իշխանաց ու թագաւորաց մէջէն անուանի եղան Ե դարուն մէջ Վահան Մամիկոնեան մարզպանը որ կրօնաւորներուն թիւը շատցուց . Ժ ու ԺԱ. դարերուն մէջ Գաղիկ Ս. Բաղրատունի թագաւորը , Գրիգոր Պահլաւունի , Վահրամ Պահլաւունի , և Գրիգոր Մաղիսարոս իշխանները , և Կիլիկեցոց թագաւորներուն մէջ Լևոն Ս. :

357 . Հայաստանի կրօնաւորներուն վիճակը ինչպէս էր :

Հայաստանի կրօնաւորները շատ խստակեաց էին , ինչպէս որ ինչուան հիմա ալ կ'երևի . շատերը բոլոր տարին միս չէին ուտեր , զինի բերաննին չէին առնուր , ու միայն ընդեղէն ու կանաչեղէն ուտելով ու պարզ ջուր խմելով կ'անցընէին , միշտ աղօթքի հետ ըլլալով կային որ քրճաղգած ու բոկ և լուակաց էին : Խոտակրօնութեան կողմանէ երևելի վանքերն էին , Թոտակերից վանքը , Կամրջաձորոյ վանքը , Երիցավանք , Մաքենիս , Խլաձորի վանք , Ստաթե կամ Տաթե , Սևան , և այլն : Սակայն կային մենաստաններ ալ ուր ուսման ետևէ ալ կ'իյնային , ինչպէս Գլակայ վանքը , Սևանայ վանքը , Հաղբատայ , Սանահնի ու Նարեկայ վանքերը : Հայաստանի մէջ եղած վանքերուն բազմութիւնը , որ ԺԱ. դարուն

միայն վասպուրական աշխարհին մէջ 900 կը համրուէին , որոնցմէ 115ը մեծամեծ վանքեր էին , ինչպէս կ'ըսէ Թովմա Արծրունի , կը ցուցընեն Հայոց կրօնասիրութիւնն ու աստուածսիրութիւնը :

358 . Վանք բառին տեղ ուրիշ ինչ անուն կը արուի :

Վանք բառին տեղ որ շատ զործածուած է , կ'ըսուէր երբեմն նաև մենարան , մենատան , բայց աւելի սովորական էր ուխտ բառը : Իսկ երևելի ու մեծամեծ վանքերը կ'ըսուէին մայրավանք կամ մայրաքաղաք , ինչպէս են Գլակայ , Հաղբատու , Սանահնի վանքերը :

359 . Որո՞նք եղան Հայաստանի մէջ կուսաստաններ շինող :

Առջի կուսաստանը շինեց Բարդուղիմէոս առաքեալ ամէն միանձանց վանքերէն առաջ Անձեացեաց երկրին մէջ , և վանքին անունը դրաւ Հոգոց կամ Հոգեաց վանք , ուր իր շինած Ս . Ստուածածնի եկեղեցւոյն մէջ դրաւ Յովհաննէս աւետարանչին կիպարիս փայտէ շինած Ս . Ստուածածնի պատկերը , և կուսաններ դրաւ այս պատկերին պահապան : Երկրորդ անուանի եղաւ Մեծն Ներսէս , որ շատ կուսաստաններ շինեց Հայաստանի այլևայլ կողմերը : Ինչուան ԺԲ դար կը յիշուին կուսաստաններ՝ բայց քիչ էին թուով . որոնցմէ ԺԲ դարուն մէջ անուանի էր Քոբայր վանքը՝ ուր թագաւորազուն կանայք ալ կ'երթային կուսութեամբ կրօնաւորելու համար :

360 . Քրիստոնէական հաւատոյ համար Հայք ինչ հալածանքներ քաշած են :

Առջի հալածանքը ըրաւ Պարսից Շապուհ Բ Թագաւորը Գ զարուն վերջերը , ու շատ մարդ մարտիրոս ըրաւ : Այս հալածանքը աւելի սաստկացուցին Մերուժան Արծրունի ու Վահան Մամիկոնեան , որոնք Պարսից Թագաւորին հաճոյ ըլլալու համար հաւատքնին ուրացան , ու Պարսիկ զօրքերով վազեցին Հայաստան , եկեղեցիները կործանեցին , ատրուչաններ շինեցին ու կը ստիպէին զամէնքը որ Պարսից հաւատքն ընդունին , և ասով իրենց պիղծ ձեռքը համազդիներուն սուրբ արիւնովը շաղխեցին , և նահատակեցին զանոնք որ հաստատուն կեցան քրիստոսական հաւատքին մէջ : Բայց ետքերը Շապուհ տեսնալով որ հալածմունքով աշխարհը կ'աւրուի , ու բնակիչներն ալ կը պակսին , ու Քուչանաց պատերազմն ալ վրան դալով դադրեցուց հալածմունքը , և Հայաստան խաղաղեցաւ :

361 . Շապուհ Բ ին ատեն եղած հալածման պատճառը ինչ էր :

Վասակ Մամիկոնէին նախանձը . վասն զի կ'ըսէ Բուզանդ , թէ առաջ Պարսից Շապուհ Թագաւորին ու մեր Արշակ Թագաւորին մէջ մեծ սէր կար . բայց ետքէն Շապուհ վախնալով որ չըլլայ թէ Արշակ իրմէն բաժնուի ու Յունաց կայսեր հետ միանայ , երդո ւն ուղեց իրմէն : Անոր համար Տիգրան քաղքէն քահանաներ բերին ու անոնց աւ-

ջեր Արշակ երգուընցաւ սուրբ Աւետարանին վրայ, Պարսից հետ սէրը հաստատուն պահելու համար, և ասով արձըկուեցան:

Եւ որովհետև այս ամէն բաները վարդան Մամիկոնէին ձեռքով եղաւ, որով շատ սիրելի ալ եղաւ Շապուհին, վարդանին վասակ եղբայրը նախանձելով անոր վրան, փախաւ դնաց Յունաց կողմը, որպէս զի ասով ատելի ըլլայ իր վարդան եղբայրը Պարսից առջև: Այս բանս երբոր լսեց Շապուհ, կարծելով թէ Արշակայ հրամանովը եղած է, սաստիկ բարկացաւ, ու միտքը դրաւ թէ Արշակ իր երգմունքը ոտքի տակ առած է. անոր համար նախ Տիգրոն քաղքին քահանայքն ու սարկաւազները 70 հողի սպաննել տուաւ, ետքը սկսաւ բոլոր իր տէրութեան մէջ այսինքն Հայաստան, Ասորեստան, Պաղեստին ու Միջագետք սոսկալի հալածանք հանել, որով բիւրաւոր հողիք մեռան, որոց թիւը ինչուան 200,000 կը համրուի, իսկ մեր Բուզանդը 40,000 կը դնէ:

362. Երկրորդ հալածանքը ինչպէս սկըսաւ:

Թէպէտ և Շապուհոյ հալածանքը զազրեցաւ, բայց Պարսիկք մտքերնին զրին որ Հայերը իրենց հաւատքին դարձընեն. անոր համար Յազկերտ Ա իր Շապուհ որդին Հայոց թագաւոր դրաւ, որ Հայերը Պարսից կրօնը դարձընէ: Այս չար խորհուրդը որ այն ատեն առաջ չկրցաւ երթալ, Յազ-

կերտ Բ ուղեց կատարել, ուստի հալածանք հանելով շատ հոգի մարտիրոս ըրաւ ու շատերն ալ Պարսից աղանդը դարձուց :

363 . Յազկերտ Բ ին հալածման պատճառը ինչ էր :

Այս երկրորդ հալածանքին՝ որ առջինէն սաստիկ եղաւ Հայաստանի մէջ, պատճառն էր Վարազվադան Սիւնուոյն ատելութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը ընդդէմ Վասակ Սիւնիին : Ասիկայ, ինչպէս կըսէ Ղազար Փարպեցի, առած էր Վասակ Սիւնեաց իշխանին ազջիկը իրեն կնութեան, ու միշտ կը կուտէր իր կնոջը հետ, անոր համար կուղէր Վասակ զինքը սպաննել, բայց չկրնալով, վռնտեց զինքը Հայաստանէն, որ փախչելով զնաց ապաւինեցաւ Միհրներսեհ Պարսից հաղարապետին, ու հոն իրեն հաճոյ ըլլալու համար, ուրացաւ հաւատքը, ու կը ջանար կամ բոլոր Հայոց աշխարհքը Պարսից աղանդին դարձընել՝ որով սիրելի ըլլայ Պարսից թագաւորին, և կամ սպաննել իր Վասակ թշնամին : Այս բանս իմանալով Վասակ ինքն ալ գնաց ուրացաւ հաւատքը՝ Վարազվադանին ձեռքէն ազատելու համար : ու ետքը Պարսից թագաւորին աչքը մտնալու համար, սկսաւ ջանալ որ Հայերը պարսիկ ընէ, որով Հայաստանը տակնուվրայ ըրաւ և շատերը քրիստոնէութենէ դարձուց Պարսից աղանդը :

Այս ատեն եղաւ Վարդանանց անուանի հաւատոյ պատերազմը Վասակին ու պար-

սիկ զօրքերուն դէմ, որոյ մէջ ընկաւ մեռաւ Վարդան մարտիրոսական մահուամբ 1036 հոգւով : Իսկ անօրէն Վասակ չէ թէ միայն իր փափաքին չհասաւ, հապա նաև չարաչար մահուամբ մեռաւ բանտի մէջ :

364. Ի՞նչպէս դադրեցաւ այս աղետալի հալածումը :

Այս հալածումն տևեց ինչուան Ե զարուն վերջերը Վաղարշ Բին ատեն : Եւ հալածումը դադրելուն պատճառն էր նախ Պարսից Հեփթաղներէն չարաչար յաղթուելը, որոյ մէջ Պերոզ Յազկերտին յաջորդը՝ մեռաւ. երկրորդ՝ Վահանայ Մամիկոնենին քաջութիւններն ու յաղթութիւնները որ կ'ընէր Պարսից դէմ : Աւտի Վաղարշ Բ Պերոզին յաջորդելուն պէս մէկէն հալածանքը դադրեցուց ու թոյլ տուաւ Մեծին Վահանայ որ Հայք քրիստոնէութիւնը համարձակ պաշտեն ու կրակատունները կործանեն, և զինքն ալ Հայաստանի մարզպան դրաւ :

365. Վահանայ մարզպանութենէ ետև ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը :

Վահանայ մահուանէն ետև երբոր սկսան տիրել Հայաստանի Պարսիկ մարզպաններ, նորէն հալածումները անպակաս էր, թէպէտ և առջիներուն պէս սաստիկ չէր. ինչուան որ Պարսից տէրութիւնը վերցուցաւ 637ին ու Արաբացիք տիրեցին. և ասով Պարսից կողմէն հալածումները դադրեցաւ ու սկսաւ Արաբացոց կողմէն :

366 . Ի՞նչ հալածումներ ըրին Արարացիք :

Արարացիք բաց անթիւ աւերմունքէն ու կոտորածներէն , ատեն ատեն հաւատոյ հալածմուք ալ հանեցին , ինչպէս Չափր ամիրապետին ժամանակը և Բուդա ու Յուսուփ անօրէն ոստիկաններուն ատեն , որոնք զերի ըրած իշխանները ու ժողովուրդը կը ստիպէին մահմետական հաւատքն ընդունելու՝ մահ սպառնալով , և ասով շատերը դարձան ու շատերն ալ քաջութեամբ մարտիրոսացան :

367 . Հայերը Յոյներէն ի՞նչ նեղութիւն քաշեցին հաւատոյ համար :

Եօթներորդ դարէն սկսեալ ինչուան Շնորհալոյն ատենը Հայերը միշտ նեղութիւն կը կրէին Յոյներէն , որոնք կը ստիպէին զիրենք թողուլ իրենց ձէսերը ու յոյն ըլլալ . և այս բանս ինչուան տանջանքներով ալ կ'ընէին , և երբեմն թող չէին տար ալ որ Հայերը իրենց կաթողիկոս գնեն : Եղան ոմանք որ դարձան յոյն եղան , ինչպէս Սենեքերիմ Ասապուրականի թագաւորին հետ Փոքր Ասիա գացող ժողովուրդէն մէկ մասը , որ ըսուեցան Հայհոռուք . որոնցմէ ինչուան հիմա ալ կը գտուին այն կողմերը , և են դաւանութեամբ Յոյն և լեզուով և սովորութեամբք Հայ :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

Հայոց լեզուին առաջնորդանք վրայ .

368. Ո՞րն է աշխարհքիս մէջ առջի լեզուն :

Այս խնդրոյն վրայ շատ կարծիքներ եղած են , ոմանք Ասորերէնը , ոմանք Քաղղէացին և Փիւնիկեցին , և շատերը Եբրայեցերէնը կը գնեն , առանց լաւ քննելութէ առջի լեզուն հոն մնացած պիտի ըլլայ , ուր որ Նոյ նահապետը ջրհեղեղէն ետքը բնակեցաւ , որ է Հայոց աշխարհքը . և որովհետեւ Նոյի լեզուն Ազամայ լեզուն էր , վասն զի կ'ըսէ սուրբ գիրքը թէ Բաբելոնի խառնակութենէն առաջ « Էր ամենայն երկիր լեզու մի և բարբառ մի ամենեցուն . ուրեմն Հայոց լեզուն որ Նոյի ատենէն յաջորդաբար եկած է՝ Ազամայ լեզուն է , ուստի և աշխարհքիս առաջին լեզուն : Բայց այս կարծիքը տեղն 'ի տեղը ցուցընելէն առաջ , ջրենք նախ անոնց կարծիքը որ Եբրայեցերէնը առաջին լեզու կը գնեն , որով կը ջրուի նաև Քաղղէարէնին առաջին լեզու ըլլալը , որ Եբրայեցերէնին մայրն է , ուր ոմանք ազիտութեամբ անոր ներհակը կը գնեն , այսինքն Եբրայեցերէնը Քաղղէացւոյն մայր :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա .

Երբայսկանին առաջին լեզու չըլլարուս վրայ

369 . Ի՞նչպէս կը ցուցնեն թէ Հրէից լեզուն առջի լեզուն չէ :

Ա . Հրեայք ինչուան Աբրահամու ատեն դատ ազգ չէին ձևացած , հապա Աբրահամէն սկսաւ , որ կը բնակէր Քաղդէացւոց երկիրը , որ Նոյի տապանէն ելլելէն ետև բնակած տեղէն շատ հեռու էր , և Աբրահամու նախահայրները բոլոր Քաղդէացի ըլլալով , բնական է որ Աբրահամ նահապետն ալ անոնց լեզուն կը խօսէր : Ուստի ինչպէս կ'ըսեն ոմանք Եբրայեցւոց լեզուին առաջին գտնողը Աբրահամ նահապետը եղաւ , որ էր Քանանացւոց լեզուն , (որ կ'ըսուի նաև Փիւնիկեցւոց լեզու) որով կը խօսէին Աբրահամու յաջորդները . և այս լեզուն սկսաւ բանեցընել Աբրահամ երբոր Աստուծոյ հրամանովը Քաղդէացւոց երկրէն ելլելով զնաց Քանանացւոց երկիրը : Այս լեզուն ալ՝ երբոր ետքերը Հրեայք Բաբելոն քլուեցան , Քաղդէացւոց լեզուին հետ խառնուելով , երբորդ լեզու մը դուրս ելաւ , որով կը խօսէր Քրիստոս ալ ու իրենն աչկերաները :

Բ . Առաջին լեզուն այն ազգին մէջ մնաց , որ ջրհեղեղէն ետև աստուածապաշտութեան ետևէ էր , որ է Մասիս լեռան ստորոտը

բնակած ազգը , վասն զի Նոյ տապանէն ելլելէն ետև հոն իջաւ : Իսկ Աբրահամ նահապետին նախնեացը ու հօրը կուսապաշտ ըլլալը յայտնի է սուրբ Գրքէն . ուստի ստոյգ չէ ըսելը թէ Նոյէն յաջորդութեամբ աստուածապաշտութիւնը անցեր է Եբերայ ցեղին , որ միշտ աստուածապաշտութեան մէջ մնալով և աշտարակաշինութեան գործոյն մէջ չգտնուելով , առջի լեզուն ալ իրենց մէջ մնացեր է :

Գ . Հրէից լեզուին մէջ չկայ յիշատակարան մը տեղոյ կամ մարդու անուններու որ անմիջապէս Նոյի ատենէն սկսած ըլլայ . և այն տեղոյ կամ մարդու յատուկ անունները որ կը յիշուին Յննդոց գրքին մէջ և նշանակութիւն մը ունին , անիկայ ապացոյց մը չկրնար ըլլալ Հրէից լեզուին առաջնութեանը . վասն զի Մովսէս հնգամատեանը գրելու ատեն , նոյն բառերը թարգմանելով կը դնէր , ինչպէս որ կ'ըսեն երևելի պատմիչներէն ոմանք . և այս բանս կը տեսնուի նաև օտար թարգմանութեանց մէջ , ինչպէս նաև հայերէնի մէջ* : Բաց ասկէց կան շատ բառեր Հրէից լեզուին մէջ , որոնց ստուգաբանութիւնը ամենևին

* Չոր օրինակ կ'ըսէ սուրբ Գրոց մէջ (Ծն . իմ , 20) թէ Իսահակ « կոչեաց զանուն ջրհորոյն Չըրկուսն » արդ ոչ է թէ Իսահակ ղ ըհ-սն անուանեց ջրհորը , հապա այնպիսի բառով մը որ մեր մէջը թարգմանաբար զըկուսն կը նշանակէ :

վերաբերութիւն մը չունի բառին հետ .
ինչպէս Արարատ բառը Երբայեցոց լե-
զուով կը նշանակէ Անեծք սատանան , ուր
մենք գիտենք ազգային պատմութենէ թէ
Արային անունէն առնուած է :

370 . Ի՞նչու համար սուրբ Հարց շատերը
Հրէից լեզուն առաջին լեզու կը դնեն :

Յոյն ու Լատին սուրբ Հարք , ինչպէս
նաև մեր ազգէն Ս . Լուսաւորիչ , Վարդան
վարդապետ և Երզնկացին , Հրէից լեզուն
առաջին լեզու կը դնեն , աւելի բարեպաշ-
տութեան հոգւով քան թէ մասնաւոր
քննութեամբ , հաւատալով Հրէից բաբու-
նիներուն պատճառներուն : Բաց ասկէց
Խորայէլացոց աստուածընտիր ժողովուրդ
ըլլալուն ու աստուածաշունչը անոնց լե-
զուով գրուած ըլլալուն համար , կարծեցին
թէ առջի լեզուն ալ երբայեցերէնն է , որ
անոնցմէ ամենեին չհետեիր : Ուստի այս
բանասիրական խնդրոյն մէջ սուրբ Հարց
վկայութիւնը պարզ կարծիք է : Նորերուն
մէջ անուանի եզան Ուոլգըն , Կալմէթ և
Պոչար որ պաշտպան կեցան Հրէից լեզուին
առաջնութեանը , որոց կարծիքը Հուետիոս
և ուրիշները զօրաւոր պատճառներով կը
ջրեն : — Գառնանք հիմա ցուցնենք թէ
Հայոց լեզուն աշխարհիս առաջին լեզուն
է , որ Հրէից լեզուին առաջին չըլլալուն
չորրորդ ամենազօրաւոր պատճառը կ'ըլ-
լայ :

ՅՕ ԴՈՒԱԾ Բ .

Հայոց լեզուին առաջնորդականը վրայ

371 . Հայոց լեզուին վրայ ինչ գիտելիք կան :

Հայոց լեզուն հին մայրենի լեզու է , և ինչպէս որ պիտի ցուցնենք՝ ազամային լեզու , ուստի կը սխալին մեծապէս անոնք որ մեր պատմութեանը և աշխարհադրութեանը տեղեկութիւն չունենալով , Հայոց լեզուն Ստորոց կամ Մարաց կամ Արաբացուց և կամ Եբրայեցուց լեզուէն ելած է կ'ըսեն , այն ազգերուն սահմանակից և զած Հայաստանի դաւառներուն մէջ անոնց սովորութիւններէն մէկ քանին , նաև անոնց բառերէն մեր լեզուին մէջ ալ գրտնուելով , որ ասիկայ ամէն սահմանակից դաւառներուն մէջ ալ կ'ըլլայ նաև ուրիշ տեղեր :

372 . Ինչէն կը ցուցնես թէ Հայկայ խօսած լեզուն հիմակուան մեր խօսած լեզուն է :

Հայկ որ Բաբելոնի աշտարակը շինող հսկայից մէկն էր , երբոր հոն եղողներուն լեզուն խառնակեցաւ , դարձաւ ինքը իրեններովը Հայաստան եկաւ , և հոն տեղի բնակչաց լեզուն՝ զոր պատմուելով կորսընցուցեր էր , նորէն սովրեցաւ , և ինքը ինչ լեզու որ կը խօսէր այն ատեն , նոյն լեզուն

մնաց ինչուան հիմա : Եւ այս յայտնի է իրեն ու որդւոցը դրած տեղւոյ ու մարդկան անուններուն նշանակութենէն որ նոյնպէս կը նշանակեն հիմա ալ . ինչպէս են , Հայկաշէն (Հայկէն շինուած) , Գեղեզմանք՝ ուր որ Բէլ իրեններովը ընկաւ պատերազմի մէջ , Արագած (Արմենակայ ազած , վասն զի հոն կը բնակէր ինքը) , Արմաշիր (իբր Արմայիսայ իր կամ երկիր) , Գեղարքունի կամ Գեղարքունի (Գեղամայ արքունի) , Գեղամաշէն , Յոյակ (ցոլացեալահն) , Այրարատ (Արայի արտ՝ ուր որ ինքը մեռաւ) , Գառնիկ , Փառնակ (Փառացի) , Պերճ , Բազունկ , Սիւյոբրդի , Զարմայր (զարմանալի այր) , Հրաշխայ , Հրակտ (հրաւանդ) վահակ , Սանատրուկ (տուրք Սանոտայ՝ դայեկին անունովը տրուած) , Սրաք , (ժանտ բնութիւն ունենալուն համար , և այլն :

Զի կրնար մէկը ըսել թէ Հայաստանի բնակիչները Հայկայ խառնակած լեզուն սովրած ըլլան և այն լեզուն ինչուան հիմա մնացած ըլլայ , վասն զի , Ա . ամենարեւական է որ քիչը շատին հետեի քան թէ շատը քիչին . ուստի Հայկ և ընկերները որ թուով քիչ էին , պէտք էր որ տեղացոց լեզուն սովրէին , որ իրենց առջի լեզուն ըլլալով , զիւրաւ ալ կրնար սովրիլ : Բ . Հայկ գիտէր որ լեզուաց խառնակութիւնը պատժոյ համար եղած էր . արդ ինչպէս կրնար թողուլ իր առջի նախնական լեզուն , զոր կը խօսէին բոլոր իր պապերը ու իր

Թորգոմ հայրը որ Հայաստանի մէջ մնացեր էին , և ինչպէս կրնար ինքը քիչ հոգւով իր խառնակած լեզուն տարածել Հայաստանի մէջ անոնց հակառակ . զիտենք ալ թէ երբոր Հայաստան դարձաւ առջի բնակութեան տեղը Հարք անուանեց իր նախնեացը ու հօրերուն յիշատակը պահելու համար , որ յայտնի ապացոյց է անոնց վրայ ունեցած սիրոյն :

373 . Ինչէ՞ն կը ցուցընես թէ Նոյի խօսած լեզուն անփոփոխ մնաց Հայաստանի մէջ :

Նոյ , ինչպէս ուրիշ տեղ ըսինք , երբոր տապանէն ելաւ բնակեցաւ Հայաստանի մէջ , և իրեն սերունդը բազմացաւ , որոնց ամենուն լեզուն նոյն Նոյի խօսած լեզուն էր : Երբոր այնչափ շատցան՝ որ երկիրը բաւական չէր զիրենք կերակրելու , շատերը ելան Հայաստանէն ու զնացին Սենաար դաշտը , և ուղեցին ամբարտաւանութեան խորհուրդով այն բարձր աշտարակը շինել . որոյ վրայ Աստուած սաստիկ բարկանալով կործանեց աշտարակը ու լեզունին խառնեց , սովորական կարծիքին նայելով եօթանասունուերկու լեզու բաժնուեցաւ : Իսկ Հայաստանի բնակչաց լեզուն անփոփոխ մնաց : Չենք կրնար ըսել թէ Նոյէն մնացած լեզուն վերցուած ու կորսուած ըլլայ Հայաստանէն . վասն զի թէ որ խառնակած լեզուները չվերցուեցան և ինչուան հիմա կան , ինչո՞ւ համար վերցուի այն լե-

դուն որ Ադամէն ինչուան Նոյ տեեց և անպատուհաս մնաց . և դարձեալ չվերցուցաւ այն ազգը որ Հայաստանի մէջ բաղմացաւ , ուրեմն և ոչ ալ իրենց լեզուն : Եւ դարձեալ , չենք կրնար ալ ըսել թէ բոլորովին ուրիշ լեզուի փոխուեցաւ , վասն զի թէ որ մէկալ լեզուները չփոխուեցան , ինչու փոխուի այս լեզուն : Այս բանս կ'ըսենք ընդհանրապէս , ոչ եթէ պատահական փոփոխմանց համար , որ ամէն լեզուներու մէջ ալ եղած են . ուստի և Հայու լեզուին մէջ ալ եղած կրնան ըլլալ , զանազան տեղերէ Հայաստան եկած զաղթականներէն ու շրջակայ ազգերէն * :

744 . Ինչէն կը ցուցնես թէ Նոյի լեզուն մեր հիմակուան խօսած լեզուն է :

Ա . Ասով որ Հայաստանի մէջ նոյն բաղմացած ազգը չփոխուեցաւ բոլորովին , հապա նոյն Հայոց ազգն է որ որդւոց որդի յա-

* Մեր լեզուն եօթը գլխաւոր ճիւղ բաժնուած էր ճին ասեն , ինչպէս կը գնէ Յովհան Երզնկացին ճին քերականութեան մեկնութեան մէջ՝ Ստեփաննոսէն առած , այսինքն Կորճայ , Տայեռի , Խոթայի , Չորրորդ Հայեռի . Սղեբայի , Սիւնի , Արցախայի . և այս լեզուները եղբայրս կը կոչէ , իրեւ թէ Հայաստանի ծայրը կամ սահմանագլուխները խօսուած լեզուներ : Ամենէն մաքուրն էր միջնաշխարհին լեզուն այսինքն Այրարատ նահանգին՝ ուր կը նստէր Թագաւորը . և Ոստանիկներուն լեզուն , որ Չորրորդ Հայոց մէկ կողմը կը բնակէին :

ջորդաբար եկած է պահելով Նոյին խօսած լեզուն, որ ինչուան իրմահը Հայաստանի մէջ բնակեցաւ :

Բ. Նոյի ատենէն մնացած տեղւոյ անունները՝ որոնք մէյմէկ անգիր ու հաստատուն յիշատակարաններ են, թէ Նոյ Հայաստան իջաւ և թէ ինչ լեզու որ կը խօսէր ինքը՝ նոյն լեզուն մնացած է ինչուան հիմա. վասն զի տեղւոյ անունները ինչ որ կընչակէր նոյն ատեն հիմա ալ նոյնպէս կը նշանակեն. և այս մեծ ապացոյց է թէ Նոյի խօսած լեզուն՝ մեր գրաբառ լեզուն է: Օրինակի համար հոս մէկ քանին յիշենք :

ա. Նախշուան, (նախ իջևան) * ուր Նոյ տապանէն ելելուն պէս նախ իջաւ, և տեղւոյն անունը այսպէս անուանեցին Նոյ և իրեն որդիքը, և այս բանս հաստատուն աւանդութեամբ ինչուան մեզի հասած է: Այս բանիս կը վկայէ նաև Յովսեփոս ըսելով, թէ Հայք Նոյին իջած տեղը Արախիթի տեղ կը կոչեն, որ Հայոց Նախիջևան բառին յունարէն թարգմանութիւնն է: Արդ ինչպէս որ Յովսեփոսէն ինչուան հիմա մնացած է այս աւանդութիւնը, որ Քրիստոսէ քիչ մը ետք էր, նոյնպէս ալ Նոյէն ինչուան Յովսեփոս կրնար մնալ :

բ. Ակոռի (արկ ուռի) ուր որ Նոյ նախ

* Նախջուան քաղքին ու գաւառին անունը կը գրուի նաև Նախճաւան, Նախջաւան, Նախիջևան, Նախջևան :

այգի տնկեց , և կ'իյնի անմիջապէս Մասիս լեռան ոտքը , որոյ զինին շատ յարգի ու աղնիւ էր . և կը կարծուի թէ Նոյ այս տեղոյն գինիէն խմելով զինովցեր է : Այս գեղը 1840ին Մասիս լեռնէն ելած հրաբխովը բոլորովին կործանեցաւ , բայց տեղը յայտնի կեցած է :

գ . Երևան (երևեցան) կը կարծուի թէ այս անուամբ կոչեցաւ այն տեղը որ ամենէն առաջ տապանին մէջէն տեսան , երբոր սկսեր էր ջուրը երթալով ցածնալ :

դ . Առնոյոտն , (ոտն առ Նոյ) ինչպէս որ յիշուած է այս կերպով (Թովմ . Արծր .) որ վասպուրական աշխարհին գաւառներէն մէկն է , Նախջուանի և Ակոռի գեղին մօտ , որոց մէջտեղուանքը բնակեցաւ Նոյ : Ոմանք Առնոյոտն գաւառին մէջ թաղուած է կ'ըսեն Նոյ , բայց վարդան աշխարհագիրը Նախջուանի մէջ կը գնէ Նոյի գերեզմանը :

դ . Մարանդ (մայր անդ) որ կ'ըյնի վասպուրական աշխարհին մէջ , ուր թաղեցաւ Նոյեմզար Նոյի կինը , ինչպէս որ կ'ըսէ վարդան աշխարհագիրը , և կ'ըյնի Նախջուանի մօտերը :

ե . Յրօնք , Աստղերեղ , որ Նոյի ատենէն գրուած են . վասն զի Ոլոմպիոզորոս հին աւանդութենէ առած կ'ըսէ , թէ Տարբան Սեմայ որդին իր անունովը կոչեց Տարօն գաւառը . բաց ասկէց այն տեղը ուսկից իր որդիքը բաժնուեցան ու ցրուեցան կոչեց Յրօնք : Իսկ Աստղներեղ կոչուեցաւ

Նոյի Աստղիկ աղջկանը անունովը , և
կ'ըյնի Տարօնի մէջ :

375 . Նաւասարդ բառին վրայ ինչ զի-
տելիք կան :

Ծննդոց գրքին մէջ կ'ըսէ թէ առջի ամ-
սուն առջի օրը պակսեցաւ ջուրը երկրիս
երեսէն , և Նոյ բացաւ տապանին ձեղունը
և տեսաւ որ պակսեր էր : Արդ յայտնի է
որ մեծ ուրախութիւն ունեցան այն օրը տա-
պանին մէջ եղած մարդիկը ջուրին ցած-
նալուն համար , և որպէս զի այն օրուան
յիշատակը չկորսուի , կոչեցին Նաւասարդ՝
իրբ թէ (նաւաստ աւարտ կամ նաւ հաս-
արդ) : Այս մեծ ուրախութեան յիշատակը
միշտ մնացած էր Հայաստանի մէջ . վասն զի
կուսպաշտութեան ատեն ամէն տարի նա-
ւասարդին առջի օրը , որ է ըստ Հայոց տար-
ւոյն առջի օրը , ամէն կողմէն ժողովուած
մեծ հանդէսով տօն կը կատարէին , որ կ'ե-
րևի թէ Նոյի ատենէն սկսած էր , և կամ
թէ նոյն իսկ Նոյի ջրհեղեղէն ազատելէն
ետքը Աստուծոյ ըրած շնորհակալութեան
ողջակիզին յիշատակն էր , և ամէն տարի
տարեդարձին օրը նոյն ուրախութիւնը կը
կատարուէր Հայաստանի մէջ : Բայց կուս-
պաշտութեան ատեն այս տօնը այլևայլ
կուռքերուն անունովը կ'ըլլար Աշտիշատ
աւանին Վահէվահեան մեհենին մէջ , և
կ'անուանէր Վարդախո * նոյն օրը իրենց

* Այս Վարդախո անունը թերևս Հայաստա-

աստուածներուն արձանները ու իրենք զիրենք վարդերով պսակելուն համար : Այս մեծ աշխարհածողով հանդէսը և ուրախութիւնը Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէութեան ատեն Սյրակերպուքեան տօնին փոխեց : Բաց ասկէց նաւասարդին մէջ այլակերպութեան տօնին օրը սովորութիւն կայ մեր ազգին մէջ որ մէկզմէկու վրայ ջուր կը ցանեն , որ հին ատենէն մնացած է , և Սյրակերպութեան տօնին հետ ամենևին վերաբերութիւն մը չունի . ուստի յայտնի նշան է որ ջրհեղեղէն ազատելուն յիշատակը պահելու համար եղած է այս սովորութիւնը մեր ազգին մէջ , Նոյի ժամանակէն սկսեալ : Դարձեալ տեղ տեղ սովորութիւն կայ մեր ազգին մէջ որ աղանի կը թոցընեն նոյն օրը , որ է Նոյի տապանէն աղանի թոցընելուն յիշատակը :

Այսչափ ապացոյցներով բաւական կը

նի մէջ կռապաշտութիւն մանեղէն առաջ աստուածապաշտութեան ատեն ալ կար . վասն զի ջրհեղեղին յիշատակը որ այսչափ մեծ հանդէսով կը կատարէին նաւասարդին առջի օրը , վարդերուն ծաղկած ատենը ըլլալով , կերևի թէ իրենց աստուածապաշտ սեղանները վարդերով կը պսակէին ու կը զարդարէին , անկէց տօնին անունը դրուած ըլլայ Վարդաշատ , և մնացած ըլլայ ինչուն կռապաշտութեան ատեն :

Վարդավառ անունը խորեհայկի Վարդավառի ճառին մէջ , խորհրդաբար մեկնութեամբ մը Արտատր կը թարգմանէ . տես . 334-337 :

ցուցուի թէ Նոյի խօսած լեզուն մեր հիմա-
կուան զբարառ լեզուն է : Գանք հիմա ու-
րիչ ապացոյցներ ալ առաջ բերենք մեր լե-
զուին առաջնութեանը նպաստաւոր :

376 . Կենդանեաց անուններուն ստու-
գաբանութենէն ինչպէս կը ցուցնես թէ
մեր լեզուն աշխարհիս առջի լեզուն է :

Կ'ըսէ Յննդոց զրբին մէջ թէ Աստուած
բոլոր կենդանիները ու թռչունները Ադա-
մայ առջև բերաւ որ անոնց անուն դնէ , և
ինչ անուն որ դրաւ անոնց նոյն անունները
մնացին : Արդ ինչպէս որ կ'ըսեն Փիլոն ,
Մովսէս քերթող , Յովհ . Եղնկացին , յայտ-
նի է որ Ադամ այն կենդանիներուն անուն-
ները իրենց բնութենէն կամ ձայնէն առ-
նըլով դրած է , և որովհետեւ ասանկ նշանա-
կող կենդանեաց անուններ շատ կան մեր
լեզուին մէջ , ուրեմն մեր լեզուին աւելի կը
յարմարի Ադամայ խօսած լեզուն ըլլալը :
Օրինակի համար , դենք հոս մէկ քանի
կենդանեաց անուններ , որոնք իրենց բնու-
թիւնը բացատրող իմաստներ ունին :

Ադաւնի (աղու ունի) վասն զի հեղ է բնու-
թեամբ :

Առիշծ և արծիշ (առող և ծռող) վասն զի
զիշատիչ կենդանիներ են :

Արտոյտ . վասն զի արտերու մէջ կը
բնակի :

Աքաղաղ (այգուն աղաղակող) :

Եղջերոշ (եղջերաւոր) :

Երիվար . (յերի վարող) կունակը բան
տանող :

Լորամարզի . Վասն զի Լօսերու մէջ ու
թաց տեղ կը բնակի :

Խոզ . ('ի խուզողութենէ) վասն զի կըն-
ճիթով զետինը բան կը փնտռէ :

Կայտառ . կայտաւերուն համար տրուած :

Կապիկ (կապող յինքն) վասն զի կ'ուզէ
միշտ ուրիշին նմանիլ :

Կարաւ (կաքաւող) . վասն զի քալելու
ատեն ցատկըտելով կ'երթայ :

Նապատտակ (ապաստանող) վասն զի
բնութեամբ վախկոտ ըլլալով կ'ուզէ միշտ
տեղ մը ապաւինիլ :

Սիրամարզ (սիրող զմարզ) :

Դնենք քանի մը կենդանեաց անուններ
ալ որոնց անունը իրենց ձայնէն առնլով
զրած են . ինչպէս .

Սգաւաւ , կռուկկ , կալաղակ , ձպուռն , ձրև-
ձորակ , ձանձ , մծկի , ծիծառն , ծիտ , կով ,
բու , ուրուր , ցուր , բգեգ , վիշապ , իծ , զե-
ռուռն , սողուռն , և այլն :

377 . Մեր լեզուին կազմութենէն ինչ-
պէս կը ցուցուի իրեն առաջնութիւնը :

Ամէնքը կը զրուցեն թէ նախնական լե-
զուն կատարեալ և ճոխ պիտի ըլլայ հընչ-
ման կողմանէ : Արդ մեր լեզուն ա . գրե-
թէ ամբողջ ամէն հնչմունք ունի , բաց 'ի
մէկ քանի յունական թլուատ հնչմունք-
ներէն , որ լեզուի անկատարութիւն են
քան թէ կատարելութիւն . և բաց 'ի մէկ
քանի արաբացի կոկորդային հնչումներէն .
որով մաքուր հնչումն ունեցող Հայ մը

կրնայ ուրիշ ամէն ազգաց օտար հնչումները արտասանել , և այս բանիս համար է որ Եւրոպացիք շատ կը զարմանան մեր վրայ :

բ . Շատ ճոխ է մեր լեզուն թէ բառերու շատութեան կողմանէ և թէ բարդութեանց կողմանէ , որով կրնայ համարձակ ամէն բան բացատրել . և թէպէտ զիտութեան բառեր սլակաս են՝ լեզուն շատ մշակուած չըլլալուն համար , սակայն լեզուին գեղեցիկ կազմութեանը պատճառաւ զիրաւ կրնան հնարուիլ :

գ . Արմատական ու հարկաւոր բառերը զրեթէ շատը միավանկ են . ինչպէս հայր , մայր , քոյր , հոռ , օղ , ջոռ , հող , ծառ , խոտ , բոյս , տունկ , փայտ , անդ , արտ , և այլն : Բաց ասկէց կան բառեր ալ որոնք մէկմէկէ ելլելուն կամ մէկմէկու վերաբերութիւն ունենալուն համար , կազմութիւննին ալ իրարու նման է . ինչպէս այր , հայր , մայր , եղբայր , քոյր (իբր քայր) , ոռտոր , դռտոր . սա՛ , սա՛իս , ժա՛մ , ժա՛մաւակ կամ սա՛մաւակ , գարուն , աշուն , սմաուն , անտուն , հոռ , ջոռ . և այլն :

դ . Լեզուին մեծ պարզութեանը նշան է սնռ և յօղ չունենալը , ինչպէս ունին Արաբացւոց , Եբրայեցւոց և զրեթէ բոլոր Եւրոպացւոց լեզուները նաև Յոյնն ու Լատինը . նոյնպէս նաև երկական թիւ չունենալը , ինչպէս ունի Արաբացին :

378 . Մեր լեզուին արմատական բառե-

րէն ուրիշ մայր լեզուներու մէջ ալ կը գրտնուին թէ չէ :

Այսչափ մեծամեծ պատճառներով յայտնի ցուցընելէն ետե թէ հայերէնը նախնական լեզու է և մէկալ լեզուները բոլոր Բաբելոնի խառնակութեանը ատեն գոյացած , այս բանիս ապացոյց կը բերենք նաև նոյն լեզուներուն մէջ հայերէն բառեր գրտնուիլը , ինչպէս օրինակի համար հառ , մոռ , կըռ , անկիռն , արկղ , արուտտ , տռն , լոք , բառերուն լատիներէն կ'ըսեն անիս , մոսս , անկուռուս , արգաս , արս , տոմոսս , լոպոսս . և այլն : Նոյնպէս կը գտնուին Սանսքրիթ լեզուին մէջ որ շատ լեզուներու մայր կը սեպուի , օրինակի համար դեննք մէկ քանին :

Քալի .	Կապիկ .	Աճա .	Այծ .
Արշի .	Աչք .	Տիռ .	Տիւ .
Քամ .	Կամք .	Նառ .	Նաւ * .
Տոռ .	Ծուռ .	Քարչանա , Քարչումն :	

* Նաւ բառը գրեթէ ամէն լեզուի մէջ նոյն է , և ստոյգ կերևի թէ հայու լեզուէն ելած է , վասն զի նոյեան աապանը հայաստանի Մասիս լեռան վրայ իջնելով , մարգիկ նաւու առջի գաղափարը անկէց ունեցան : Նաւ բառին պարսկերէն կ'ըսեն նաւ , յի . Nāvus (նաւս) լտ . Navis (նաւիս) :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Գիտութեանց վրայ .

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա .

379 . Ջրհեղեղէն ետև նախ ո՞ր ազգին մէջ սկսաւ ծաղկիլ զրահանութիւնը :

Ջրհեղեղէն ետև հաւանական է թէ մեր ազգին մէջ ծաղկեցան զրահանութիւնը ու արհեստներ , վասն զի մարդիկ նախ Հայաստանի մէջ բնակեցան ու բազմացան : Բայց հոս ցուցընենք նախ համառօտ մը թէ Ջրհեղեղէն առաջ որչափ առաջ զացած կ'երևնան զիտութիւնները աշխարհիս վրայ :

380 . Ջրհեղեղէն առաջ ո՞րչափ ծաղկած էին զիտութիւններն ու արհեստները :

Ոմանք կը սեպեն թէ ինչուան Ջրհեղեղ որ 2242 տարուան միջոց է ըստ եօթանասնից , աշխարհս խիստ շատ ծաղկած էր . և ոմանք ընդ հակառակն թէ ամենեին ծաղկած չէր . բայց աւելի հաւանական է առջիններուն ըսածը թէպէտ և չափազանցութիւն ալ ըլլայ , վասն զի ինչպէս որ աշխարհիս սկզբան ատեն մէկէն գտնուեցան երկրագործութեան , հովուութեան , ու դարբնութեան արհեստները և երաժշտութիւնը , ուրեմն հարկաւ կը հետեի թէ կամաց կամաց նաև ուրիշ շատ արհեստներ ալ գտնուեցան . մանաւանդ որ այն ատեն մար-

դուս կեանքը երկայն ըլլալով, խելացի ու ճարտար մարդիկ ալ երկայն ապրելով, կըրնային զանազան զիւտեր գտնել ու զիտութիւնը ծաղկեցընել :

381. Ձրհնդեղէն առաջ զիր գտնուած էր թէ չէ :

Ամենաստոյգ կ'երևի թէ զիր գտնուած էր . վասն զի նախ, բնական է որ կ'ուզէ մարդ իր ատենի զիպուածները որդուց որդի ետեխններուն աւանդել, և այս բանս նշաններ դնելով կամ գրով կ'ըլլայ :

բ. Չկրնար ըլլալ որ աշխարհիս ստեղծման պատմութիւնը, նահապետաց կեանքը, անունները, տարիքնին և ուրիշ մանր մունր զիպուածները բերնէ բերան միայն աւանդութեամբ հասած ըլլան ինչուան Մովսեսի ատեն, որ զիր անցուց այս բաներս :

գ. Յուդայի Առաքելոյն թուղթին մէջ գրած է, թէ « Մարգարէացաւ վասն նոցա և եօթներորդն յԱդամայ Ենովք », և այս մարգարէութիւնը ամենաստոյգ կ'երևի թէ զրաւոր էր, ինչպէս կ'ըսեն ոմանք, և մեր Երզնկացին ալ, որ զիր գտնողը նոյն Ենովքը կը գնէ * :

* Ուղղըն կը զսույե թէ աշխարհիս սկիզբէն 'ի վեր հաւանական կ'երևի թէ գտնուած էր գիրը . դարձեալ կը կարծէ թէ Ադամ գտած է, անկէց անցեր է Սէթին, անկէց ալ Նոյնն ու իր յաջորդներուն՝ առջի լեզուին հետ մէկտեղ, և այս գիրը

դ . Եւսերիոս վկայութիւն կը բերէ Բազմավէպն Աղեքսանդրէն , թէ Ջրհեղեղին համար նաւը շինողը հրամմեց « զամենայն զառաջինս և զմիջինս և զվերջինս մատենից՝ փորել և զնել յԱրեգ քաղաքին Սիպարացւոց » (որ ըստ ոմանց է մեր Սպարը , ըստ սուրբ գրոց Սովփեր .) և թէ Ջրհեղեղէն ետքը հրաման եկաւ « երթալ ՚ի Սիպարացւոց քաղաքէն փորել հանել զմատենանսն որ ծածկեալ կայցեն անդ , և տալ մարդկան , և եթէ տեղին յորում վայրի ելեալ կային՝ Հայոց աշխարհն է » :

և . Յովսեպոս կը գրէ թէ Ջրհեղեղէն ետև երկու սին մնացեր էր , որոց վրայ Ջրհեղեղէն առաջ եղած մարդիկը փորած էին երկնային մարմնոց վրայ տեղեկութիւններ , և աստղերուն շրջանները ու կարգերը , և այս սիւներուն մէկը նաև ինչուան իր ատենը մնացեր է եղեր :

Այսչափ ապացոյցները բաւական ըլլան ցուցընելու համար , թէ Ջրհեղեղէն առաջ զիր գտնուած էր :

382 . Ջրհեղեղէն ետև ո՞վ եղաւ դրահանութեան առջի ծաղկեցընողը :

Նոյ՝ որ 600 տարի Ջրհեղեղէն առաջ

մնաց կ'ըսէ ինչուան լեզուներուն խառնակութեան ատենը , երբոր նոր լեզուներու հետ առան անցնելէն ետև նոր գիրեր ալ գտնուեցան . բայց առջի գիրը մնաց անոնց քով , որ առջի լեզուն ունէին :

ասարելով, զիաէր անշուշտ նոյն ժամանակի զիտութիւններէն շատը, որոնք իր արդոցմով մէկտեղ ջրհեղեղէն ետև նորէն ծաղկեցուց, զրին դորձածութիւն ալ մըտցընելով:

383. Արտաքին սլատմիչները Նոյին վրայ ինչ կը զրուցեն:

Արաբացիք կ'ըսեն թէ Նոյ սովրեցուց աստեղաց ընթացքը, ու որոշեց տարին արևուն շրջանին նայելով, ու տասուերկու ամիսները՝ ըստ լուսնի շրջանին: Հեթանոսները որ զՆոյ Սատառնու կ'անուանէին, այնչափ իմաստուն մարդու տեղ դրած էին ու ամէն բան զիտցող ու ժամանակի իշխեցող, որ ինչուան ժամանակին անունովը զինքն ալ կռնու անուանեցին:

384. Սեմ ինչ բան սովրեցուց:

Սեմ որ ըստ արտաքին սլատմիչներու կ'ըսուի Զօրասար կամ Զրադաշտ և կամ Զրուան, բնակեցաւ Հայաստանի Զարեանդ դաւառը, որ իր անունովը կոչուած է (§. 28): Շատերը կ'ըսեն թէ այս Զրադաշտը դաւառ մոգոսքիւնը, և մոգութիւն ըսելով հին ատեն, ինչպէս կ'ըսէ Պլինիոս, կ'իմացուէր կրօնքի վերաբերեալ զիտութիւններ, բժշկութիւն և աստղաբաշխութիւն. ուստի այս զիտութիւններս նախ Հայաստանի Զարեանդ դաւառին մէջ սկսան ծաղկիլ, որոնցմէ աստղաբաշխութիւնը՝ ատեն անցնելէն ետև դարձաւ աստեղագիտոսքիւն, այսինքն աստղերուն զիրքն ու այլևայլ շար-

ժումները զիտելով մէկուն ծննդեանը և բաղդին վրայ սուտումուտ գուշակութիւններ ընել : Ասանկ ալ մոգութիւնը ժամանակաւ դարձաւ աղանդ մը, որ կը սովորեցընէր արևապաշտութիւն , աստեղագիտութիւն , և հմայութիւն :

385 . Բակտրիացի Զրադաշտին վրայ ինչ զիտելիք կան :

Կը կարծուի թէ ասիկա Սեմայ թոռն էր Տարբանայ որդին , որ զնաց բնակելու Բակտրիոյ մէջ . և հոն իր Սեմ պապէն սովորած զիտութիւնները ծաւալելով , ինքն ալ անոր անունովը կոչուած ըլլայ Զրադաշտ : Այս բակտրիացի Զրադաշտը չորս* երևելի Զրադաշտներուն մէկն է , որ կ'ըսուի նաև Պարսից Զրադաշտ , ուստի և կ'երևի թէ ետքէն

* Այս չորս Զրադաշտներէն մէկը հայ էր , որոյ համար կ'ըսէ Կիւրտեզ Աղեքսանդրացի (Յաճախ . Գիրք Է) « Զայսօտիկ գրեաց Զրադաշտն հայկազուն , աղգաւ Պամփիլիացի » . բայց ուրիշները հայկազունը Պամփիլիացիէն կը զտեն . նոյնպէս նաև Արնօրիտս որ չորս Զրադաշտներն ալ յիշելու ատեն կը զրուցէ թէ (եկեացէ) « և Արմենիոսն թուն Ոստանայ , և Պամփիլիացին ընաանին Կիւրոսի » : Ասկէց մեր Ինճիճեանը կը կարծէ թէ Ոստանը պիտի ըլլայ մեր Վստամ հայկազուն նահապետը , որուն յաջորդեց Կար , և կը համարի թէ Վստամը մոգութեան ետեւ ըլլալուն համար , եղաւ երրորդ Զրադաշտը : Իսկ Պամփիլիացի Զրադաշտը ասկէց շատ ետեւ է , և կ'ըսի Կիւրոսի ատեն :

Բախտրիայէն Պարսկաստան անցեր է : Պարսիկները իրեն յաջորդներէն որոնք որ մոզութեան ետեւէ եղան , կոչեցին Ջրագաշտական : Այս մոզութեան արհեստը շատ տարածեցաւ Պարսից մէջ , և առջի ուղիղ գիտութենէն մոլորելով բոլորովին սուտ աղանդ մը դարձաւ : Ուստի Ջրագաշտի անունով գրուած խենդութեան ու ծուռումուռ բաները , պէտք չէ իմանալ Սեմայ ու իր թոռանը վրայ , հապա ուրիշ Ջրագաշտներուն վրայ :

386 . Մոզ անունը ուսկից ելած է :

Շատերը Մոզ անունը յատուկ անուն կը համարին , և թէ որ այսպէս է՝ կրնանք ըսել թէ Մոզ անունով հին նահապետ մը եղած ըլլայ Հայաստանի մէջ որուն անունով Մոկր նահանգ մ'ալ կայ Չարեանդ դաւառին մօտիկ , հաւանական կ'երևի որ այս Մոզը երկայն ատեն ուրիշներուն գիտութիւն սովբեցընելուն համար , իր անունը ըսուեցաւ Մոզ , ու գիտութիւնն ալ Մոզուրիւն : Արդ ճշմարիտ մոզութեան արհեստը , ինչպէս որ վերը ըսինք , ատեն անցնելով աստեղագիտութիւն դարձաւ , և ով որ մոզութեան ետեւէ կ'ըլլար , մոզ կ'ըսուէր իրենց գլխաւորին անունովը . և այս գիտութիւնը շատ առաջ դնաց Պարսից ու Քաղղէացոց մէջ այլևայլ ճիւղեր բաժնուելով : Ոմանք նոյն խի առաջին Ջրագաշտին համար կ'ըսեն թէ Մոզ կ'անուանէր , մոզը իբրև յատուկ անուն առնելով , և

անկէց սկսած կը համարին մոզութիւնն ալ
(§ . 384) :

387 . Քրիստոսի ծննդեան ատեն եկած
իրեք մոզերը ուսկից էին :

Հաւանական կերեւի ըսելը թէ մեր Մոկաց աշխարհէն եկան , որ Հրէաստանի արեւելեան հիւսիսային կողմը կ'ըյնի , վասն զի զիտենք որ ուրիշ տեղ ալ սուրբ Գիրք Արեւելք ըսելով կը հասկընայ մեր Հայաստան աշխարհը . և թէ որ Մոկաց աշխարհն ալ չգնենք , կրնանք գնել անոնց սահմանակից երկիրը՝ որ է Միջագետք , ուր որ կը թագաւորէր այն ատեն մեր Արգար թագաւորը , որ ինչպէս հաւանական է , լսելով այն իրեք մոզերէն Քրիստոսի սքանչելի ծնունդը , հաւատաց մէկէն Մեսիային գալըստեանը , որոյ վրայօք Բաղասամ մոզէն 'ի վեր՝ որ Միջագետքէն էր , միշտ գուշակութիւն կար մոզերու մէջ , թէ նորանչան աստղ մը երևնալու ատեն աշխարհիս Փրկիչ մը պիտի ծնանի : Ուստի ստոյգ չէ անոնց կարծիքը որ կ'ըսեն թէ Արաբիայէն եկան այս իրեք մոզերը , վասն զի ինչպէս որ Պետաւիոս ալ կ'ըսէ , Արաբիան Հրէաստանի հարաւային կողմը կ'ըյնի , չէ թէ արեւելեան կողմը :

ՅՕԴՈՒՍԾ Բ .

Առջի կանապետներէն ետև Հայաստանի գրականութեան վիճակը .

588 . Առաջին նահապետաց ատենէն ետքը Հայաստանի ուսման վիճակը ինչպէս էր :

Թէպէտ և շատ գիտութիւնք , ինչպէս որ ըսինք , Հայաստան գտնուեցան , բայց անոնց զարգացընողը օտարազգիք եղան , և ատեն անցնելէն ետև Հայաստան խաւար տղիտութեան մէջ մնաց ինչուան Վաղարշակայ ատեն , որ թէպէտ շատ տեսակ բարեկարգութիւններ ու շինութիւններ ըրաւ , որով աշխարհը իր խառնափնդոր վիճակէն հանեց , բայց ուսումը այնչափ չճաղկեցուց . հետաւ առաջին ծաղկեցընողը եղաւ Արտաշէս Բ , որ դանազան զպրօցներ ու մարդատուններ բանալով Հայաստանի մէջ արհեստներն ու գիտութիւնները առաջ տարաւ :

589 . Երկրորդ անգամ ինչպէս նորոգեցան Հայաստանի մէջ գիտութիւնները :

Արտաշէս Բ էն ետև նորէն սկսաւ կամաց կամաց մարիչ ուսումնասիրութեան եռանդը , բայց ոչ ինչպէս որ Վաղարշակէն առաջ էր . ինչուան որ երկրորդ անգամ գիտութիւնները ծաղկեցան Վռամ շապուհին ատենը , և սլատճառն էր Հայ-

կական գրերուն գիտը , որ եղաւ սրբոյն Մեսրոպայ ձեռքովը :

390 . Մեսրոպեան նշանադիրներէն առաջ մեր ազգը ինչ զիր կը գործածէր :

Խիստ հին ժամանակ յայտնի չէ թէ ինչ զիր կը գործածէր մեր ազգը : Ոմանց կարծիքն է թէ կը գործածէր սեպածե կամ բեռածե ըսուած գիրերը , որ հաւանական կ'երևի , տեսնելով որ երբոր Շամիրամ Հայաստան եկաւ , նոյն գրով շատ բան գրեց Վանայ բերդին վրայ , որ եթէ ժողովուրդը չկարենար կարդալ , նոյն գրով չէր գրեր : Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ հին Պարսից գեղտ ըսուած լեզուին գիրերը կը գործածէին : Իսկ վերջի ատենները կը գործածէր Պարսից գիրը ու երբեմն նաև լեզուն աշխարհական բաներու մէջ . իսկ յունարէնն ու ասորերէնը աւելի եկեղեցական բաներու մէջ :

391 . Ինչո՞ւ ետե՞ եղաւ սուրբն Մեսրոպ նոր զիր գտնելու :

Նախ որ օտար լեզուներուն գրերովը մեր լեզուին ամէն հնչմունքը չէր բացատրուեր . և երկրորդ՝ տեսնելով սուրբն Մեսրոպ որ Աստուածաշունչը ասորի լեզուա եկեղեցւոյն մէջ կարգալուծն համար , ժողովուրդը շատ բան չէր հասկընար , և հարկ էր որ միշտ թարգմանիչ մը գտնուէր , որ իմաստը ժողովրդեան թարգմանէր . անոր համար աստուածսիրութեան եռանդով մը փառուած , ուղեց սուրբ զիրքը հայերէն թարգմանել . բայց որովհետև ազգային յա-

տուկ զիր մը չունէինք , մտածեց նախ զիրը հնարել , և այս բանս իմացուց սրբոյն Սահակայ որ այն ատենուան հայրապետն էր , և իրմէ՛ ալ աւելի յորդորուեցաւ :

392. Գանիէլեան նշանազիրները ինչպէս գտնուեցան :

Սուրբն Մեսրոպ Վռամչապուհին քով իր քարտուղարութեան պաշտօնը թողլէն ետեւ , երբոր անգամ մը Վռամչապուհ Միջագետք կ'երթար , ու ասորի և յոյն լեզու գիտցող ընտիր թարգման մը չգտնելով , ինչպէս էր սուրբն Մեսրոպ , շատ նեղութիւն կը քաշէր , Հաբէլ անունով կրօնաւոր քահանայ մը գիմացը ելաւ , ու խոստացաւ Հայու լեզուին նշանազիրներ ստեղծել Գանիէլ եպիսկոպոսին նշանազիրներովը , որ իրեն ազգականն էր . ասով յայտնուեցաւ թէ կայ Գանիէլ եպիսկոպոսին քով Հայու նշանազիրներ :

393. Գանիէլեան նշանազիրներուն վերայ ինչ գիտելիք կան :

Գանիէլեան ըսուած նշանազիրները որ թուով քսանուերկու հատ էին , Հայոց հին զիրերն էին . բայց որովհետեւ չէին կրնար լեզուին ամէն հնչմունքը բացատրել , և ձայնաւոր ալ չունէին՝ Արաբացոց ու Եբրայեցոց լեզուներուն պէս , անոր համար մէկզի թողուած էին , և անոր տեղը սկսեր էին գործածել Պարսից , Ասորաց , Յունաց զիրերը . որով Հայու հին նշանազիրները բոլորովին անձանօթ եղեր էին , ու զրեթէ

կորսուած . և ետքը գտնուելով Գանիէլ և պիսկոպոսին քով , անկէց նորէն դուրս ելան :

394 . Վարդան պատմիչը Գանիէլեան նշանագիրներուն համար ինչ կը գրուցէ :

Վարդան յայտնի կը գրուցէ թէ Գանիէլեան նշանագիրները , Հայոց նշանագիրներէին , հին ատենը հնարուած . և այս բանիս ապացոյց կը բերէ թէ Վեոն թագաւորին ատեն գտնուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ Հայկազանց կռապաշտ թագաւորներու գրամ մը Հայու գրով : Թէ հին ատեն կային Հայու գիրեր սրբոյն Մեսրոպէն առաջ , կը վկայեն նաև Կորիւն , Խորենացի և Փարպեցի , թէպէտ և յայտնի ու բացայայտ կերպով չգրուցեն : Ունինք այս բանիս վկայութիւն նաև օտար ազգերէն ալ . Փիլոստրատոս՝ որ Կարակալլա կայսեր ատենը կ'ընի Քրիստոսի 200 թուականին , կ'ըսէ թէ Պամփիլիա երբեմն յովազ մը գտնուեցաւ վիզը ոսկի մանեակ , վրան Հայու գրով գրած , այսպէս . « Արշակ թագաւոր աստուածոյն Նիւսեայ » :

395 . Սուրբն Մեսրոպ ինչ գիր գտաւ :

Վառապապուհին ձեռքով Գանիէլեան նշանագիրները գտնուելէն ետև , երկու տարիի չափ դպրոցներու մէջ սկսան տղոց այն գիրերը սովորեցընել . բայց տեսնելով որ անկարելի է այն նշանագիրներով մեր լեզուին բոլոր հնչումները հեղել , զնաց սուրբն Մեսրոպ՝ Պղատոն , Եպիփան ու Հուս-

փանոս ըստած զիտուն մարդիկներուն քով
 օղնութիւն մը գտնելու համար . բայց երբ-
 որ անոնցմէ յոյսը փուճը ելաւ , ապաւի-
 նեցաւ առ Աստուած . և տալաւորեցաւ տե-
 սիւքի մէջ իր սրտին վրայ հայերէն գիրերը .
 և աղօթքէն ելլելէն ետեւ հնարեց Հայու
 գիրը Սամոստիա քաղքին մէջ Հռոմիանո-
 սի օղնութեամբը Քրիստոսի 406 թուակա-
 նին : Ասողիկ կը կարծէ թէ եօթը ձայնա-
 ւոր գիրերը Ա , Ե , Է , Ը , Ի , Ո , Ի , աւել-
 ցուց սուրբն Մեսրոպ դանիէլեան հին
 Հայոց գրերուն վրայ , որոց թիւը 29 հատ
 կը զնէ : Կ'երեկ թէ Ասողիկէն մտած է խո-
 բենացոյն մէկ քանի օրինակներուն մէջ
 այս եօթը ձայնաւոր գրերուն անունները :

396. Մեսրոպեան տառերուն համարի՛նչ
 կ'ըսէ Վարդան պատմիչը :

Վարդան պատմիչ ամէնէն աւելի լա-
 ու որոշ կը խօսի այս նիւթիս մէջ , և կ'ըսէ
 թէ Դանիէլեան քսանութիւնու գրերուն
 վրայ տասնըչորս հատ գիր աւելցուց Մես-
 րոպ : Վասն զի բաց 'ի ձայնաւոր գրերէն
 կան մեր լեզուին մէջ լծորդ տառեր , ո-
 րոց հնչմանը գիր որոշելը աւելի դժար է'
 քան թէ ձայնաւորները գտնելը , որ զի-
 րաւ կրնար Յոյնէն ալ առնուլ : Ոմանք ալ
 կը կարծեն թէ 36 գիրն ալ սուրբն Մեսրոպ
 գտաւ , ինչպէս կը կարծէ նաև Շնորհալին ,
 բայց այս կարծիքը ստոյգ չէ :

Որ և իցէ կերպով սուրբն Մեսրոպ
 Հայու գիրը կատարելագործելէն ետեւ , յու-

նական ձևով Հոռոփանոսին օգնութեամբը կարգաւորեց զանոնք . և սրբոյն Սահակայ օգնութեամբը հնչումները որոշեց :

397 . Սուրբն Մեսրոպ ո՞ր տեսակ զիրը հնարեց :

Սուրբն Մեսրոպ հնարեց երկարագիրը . սուած զիրը , որով զրուած են հին մագաղաթեայ ձեռագիրները , որ ատեն անցնելով տասներորդ դարուն ժամանակները զիրութեան համար քիչ մը ձեր փոխուցաւ հասակները կարճեցընելով : Մեսրոսաներորդ դարուն վերջերը ու երկոտասանին սկիզբները հնարուեցաւ բարդագիրը՝ որով կը տպուի հիմա ամէն զիրք : Ետքերը զրելը աւելի զիրացընելու համար հնարուեցաւ ԺԳ դարուն նօսրագիրը . վերջէն՝ շեղագիրը , որ աւելի արագ զրելու համար է . իսկ երբագիրը , բարդագիրը , գորագիրն ու զարդագիրը մեր օրերու Վեղազրութեանց զեղեցիկ զիւաներն են :

398 . Ո՞րն է փակագիրը :

Այլևայլ երկաթագիր զիրերը մէկտեղ միացընելով զրելը , կ'ըսուի փակագիր , որ համառօտութեան համար հնարուած է , և կը զործածուի աւելի տապանագիրներու և մատնիներու վրայ : Իսկ նշանագիրն է շուտութեան համար բառերը այլևայլ համառօտ նշաններով զրելը , զոր կը զործածէին աւելի զպիրները , ինչպէս որ յիշատակութիւն կայ Ազաթանգեղոսին մէջ :

399 . Գիրը գտնուելէն ետև Հայաստանի մէջ ուսմունքը ո՞րչափ ծաղկեցաւ :

որոնք եղան անուանի ուսումնասիրութեան
կողմանէ :

Վաղարշակ Ա, որ Մարիբասայ Հայոց
պատմութիւնը գրելուն պատճառ եղաւ :
Արտաշէս Բ, որ ուսմունքը շատ ծաղկե-
ցոյց դպրոցներ բանալով: Տրդատ Թագա-
ւորը, որ Գրիգոր Լուսաւորչին յորդորմամ-
բը շատ գպրոցներ բացաւ : Վառնապուհ
Թագաւոր, որ ձեռքէն եկածին չափ սրբոցն
Սահակայ և Մեսրոպայ օգնեց, անոնց կա-
մացը կամակատար ըլլալով: Սահակ աս-
պետ Բաղրատունի իշխանը որ յորդորեց
գլխորենային Հայոց պատմութիւնը գրելու
համար, զոր եթէ չունենայինք՝ բոլորովին
կորսուած կ'ըլլար Մարիբասայ պատմու-
թիւնը: Հինգերորդ դարուն վերջերը երևելի
եղան Վահան Մամիկոնեան մեծին Վար-
դանայ եղբորորդին գորավար ու մարզպան
Հայոց, որ Ղաղար Փարպեցիին գրել տը-
ւաւ իր ատենի պատմութիւնը: Եօթներորդ
դարուն մէջ Համադասպ Մամիկոնեան,
Աշոտ պատրիկ, Վահան Կամսարական՝
որոյ խնդիրքովը Գրիգորիս Արշարունեայ
քորեպիսկոպոսը շինեց ընթերցուածոց
մեկնութիւնը. և անոր որդւոյն Ներսէս
Կամսարականին խնդիրքովը՝ Փիլոն անու-
նովմէկը յունարէնէն թարգմանեց Սու-
կրատայ պատմագրութիւնը :

403. Տասներորդ դարուն և անկէ ետքը
որոնք եղան երևելի :

Տասներորդ դարուն մէջ երևելի եղան

Գրիգոր Պահլաւունի և իրեն որդին Վահրամ Պահլաւունի՝ որ Գրիգոր Մազիատրոսին հօրեղբայրն էր : Գաղիկ Ա, Գաղիկ Բ բազրատունի թագաւորները, ու Գրիգոր Մազիատրոս որ շատ զրուածներ ալ ունի : Երեքտասաներորդ դարուն մէջ Ռուբինեաց Լեոն թագաւորը որ շատ ընթերցասէր ըլլալուն համար այլևայլ գալրոցներ հաստատեց : Հեթում Բ որոյ վրայ շատ գովեստով կը խօսի Յովհաննէս Եղնկացի՝ գրասէր և ուսումնասէր կոչելով :

404. Որո՞նք եղան կանանց մէջ երևելի ուսումնականութեան կողմանէ :

Ամէնէն անուանի եղաւ Սահակադուխտ Ստեփանոս Սիւնեաց արքեպիսկոպոսին քոյրը, որ ութերորդ դարուն մէջ երաժըշտութեան գալրոց հաստատեց, երաժշտութեան մէջ անուանի ըլլալով. ուրիշք վարագորի ետին կեցած ուրիշներուն երգի դաս կու տար, ինչպէս որ կ'ըսէ Ստեփանոս Օրբելեան, և շատ երգեր ու մեղեդիներ շինեց, որոնցմէ մէկն է նաև Սրբունի Մարիամը որոյ սկզբնատառերը իր անունը կը կապեն : Մարիամ՝ Աչոտ Ա թագաւորին աղջիկը, որ Նանայ սարկաւազէն շինած Յովհաննու աւետարանին մեկնութիւնը ընտիր ոճով նորէն թարգմանել տուաւ թ՝ դարուն մէջ, որ մէյմը թարգմանուած էր Սըմբատ Խոստովանող իշխանին հրամանովը : Գարձեալ և Շուշան Պահլաւունի տիկինը. և ուրիշ ուսումնական կանայք ալ եղած

են, որոնց վրայ մասնաւոր յիշատակութիւն մը չկայ մեր մատենագրաց մէջ, թերեւ խիստ երեւիլի չըլլալնուն համար :

405 . Հայաստանի մէջ ինչ երեւիլի գրատուններ կային :

Հին ատենը կ'երեւի թէ տէրութեան գրատունը Վաղարշապատ թագաւորանիստ քաղքին մէջն էր, ուսկից որ թարգմանիչները սկսան գիտութիւնը ծաւալել Հայաստանի չորս դին, հոն տեղի դպրոցներուն մէջ սորված աշակերտները ասդին անդին խաւրելով՝ զուրիչները սովբեցընելու համար : Անուանի պիտի ըլլայ Բագաւան քաղքին գրատունն ալ դէթ մեհենական զրքերու կողմանէ, վասն զի քուրմերու քաղաք էր : Երեւիլի էր Անի կամ Կամախ ըսուած բերդին գրատունը, ուր Բարդաճան ազգային մեհենական պատմութիւնը ու թագաւորաց գործերը կարդալով, և իր ատենուան գործերն ալ վրան աւելցընելով, զրեց իր մեհենական պատմութիւնը ասորի լեզուով, որ ետքը յունարէն թարգմանուցաւ : Բայց ասոնցմէ աւելի անուանի էր Մծբին քաղքին գրատունը, ուսկից Արդար թագաւորը բոլոր զրքերը տարաւ իր շինած Եղեսիա քաղաքը, իր կողմանէ ալ շատ զարդարելով. անուանի էր Եղեսիոյ թագաւորական դիւանն ալ՝ ուր կը պահուէին տէրութեան վերաբերեալ զրուածները, թուղթերը, հրովարտակները, վճիռները, և այլն : Այս Եղեսիա քաղքին

մեհենական * գրատունը ու դիւանը Եղեւսիա քաղաքը Հռովմայեցոց ձեռքը անցնելէն ետեւ, շատ աւելի զարդարուեցաւ, վասն զի Պոնտոսի Սինոպ քաղաքին գրատունը ու դիւանն ալ Հռովմայեցիք հոս փոխադրեցին :

406 . Հայաստան ռոմնակոխ ըլլալու ատեն զիրքերը ուր կը պահուէին :

Վերջի ատենները զիրքերը ասղիս անդին եկեղեցեաց ու վանքերու մէջ կը պահուէին, մանաւանդ ուր որ զիտութիւնը աւելի ծաղկած էր, ինչպէս Ստարե կամ Տարե վանքը Սիւնեաց մէջ, Յոհաննաւիանք Արարատ նահանգին մէջ, ուր շատ պատուական զրքեր ժողոված կային, որոնք ինչպէս որ կ'ըսէ Առաքել պատմիչը աւազակները յարձըկելով յափշտակեցին ուրիշ բաներու հետ մէկտեղ : Գետիկ վանքը Գուգարաց Չորափոր դաւառին մէջ, ուր Մխիթար Գոշ վարդապետ եղած էր . Գլաձոր կամ Գայլեձոր Սիւնեաց Վայոց ձոր դաւառին

* Մեհենական գրատուն ըսելով չհասկցուիր թէ դից վերաբերեալ գրքերը միայն կը պահուէին մէջը, հապա որովհետեւ մեհեաններու մէջ կը պահուէին ուրիշ որ և իցէ զիրքերն ալ թէ պատմութիւն ըլլայ թէ յիշատակարաններ, իբրև ապահով ու սրբազան տեղ մը, որոց քուրմերը աւանդապահ էին, անոր համար մեհենական գրքեր կ'ըսուէին : Ուստի մեհենական պատմութիւն ըսելով կը հասկըցուի ան՝ որուն մէջ թէ քաղաքական թէ դիցաբանական բաներ գրուած են :

մէջ . Սկառ լեռան Եփրատացոց երկրին մէջ , ուր շատ վանքեր կային , և զիտութիւնն ալ շատ ծաղկած էր . Մեծ քար ըսուած վանքը կիլիկիոյ մէջ , զոր շինեց Հեթումին որդին Լևոն թագաւորը :

407 . Սիւնեաց աշխարհին մէջ ինչ երեւելի գրատուններ կային :

Մովսէս Խորենացի իր ատենէն կը յիշէ Գեղարքունի գաւառը . ետքի մատենագիրներու մէջ մասնաւոր յիշատակութիւն մը չկայ , բայց բաւական է այն մեծամեծ գովեստները ուսումնականութեան կողմանէ , որ կու տան մեր հեղինակները Սիւնեաց աշխարհին բնակչացը , մանաւանդ բանաստեղծութեան կողմանէ : Ասկէց կրնանք հետեցնել թէ կային Սիւնեաց աշխարհին այլևայլ քաղաքներուն մէջ երեւելի գրատուններ , վասն զի Սիւնեաց մէջ Այրարատէն ետև Հայաստանի ամէն կողմէն աւելի ծաղ կած էր զիտութիւնը . իսկ վերջերը եօթներորդ ութերորդ դարերու մէջ Այրարատէն ալ աւելի . ուր տեղի վարդապետարանը կ'երթային , կ'ըսէ Ստեփաննոս Օրբելեան , ամէն կողմէն հմտանալու համար , վասն զի իմաստութեան աղբիւր սեպուած էր , կ'ըսէ , այն ատեն մեր ազգին մէջ , ու զլուխ ամէն Հայոց զիտուններուն . և ինչպէս Աթէնք մայր իմաստից համարուած էր Յունաց ու Հռոմայեցոց մէջ , աւսանկ ալ Սիւնեաց աշխարհը Հայաստանի մէջ . վասն զի սուրբ Գիրքը թարգմանելու

ու մեկնելու պաշտօնն ալ սուրբն Սահակ
ու Մեսրոպ Սիւնեաց աթոռին տուած էին :
Սիւնեաց վարդապետարանէն ետե անուա-
նի էր ինչուան ԺԳ դար Արշարունեաց վար-
դապետարանն ալ , որ բացուեցաւ է դա-
րուն մէջ , որ կ'ըսուէր նաև վարդիկ Հայր :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Գ .

Հայաստանի մէջ գրականութեան ետե
մեայրուն պատճառները .

408 . Ի՞նչ պատճառաւ գրականութիւնը
միշտ ծաղկած չմնաց Հայաստանի մէջ :

Գլխաւոր պատճառն է անդադար պա-
տերազմները , որ կ'ըլլային Պարսից , Արա-
բացոց , դէտ Թաթարաց և ուրիշ ազգաց ,
մանաւանդ Բագրատունեաց և Ռուբինեաց
ատեն : Բ , կրօնի համար եղած հալածում-
ները որ կը քաշէր մեր ազգը Պարսիկնե-
րէն ու Արաբացիներէն : Պարսիկք ար-
դելք ալ դրած էին իրենց բաժնին մէջ եղած
Հայերուն վրայ՝ յունարէն չսովբելու , որ-
պէս զի Յունաց հետ վերաբերութիւն մը
չունենան : Գ , մեր ազգին քիչ ուսումնասի-
րութիւնը , որոյ համար կ'ողբայ Խորենա-
ցին իր ատենը ու իրմէ առաջ եղած Հայ-
կազանց ժամանակը , անխմաստասէր բնու-
թեան տէր կոչելով այն ատենուան մարդի-
կը : Սակայն այսչափ պատճառներէն ետքն
ալ , երևելի մատենագիրներ պակաս չեղան՝

Թէպէտ և սակաւաթիւ ըլլան, հինգերորդ դարէն ետև ինչուան վերջի ատենները . և անշուշտ ալ աւելի կ'ելլային եթէ Հայաստանը ներքին և արտաքին թշնամիներէ ազատ ըլլար, ու խաղաղութիւնը տիրէր, որ ուսումնականութեան ծաղկելուն զլիսւոր պատճառներէն մէկն է,

409. Մեր ազգին մէջ ո՞րչափ զրբեր կորսուած են :

Խորենացին կը զրուցէ թէ իր ատեն կային անբաշ զրուցաց մատեանք դատաստանական բաներու, վէճերու, դաշինքներու, և իւրաքանչիւր նախարարութեանց ցեղին վրայօք, յունական ու Պարսից զրբով զրուած, որոնք հիմա բոլոր կորսուած են : Նոյնպէս քրիստոնէութեան ատենէն ինչուան վերջի դարերը զրուածներէն, թէ՛ Թարգմանութիւն ըլլայ և թէ բնադիր՝ շատ բան կորսուած են, որոնց ապացոյց է անծանօթ ձեռագրաց հետզհետէ դանուիլն ինչուան հիմա :

410. Ի՞նչ պատճառաւ կորսուած են զրբերը :

Նախ Նինոս Ստորեստանցոց Թագաւորը, ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին Մարիբասէն առնլով, հրաման տուաւ որ բոլոր պատմական բաները և քաջերու համար եղած զրուածները այրեն, ու միայն իր ըրած քաջութիւնները զրեն . անոնց հետ այրած կը կարծէ Խորենացին մեր Սրամայ քաջութեան պատմութիւններն ալ :

Բ. պատճառն եղաւ Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի բարեպաշտական զիտումը , որ որպէս զինորագարձ Հայաստանի ժողովուրդը չըլլայ թէ նորէն կռապաշտութեան դառնան , հրաման տուաւ բարի նախանձով բոլոր կռապաշտական զիրքերը այրելու , որոցմով լեցուն էին մեհեանները : Գ. պատճառ եղաւ ուրացեալն Մերուժան , որ Հայաստանի տիրելու մտքով հաւատքը ուրանալէն ետքը , Պարսիկ զօրքերով Քրիստոսի 380 թուականին վազեց Հայաստան , ու այրել տուաւ բոլոր յունարէն զիրքերը , ու սաստիկ արդիւնց յունարէն լեզու սովրելը , որպէս զի Յունաց հետ վերաբերութիւն չունենալով ու Պարսից լեզուն սովրելով , դառնան Պարսիկ ըլլան . անոր համար սուրբն Սահակ ալ առջի բերան յունարէն զիրք չգտնելով , ասորերէնէ սկսաւ Աստուածաշունչը թարգմանել :

411 . Ուրիշ ի՞նչ պատճառներով վերջի ժամանակներն ալ շատ զիրքեր կորսուեցան :

Վերջի ատեններն ալ շատ զիրքեր կորսուեցան այլեայլ թշնամեաց յարձակմունքէն ու աւերմունքէն . որոնց մէջ զլիսաւորն է Անի թագաւորանիստ քաղքին այրիլն ու աւարհարութիւնը որ եղաւ 1064 ին . երկրորդն է Ս. յլազգիներէն 1144 ին Եղեսիա քաղքին առնուիլը , ուր էր անուանի թագաւորական զիւանն ու զրատունը : Երրորդն է Հռոմկլայ բերդին աւերումը , ուր կը նստէին կաթողիկոսները Արիկե-

ցոց ատենը : Չորրորդն է Սիւնեաց աշխարհին Բաղաբերդ ամուր բերդաքաղաքին առումը , որոյ համար կ'ըսէ Ստեփանոս Օրբելեան , թէ Սիւնեաց աշխարհին վանքերուն մէջ որչափ զիրք կար , թշնամեաց յարձակումքէն վախնալով բերին հոն լեցուցին տեղւոյն ամրութեանը վրայ վստահացած , և միայն Ատակարաններուն թիւը 10,000 էն աւելի էր , կ'ըսէ : Երբոր 1170ին Իսմայելացիք տիրեցին խաբէութեամբ Բաղաբերդին , մէջի զիրքերն ալ զերի տարին , որ ասդիս անդին ցիրուցան եղան ու փճացան :

Հայաստանի մէջ զիրքերու պակսելուն զլիսաւոր պատճառներէն մէկն ալ եղաւ Լէնկթիմուրը որ 1400ին Հայաստան տակն ու վրայընելէն ետեւ , կ'ըսուի թէ բոլոր զիրքերը Սմրդանդ քաղաքը բերդի մը մէջ զրու , և թէ հոն մնացած կը փտտին ինչուան հիմա , և ոչ որ կրնայ մէջը մտնել : Պատճառներուն մէկն ալ է տղէտներուն աւելորդապաշտ կարծիքը , որ կ'առնուն հին ու չկարդացուելու զիրքերը գետինը կը թաղեն , կամ պատի մէջ կը հիւսեն , և կամ այրի մէջ կը դնեն թշնամեաց ձեռքէն ազատելու համար , ուր որ թացութենէ կը փտտին կ'անպիտանանան , լաւ սեպելով ինքիւրմէ փճանալը քան թէ ուրիշին ձեռքը անցնիլը :

Ստենոք Սանահնի մայրավանքին կրօնաւորները վախնալով որ չըլլայ թէ իրենց ձեռագիրները ասպատակներու ձեռք ան-

ցնի , վանքին ղիմացը բարձր այրի մէջ զրին
ամէն իրենց պատուական գրքերը : Շատ
ատեն անցնելէն ետև Հաղբատայ առաջ
նորդը հիւաներով քարին վրայ ելաւ , ու
այրին դուռը բանալով , տեսաւ որ շատ եր-
կաթագիր ու բոլորգիր ձեռագիրներ կան
մէջը , բոլորն ալ թացութենէ արուած ու
անպիտանացած , ու միայն Գրիգոր Նիւսա-
ցւոյն մէկ զիրքը անարատ մնացեր էր , որ
զրուած էր Հայոց ՆԱ. (400) թուականին ,
որ է Քրիստոսի 952 թուականն :

ՅՕԴՈՒՍԾ Դ .

Հայաստանի մէջ ծաղկած գիտութիւնն
րոշն վրայ .

412 . Բժշկութեան զիտութիւնը ո՞վ զը-
տած է :

Ոմանք կ'ըսեն թէ բժշկութիւնը Հերմէս
Տրիմնգիստոսը գտաւ , որ հնախօսներուն
ըսածին նայելով Քամայ որդին Քանանն
է , որոց երկուքն ալ նախ Հայաստանի մէջ
բնակեցան : Բայց հասարակ ու ամէնուն
ընդունելի կարծիքն է Մանեթոնին ու Գիո-
գորոս Սիկիլիացւոյն կարծիքը , որ կ'ըսեն
թէ Սատուռնոսի այսինքն Նոյի Իսիս աղջի-
կը գտաւ բժշկութիւնը , ու շատ դեղեր հնա-
րեց : Արդ այս Իսիսը , ինչպէս որ վերը
ցուցըցինք , Նոյին Աստղիկ աղջիկն է , որ
ինչպէս Եգիպտացիք կը պաշտէին Իսիս

անունով, ու հիւանդներուն պաշտպան կը համարէին, ասանկ ալ նաև մեր նախնիքը կը պաշտէին Աստղիկ անունով, ու անոր օգնութիւնը կը խնդրէին բժշկութեան համար: Իսկ Յոյնք Աստղղկան որդին Ապողոնը բժշկութեան աստուած կը համարին. ուստի յայտնի կ'երևի թէ Ապողոն Աստղիկէն սորվելով ու կատարելագործելով տարածեց Յունաց մէջ:

413. Աստղիկ կամ Իսիս Հայաստանէն ելլելէն ետև բժշկութեան գիտութիւնը ինչ վիճակ ունեցաւ հոն:

Որովհետև այս գիտութիւնս մարդուս կեանքին շատ օգտակար է, անոր համար թէպէտ և Աստղիկ Հայաստանէն հեռացաւ, բայց գիտութիւնը երեսի վրայ չմնաց. մանաւանդ որ Հայաստանի զանազան առողջարար ու արտահալած խոտերն ու բանջարները այս գիտութիւնս ծաղկեցընելու կը յորդորեն. և Ղաղար Փարպեցին շատ կը գովէ Արարատ նահանգին առողջարար խոտերը, որոցմէ կ'ըսէ հմուտ ու վարպետ բժիշկներուն ձեռքովը զանազան դեղեր ու սպեղանիներ կը շինուէին: Այս բանիս ապացոյց է Արտաչէս Բին Աստղղկան մեհենին մօտիկ տնկած պարտէզը որ բժշկութեան պաշտպան աստուածուհին էր, ուր բաց ՚ի զանազան անուշահոտ ծաղիկներէն, կային նաև շատ բժշկական տունկեր ալ:

414. Ո՞վ գտաւ թիւրակէսը:

Թիրակէսը գտաւ միջին Տիգրանայ քեռայրը մեծն Միհրդատ Պոնտոսի թագաւորը, այլևայլ բուսոց հիւթերու բաղադրութեամբ . և ինչպէս որ կ'ըսէ Պլինիոս, շատ բուսաբանական ու բժշկական դիրքեր ալ դրած ունէր, որոնք Պոմպէոս երբոր իրեն յաղթեց բոլոր թարգմանել տուաւ . ասոնց մէջն էր նաև Թիրիակէին վարդապետութիւնը : Ոմանք կ'ըսեն թէ Ներոնի բժիշկը Անդրոմաքոս կրետացին գտաւ, բայց ստոյգ չէ . թերևս ինքը աւելի կատարելագործած ըլլայ մէջը իժի եղ ալ խառնելով : Թիրիակէն Միհրդատայ գիւտը ըլլալուն մէկ ազրացոյցն ալ այս է, որ ինչուան հիմա Երոսպացոց մէջ այս դեղին Միհրդատեան դեղրախի ալ կ'ըսուի : Միհրդատ թէպէտ և Հայ չըլլայ ազգաւ, սակայն իրեն գիւտը կրնանք մէկ կերպով մեզի ալ սեպհականել, ինչպէս նաև իր քաջութիւնները, միջին Տիգրանայ մեր թագաւորին քեռայրն ըլլալուն համար :

415 . Ո՛վ գտաւ ծաղկի հիւանդութենէ ազատելու համար պատուաստելու գիւտը :

Ծաղկի պատուաստը (աշ) ազգային գիւտ է, ինչպէս որ Երոսպացիք ալ կը վկայեն և Հայերը իրենց ձեռքովը մտուցին այս գիւտը Երոսպայի մէջ :

416 . Որո՞նք եղած են ազգային երևելի բժիշկներ :

Թէպէտ և շատ բժիշկներ եղած պիտի ըլլան Հայոց մէջ, բայց մեր մատենագիր-

ներուն մէջ յիշուածները ասոնք են . Յովհաննէս լեզուադէտ բժիշկը Թ. դարուն մէջ , որոյ մէկ քանի թարգմանութիւնները կան միայն . ԺԲ դարուն վերջերը կը յիշուի Մխիթար լեզուադէտ բժիշկը Հերզաւառէն , անոր համար ալ Հերացի կ'ըսուի և Շնորհաւրոյն ժամանակակից է , որ բժշկարան մը ունի շինած , որոյ մէջ ըստ մեծի մասին ջերմին հիւանդութեանը վրայ կը խօսի :

ԺԵ դարուն մէջ երեկելի եղաւ Ամիրտօլվաթ բժիշկը , և ունի բժշկարան մը որ կ'ըսուի Անգիտաց անպէտ , որոյ մէջ կը յիշէ քանի մը իրմէ առաջ եղած Հայ բժիշկներու անուններ , որ բժշկութեան վրայ բաներ ալ գրեր են , և են Ահարոն , Ստեփանոս , Դեղին բժիշկ , Սիմէոն , Վահրամ , և այլն , իրմէ վերջն ալ Ասարու Պունեաթ Սերաստացիները , և այլն :

417 . Տօմարագիտութիւնը երբ ծաղկեցաւ մեր ազգին մէջ :

Աստղաբաշխութիւնը ամենէն առաջ Հայաստանի մէջ ծաղկելուն համար , պէտք է որ տօմարագիտութիւնն ալ նախ հոն սկսած ըլլայ , վասնզի աստղաբաշխութեան հետեանքն է , որով տարին , ամիսը , օրը կը բաժնուի : Բայց Տօմարագիտութիւնը ինչպէս նաև ուրիշ գիտութիւնները ծաղկեցան աւելի Արտաշէս Բ ին ատեն :

418 . Մովսէս կաթողիկոս ինչ պատճառաւ տօմարը նորոգեց :

Անդրէաս Բիւզանդացին , Քի 351 թը-

փն , Չատկին տօնը անխախտ պահելու համար՝ հնարեց Երկհարիւրեակը , որ է 200 տարուան շրջան , որոյ կարգովը կը տօնէին Հայք իրենց տօները : Երբոր 551 ին այս երկհարիւրեակը լմնցաւ Էաս Աղեքսանդրացի իմաստասէրը ուրիշ իմաստուններու խորհրդովը հաստատեց հիւնդհարիւրեակը որ 552 տարուան շրջան էր . այն ատենները Հայոց կաթողիկոսն էր Մովսէս Բ , որ Հայաստանի իմաստուն մարդիկները մէկտեղ ժողովելով , որոշեց Չատկի տօնը անխախտ պահելու շրջանը ընդունիլ . և այն ատեն հաստատուեցաւ նաև Հայու նոր թուական մը՝ որ կը սկսի Քրիստոսի 552 թուականին :

419 . Մովսէսի թուականին վրայ վերջէն փոփոխութիւն մը եղաւ :

Քրիստոսի 661 թուին Անաստաս կաթողիկոս ուզեց աւելի կատարելագործել տումարը . որպէսզի ուրիշ ազգերուն պէս տօները անխախտ տօնուին . անոր համար յանձնեց Անանիա Շիրակացւոյն որ այն ատեն խիստ երևելի էր տումարագիտութեան մէջ , որ իր խնդիրը կատարէ . անիկա ալ շատ աշխատանքով կատարեց : Բայց երբոր Անաստաս կաթողիկոսը կ'ուզէր ժողովքով հաստատել , մահը վրան հասնելով անգործ մնաց , և իրմէ ետքը ոչ ոք հոգ տարաւ այս բանիս :

420 . Ազգային ինչ երևելի տումարագէտներ կան :

Մեր տումարագիտաց մէջ գլխաւորն է Անանիա Անեցի կամ Շիրակացին է զարուն, Այրարատայ Շիրակ գաւառին Անիքաղբէն. Պետրոս քերթող Սիւնեցի, Ներշապուհ Տարօնեցի, Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ ԺԲ զարուն սկիզբը, որ շատ աշխատեցաւ տումարը նորոգելու, և անշարժ կամ նահանջաւոր տարւով տումար հաստատեց, որով կարգաւորած են Յայտմաւորաց տօները. և նոր թուական մ'ալ սկսաւ 1084ին, որ կ'ըսուի Փոքր կամ Սարկաւազայ թուական:

421. Ուրիշ ինչ տեսակ զրականութեան մէջ երեւի եղած է մեր ազգը:

Նախ փիլիսոփայութեան մէջ, որով մեծըն Ներսէս կը պատանձեցընէր հերետիկոսները. որով սուրբն Սահակ կ'ապշեցընէր Պարսից թագաւորը, որով անուանի եղաւ Գաւիթ Անյաղթ, և ը զարուն մէջ Յովհան օձնեցին, որ մասնաւար անուամբ կոչուեցաւ նաև Իմաստաւեր որ փիլիսոփայ ըսել է: Կան նաև ուրիշ ազգային մատենագիրներ ալ, որ փիլիսոփայի անուն ունեցած են, ինչպէս Անանիա Շիրակացին և Գրիգոր Մագիստրոս, և այլն:

Երեւելի եղած է մեր ազգը նաև պատմութեան ու եկեղեցական գրուածոց կողմանէ:

422. Ինչ երեւելի պատմիչ մատենագիրներ եղած են Հայոց մէջ:

Թողլով զանոնք որոց գրուածքը չունինք հիմա, գտուածներուն մէջ անուանի է քան

զամէնը Ս . Մովսէս Խորենացին՝ որ կ'ըստի հայր պատմաբանից , մեր ազգին պատմութիւնը սկիզբէն ինչուան իր ատենը Ե դարուն կէսը ճարտար ու հաւատարութեամբ համառօտելուն համար , ուսկից առած է Յովնան կարողիկոս իր պատմութիւնը , աւելցընելով իր ժամանակի զիպուածներն ալ :

Ազարանգեղոս որ Լուսաւորչի ու Տրդատայ վարքը զրեց , ոճին կողմանէ շատ երևելի է : Անուանի են նաև Զենոբ Գրակայ Տարօնոյ պատմութիւնը , Փառաոս Բիզանդացիին իր ժամանակակից պատմութիւնը . այս իրերն ալ Գ դարուն մէջ էին :

Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը , շարագրութեան ու կարգաբանութեան կողմանէ ամէն ազգային պատմիչներէ զերգանց : Երևելի է նաև Ղազար Փարպեցւոյն Վահանանց պատմութիւնը : Մովսէս կանկատառացիին Աղուանից ցեղին պատմութիւնը , որ զրած է Է դարուն , և աւելցուցած են ինչուան Ժ դար . Թովմա Արծրունիին Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնը Ժ դարուն . ԺԱ դարուն մէջ Արիստակես Լատիսկրտցիին իր ժամանակի պատմութիւնը : ԺԲ դարուն՝ Մատթէոս Ուռհայեցին . ԺԳ դարուն՝ Կիրակոս և Վարդան վարդապետք : Վերջի ատենները անուանի եղած է Առաքել պատմիչը՝ որոյ թէպէտ և գրութեան ոճը հասարակ է , բայց պատմութեանը մէջ շատ զիտելիք կան :

423 . Բանաստեղծութեան կողմանէ ինչպէս էր մեր ազգը :

Թէպէտ և հին ատեն բանաստեղծութիւնը Հայաստանի ամէն կողմը ընդհանուր ծաղկած չըլլայ, բայց տեղ տեղ շատ առաջ գացած էր, ինչպէս Գողթն գաւառին ու Սիւնեաց աշխարհին մէջ. ԺՍ. դարուն մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Մազիստրոս, մեր ոտանաւորներուն ու երգերուն չափերը ու ոտքերը նոր փոփոխութիւններ առին Արաբացւոց կամ Իսմայելացւոց կանոններուն հետեւելով, որոնք շատ ծաղկած էին այն ատեն երաժշտութեան, թուարանութեան, երկրաչափութեան, աստղաբաշխութեան և ուրիշ գիտութիւններու մէջ:

424. Բանաստեղծութեանց մէջ մեր ազգին մէջ որո՞նք եղան երևելի:

Հեթանոսութեան ատեն երևելի եղածները յայտնի չեն. իսկ քրիստոնէութեան ատեն՝ անունով կը յիշուին Մովսէս Խորենացին որ Քերդոյրանայր կ'ըսուի, Ստեփանոս Սիւնի, Պետրոս, Մաթուսաղա և Թէոդորոս իրեքն ալ Սիւնեաց աշխարհէն, Գրիգոր Նարեկացի Մազիստրոս, Ներսէս Շնորհալի՛ որ մեր տաղաչափութեան ոճը շատ կարգաւորեց, պարզելով ու նոր տեսակ կարգ մը մէջը խոթելով:

425. Եկեղեցական գրուածոց կողմանէ ինչ երևելի մատենագիրներ ունինք:

Եկեղեցական մատենագիրներու կարգէն են բոլոր մեր հին թարգմանիչները, ինչպէս են սուրբն Սահակ, Մեսրոպ, Խորենացի, Մամբրէ, Եզնիկ, Եղիշէ, և ու-

րիչ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ աշկերտները , որոց միայն անունը կը յիշուի իբրև թարգմանիչ : Անուանի է նաև Ստեփանոս Սիւնեցին , Յովհան Իմաստասէր , Խոսրով Անձեացեաց եպիսկոպոսը , Գրիգոր Նարեկացին , Իգնատիոս որ Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը գրած է , Սարգիս՝ որ կաթուղիկեայ թղթոց մեկնութիւնը գրած է . և Ներսիսեանք՝ Շնորհալին ու Լամբրոնացին : ԺԲ ու ԺԳ դարերուն մէջ Սարկաւազ վարդապետ , Մխիթար Գօշ , վանական վարդապետ , վարդան , և այլն :

426 . Ճարտասանութեան մէջ որոնք եղած են անուանի Հայոց մէջ :

Մովսէս Խորենացի մեր հին Հայկազանց և Արշակունեաց մէջէն Անուշաւանը , ԱՏիգրանը և վաղարշակը՝ պերճաբան և կորովաբան և աղէկ խօսող կ'անուանէ : Աթէնք սովորող Հայոց մէջ՝ ամենէն անուանի ճարտասանն Բրոյերեսիսն էր՝ զոր վերը յիշեցինք . իսկ թարգմանչաց մէջ ճարտասանութեամբ հռչակուեցան Մով . Խորենացի , Եղիշէ , Մամբրէ , Թէոդորոս , Ղազար , Ֆգրաս Անդեղացի , Խոսրով . և այլն . Մաթուսաղա և Պետրոս և Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսքն , Յովհան Իմաստասէր , Յովհան Սարկաւազ , Ներսիսեանք , Սարգիս վարդապետ , Գրիգոր Տղայ , և այլն :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Արուեստներու վրայ .

427 . Ո՞ր արուեստները նախ Հայաստանի մէջ ծաղկեցան :

Նախ Երկրագործութիւնը գրեթէ Աղամայ հետ ծնաւ Հայաստանի մէջ, երկրորդ անգամ Նոյին հետ սկսաւ . այս ամէնօր տակար արհեստը աւելի ծաղկեցուց վաղարշակ Հայաստանի մէջ, բայց ամենէն աւելի ծաղկեցընողը եղաւ Արտաշէս Բ, որոյ ատենին համար կ'ըսէ Խորենացի (Բ . ծգ .) թէ անգործ երկիր մը չկար Հայոց աշխարհին մէջ : Նոյնպէս կ'ըսէ Յովհ . Կթ . Բագրատունեաց Աշոտ Թաղաւորին համար, թէ շատ ծաղկեցուց երկրագործութիւնը :

428 . Որտորդութեան վրայ ինչ զիտելիք կան :

Երէոց և թռչուններու որտորդութիւնը հին ատենուան արհեստներէն մէկն է, որ ինչպէս ուրիշ արևելեան օտար ազգերու մէջ յաճախած էր, ասանկ ալ նաև մեր մէջ . թաղաւորը ստէպ ստէպ որսի կ'ելլէր բազմութեամբ ու մեծ հանդէսով այլևայլ լեռներու վրայ, ուր որ վայրենի կենդանիք շատ կը գտնուէին, ինչպէս էր Շահապիվան լեռը, Կողայովիտ գաւառը, Մասեաց օտն, Ապահունիք . և այլն : Որ-

սորդութեան արհեստը իշխանագունք ու
 թագաւորական մարդիկ չէ թէ միայն դքս-
 սանաց համար կը գործածէին , հապա նաև
 իրենց մարմնոյն կրթութեանը համար , ո-
 րով պատերազմի մէջ թշնամեաց այլևայլ
 հնարքներուն դէմը կարենան առնուլ , ու
 նետաձգութեան և զինաշարժութեան մէջ
 աւելի կրթուին : Երէոց որսորդութեան
 համար Երուանդ ու Խոսրով Բ մասնաւոր
 անտառ տնկեցին ցանկով պատած , ուր
 երբեմն երբեմն հանդէսով որսի կ'ելլէին
 ուրիշ թագաւորական սպաշտօնէններով ու
 իրենց որդիքներովը մէկտեղ :

429 . Արձանագործութիւնը որչափ ծաղ-
 կած էր :

Այս բանիս վրայ մասնաւոր յիշատա-
 կութիւն մը չկայ մեր մատենագիրներուն
 մէջ . բայց Ա. Արտաշէսին ըրածը , որ Յու-
 նաստան արչաւելով անկէց զեղեցկագործ
 արձաններն ու կուռքերը ընտրեց Հայաս-
 տան բերաւ , բաց 'ի մեծին Արտաշէսի ըն-
 տիր ախորժակէն՝ կը ցուցընեն նաև որ թէ-
 պէտ և Արտաշէսէն առաջ այնչափ ծաղ-
 կած ալ չըլլար արձանագործութիւնը , սա-
 կայն անկէց ետքը պէտք է որ շատ առաջ
 դացած ըլլայ , ունենալով իրենց աչքին
 առջևը զեղեցիկ արձաններու օրինակներ :

430 . Ճարտարապետութիւնը որչափ
 ծաղկած էր :

Ստրաբոն շատ կը զովէ Կորդուաց աշ-
 խարհին բնակիչները , քաղաք առնելոյ հա-

մար շինած պատերազմական մեքենաներուն ու ճարտարապետութեան կողմանէ : Հայոց ճարտարապետութեան ճաշակ ինչուան հիմա մնացած են հին եկեղեցիքը . ինչպէս Էջմիածնի , Աղթամարայ , Անոյ , Չորոյզեօի , Սոյ , և զանազան վանքերուն եկեղեցիները և ուրիշ հին շինուածները , որք թէպէտև չունին յունական և հռոմէական զեղեցիկ ճարտարապետութիւնը , բայց իրենք ալ ունին առանձնական զեղեցիկութիւններ , մանաւանդ Գառնի զեղին մէջ Տրդատայ շինած պալատին աւերակները , Անի Բաղրատունեաց թագաւորանիստ քաղաքին աւերակները , պարիսպները , եկեղեցիները՝ որ հիմա տասնի չափ կը համրուին , և թագաւորական պալատը որոյ զեղեցիկութեանը ու քանդակեալ դարդերուն վրայ ինչուան հիմա ճանապարհորդները կը դարմանան , և հիմակուան զեղեցիկ ճարտարապետական շէնքերուն հաւասար կը գնեն :

451 . Որո՞նք եղան ճարտարապետութեան կողմանէ երևելի :

Կը յիշուի Տրդատ անունով ճարտարապետ մը , որ Ժ դարուն մէջ մեծ անուն հանեց : Ասոր ատենը Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ Սոփիա տաճարը երկրաշարժէ վասիլ կայսեր ժամանակը խախտելով ու ճեղքուելով , այս հայազգի Տրդատ ճարտարապետը որ Յունաց մէջ ալ խիստ մեծ անուն ունէր , առջինէն աւելի աղւոր չի-

նեց , ինչպէս որ կ'ըսէ Ասողիկ : Շինեց նաև Հայաստանի Անի քաղքին փառաւոր կաթողիկէն Սմբատ Բին հրամանովր : Նոյն Ժ դարուն մէջ անուանի եղաւ Մանուէլ ճարտարապետն ալ որ շինեց Գաղիկ Արծրունի Թագաւորին հրամանաւ Աղթամարայ փառաւոր եկեղեցին , որոյ մէջ Աբրահամէն ու Գալթէն սկսեալ բոլոր նահապետաց , մարգարէից ու առաքելոց պատկերները փորել տուաւ վարպետ քանդակագործ կրօնաւորի մը : Բաց 'ի ուրիշ այլևայլ արձաններէն և կենդանեաց թռչունոց փորուածներէն , ժամուն մէջ էր նաև Գաղիկին համար փառաւոր գահ մը : Այս շինուածներուն մեծ մասը դեռ ինչուան հիմա կեցած է :

432 . Չօպան քեօիրիւսի ըսուած կամուրջին վրայ ինչ զիտելիք կան :

Այս եօթնակամար ու քարաշէն հռչակաւոր կամուրջը՝ ինչպէս կ'աւանդեն՝ շինեց հայ հովիւ մը Հասանդալայու մօտ , Երասխ գետոյն ուրիշ գետակի մը հետ միացած տեղը դէպ 'ի քովընաի ձգելով . որ հին ատենէն 'ի վեր ինչուան հիմա խիստ անուանի է , վասն զի այս կամուրջը միայն կրցած է առանց կործանելու Երասխ գետոյն ջուրերուն սաստկութեանը դէմ դնել , և ուրիշ ամէն կամուրջները փլած են :

433 . Երաժշտութիւնը որչափ ծաղկած էր մեր ազգին մէջ :

Երաժշտութեան արհեստը ամէնուն հա-

ճոյ ըլլալով, ու ամենայն խնճոյից, հանդէսներու ու տօներու մէջ մտնելով, յայտնի է որ ամմէն ազգի մէջ ալ կար, բայց ՚ի Եղիպտացոցմէ որոնք մեղկիչ սեպելով երաժշտութիւնը՝ կ'ատէին: Մեր ազգին մէջն անուանի էին Գողթն դաւառին մուսաներն ու բանաստեղծները՝ որ բամբիւններով կ'երգէին մեր դիւցազուններուն քաջութիւնները, ու նահապետաց պատմութիւնները:

454. Բաց ՚ի Գողթն դաւառին երգիչներէն, որոնք եղան անուանի քրիստոնէութեան ատեն:

Սուրբն Սահակ, որ շատ հմուտ էր երաժրշտութեան, և գտաւ ութը ձայները: Մովսէս Խորենացին՝ որ շատ քաղցրանուագ շարականներ շինած է: Ստեփանոս Սիւնեցին՝ որ աւագ օրհնութեանց ներդաշնակաւոր շարականները շինեց: Ժ դարուն մէջ երևելի էր Սամուէլ Կամրջաձորեցին, և Թէոդորոս Ալախօսիկ՝ որ անուանի երաժիշտ էր: ԺԲ դարուն մէջ Ս. Ներսէս Շնորհալի, որ նոր կենդանութիւն մը տրւաւ մեր ներգարաններուն, ու ժամակարգութիւնը շատ ընտիր շարականներով ճոխացուց: Խաչատուր Տարօնեցին Հաղարծին վանքէն, որ շարականին արդէն հնարուած խաղերը Հայոց մէջ տարածեց և ուրիշներուն սովրեցուց:

ՅՕԴՈՒՍԾ Բ .

Վաճառականութիւն .

435 . Վաճառականութիւնը երբ սկը-
սած է :

Ինչպէս որ առաջին երկրագործները
Հայերը եղան , ասանկ ալ առաջին վաճա-
ռականները իրենք եղան . վասն զի վաճա-
ռականութիւնը ուրիշ բան չէ , բայց եթէ
իր աշխարհին բերքերը առնուլ ուրիշ տեղ
տանիլ , և անկէ իրեն հարկաւոր եղած բա-
ները իր աշխարհը բերել : Վաճառակա-
նութիւնը առաջ մօտիկ ազգերու մէջ ըլ-
լալուն համար , ցամաքային վաճառակա-
նութիւնը ծովայինէն հին է :

436 . Արտաքին մատենագիրներէն ո՞վ
կը վկայէ Հայոց վաճառականութեան վրայ :

Մեր ազգին վաճառականութիւնը կը գո-
վեն հին ու նոր օտարագրի մատենա-
գիրներէն շատերը . նոյնպէս գովեստով
կը յիշուի սուրբ Գրոց մէջ , ուր կ'ըսէ .
Եւ 'ի տանէ Թորգոմայ ճիովք և հեծելովք
և ջորովք լցին զվաճառս քո , (այսինքն
Տիրացոց) : Ոմանք սխալմամբ և չզիտնա-
լով մեր ազգին պատմութիւնը՝ կարծեցին
թէ 'ի տանէ Թորգոմայ ըսելով կը հասկը-
ցուի Թուրքոմանիա ըսուած Թաթարստա-
նի երկիրը , և ոմանք ալ խմայան կապա-

դովկիա, հոն տեղի ձիերն ու ջորիները անուանի ըլլալուն համար :

437. Հայերը ծովով ինչպէս վաճառականութիւն կ'ընէին :

Հայաստան թէպէտ և ցամաք երկիր է, բայց կասպից ծովը, Սև ծովը, Միջերկրական ծովը և Պարսից ծոցը՝ որով Ովկիանոսին հետ հաղորդութիւն ունի, շատ հեռու չեն, և այսպէս ամէն կողմէն վաճառք կու գար Հայաստան, նոյնպէս ալ նոյն վաճառքը իրենց աշխարհին վաճառքներուն հետ մէկտեղ Հայերը ամէն կողմ թէ ցամաքով և թէ ծովով կը տարածէին : Ծովով վաճառականութիւն ընելու այս դիւրութիւնն ալ ունէին, որ մեծամեծ գետերով իրենց մօտիկ եղած ծովերուն հետ հաղորդակցութիւն ունէին : Ինչպէս, Կուր և Երասխով կասպից ծովին, Ճորոխով Սև ծովին, ու Եփրատ և Տիգրիս գետերով Պարսից ծոցին հետ :

438. Հնդկաստանի վաճառականութիւնը ինչ ճամբով կ'ըլլար :

Կը գրուցեն Ստրաբոն և Պլինիոս թէ Հնդկաստանէն վաճառքները եօթը օր ցամաքով կու գային նախ Բակտրիա, անկէց Իքարոս ըսուած գետով որ Սքսոս գետոյն մէջ կը թափի, անկէց կասպից ծով, կասպից ծովէն Կուր գետ, Կուր գետէն ցամաքով կը հասնէր Փասիս կամ Ճորոխ գետը, անկէց Կողքիս, և Կողքիսէն ալ Սև ծովով կը տարածուէր բոլոր Յունա-

ստան և Եւրոպա : Այս վաճառքները Հընդ-
կաստանէն բերողներուն շատը Հայերն
էին . ինչպէս կը վկայէ Հուետիոս ալ , թէ
կասալից ու Պոնտոսի ծովը Հայոց ամէն
տեսակ վաճառքներ կը մատակարարէր ,
զորոնք Հայերը Պարսկաստան և ուրիշ աւ-
ղեր տանելով կը սփռէին :

439 . Սև ծովով նաւարկութիւնը երբ
սկսաւ :

Սև ծովը վտանգաւոր ըլլալուն համար ,
իրեն նաւարկութիւնն ալ Միջերկրական
ծովին նաւարկութենէն շատ ուշ սկսաւ . և
կ'երևի թէ նախ Սև ծովուն մէջ նաւարկու-
թիւն ընողները Արգոնաւորդները եղան
Քրիստոսէ 1200 տարի առաջ : Սակայն
քանի որ Սև ծովուն նաւարկութիւնը այն-
չափ յաճախած չէր , Հայերը իրենց վա-
ճառքները կը տանէին Յոնիա , Ասորոց
երկիրը և Ալիլիկիա , որոց մէջ անուանի
վաճաքատեղիներ կային , և Փիւնիկեցիկ
ու Տիրացիք կու գային այն տեղերէն կ'առ-
նուին վաճառքները ու աստին անդին կը
տարածէին :

440 . Հայերը ո՞ր ճամբով դէպ 'ի Ովկիա-
նոս վաճառականութիւն կ'ընէին :

Տիրոջ ու Եփրատ գետերով կ'երթային
Պարսից ծոցը , անկէց ալ Ովկիանոս : Այս
գետերուն վրայ այլևայլ վաճառատեղիներ
չինուած էին , որոց մէջ անուանի է Բա-
բելոն քաղաքը Եփրատին վրայ : Երողոս
մանր կը ստորագրէ Հայոց վաճառականու-

Թիւնը որ Եփրատ գետոյն մէջէն կ'ընէին .
 « Հայերը , կ'ըսէ , իրենց նաւուն կողերը
 ուռենիի ճիւղերէ կը շինէին , ու դրսի կող-
 մը բոլոր մորթով կը պատէին . և նաւուն ա-
 ռաջքը ետևի կողմէն տարբերութիւն չու-
 նէր , վասն զի երկու կողմն ալ կըրկեկ կը
 շինէին . մէջը կը դնէին այլևայլ տեսակ
 վաճառքներ , մանաւանդ գինի : Այս նա-
 ւերուն մեծերը ինչուան 5,000 տաղանդ ,
 այսինքն 725,000 լիտր ծանրութիւն կը տա-
 նէր , և ամենուն մէջն ալ էշեր կը դնէին :
 Երբոր Եփրատ գետոյն մէջէն Բաբելոն կը
 հասնէր նաւը՝ որոյ կառավարողները եր-
 կու հողի էին միայն , մէկը առջևէն մէկալը
 նտեէն , կը պարպէին նաւը ու կը ծախէին
 ամէն վաճառքները նաև նաւուն ուռենիէ
 կողերն ալ , ու նաւուն վրայ պատած կա-
 շին առնելով կը բեռնաւորէին էշերու վրայ .
 ու կը դառնային Հայաստան , ու նորէն կը
 շինէին նոյն կերպով ուրիշ նաւեր՝ վասն
 զի Եփրատ գետէն դէպ 'ի վեր նաւարկելը
 անկարելի է սաստիկ սրբնթացութեանը
 պատճառաւ » :

441 . Հայաստանի սեպհական վաճառք-
 ները որո՞նք են :

Հայաստանի սեպհական վաճառքներն
 են ոսկի , արծաթ , ցորեն , գարի , աղ ,
 վուշ , բամբակ , ոչխարի և այծի մորթ ,
 արջառ , ոչխար , ձի , ջորի , որդան կար-
 միր , գաղպէն՝ որ մանանայի նման բան մի
 է , ծառերու վրայ կ'իջնայ և մեղրի համ ու-

նի . չորրորցած ծիրան , չամիչ , դինի , խաչընդեղ , մեղր , տառեխ՝ որ ապխտած ձուկ է , և կ'ելլէ Բզնունեաց ծովէն , հայկաւակ , աղքար , և այլն :

442 . Հայաստանի վաճառատեղիները կամ շահատան քաղաքները որո՞նք են :

Յիշատակութիւն չկայ թէ հին ատենն որ քաղաքներն էին վաճառատեղի , բայց կ'երևի թէ Արմաւիր , Արտաշատ թաղաւորանիստ քաղաքներն էին , որ դիրքերնին ալ յարմար է վաճառականութեան Երասխայ մօտիկ ըլլալուն համար : Վեցերորդ դարուն մէջ խիստ անուանի վաճառատեղի էր Գուին քաղաքը , ուր Վրաստանէն , Պարսկաստանէն , Յունաց երկրէն , Հընդկաստանէն և ուրիշ ամէն ազգերէն վաճառք կու գար , ինչպէս որ կը վկայէ նաև Պրոկոպիոս : Շատ կը գովէ Լաստիվերացին Արծն աւանին վաճառականներն ու վաճառականութիւնը որ կարինին մօտիկ է , նոյնպէս կարս քաղքինը որ ԺԱ դարուն ծաղկեցաւ : Անուանի էր նաև Բաղէշ և կոմանա ու Մելիտինէ՝ Փոքր Հայոց մէջ : Հայաստանի շատ անուանի վաճառատեղիներէն մէկն ալ էր Սպեր կամ Սովփեր , որոյ ոսկին խիստ ազնիւ և առատ էր , որ սուրբ Գրքին մէջը ստէպ կը յիշուի :

443 . Ինչէն կը կարծուի թէ Սովփերը նոյն է մեր Սպերին հետ :

Նախ Մենդոց գրքին մէջ (Ժ . 29) բաց 'ի Եօթանասնից թարգմանութենէ ուրիշնև .

րը Սովիերին տեղ Ուփիր կը դնեն, որ յայտնի է թէ Յեկտանայ որդւոյն Ուփիր նահապետին անունէն ելած էր, վասն զի սուրբ Գրքին մէջ ուրիշ տեղ կ'ըսէ, յիշելով Յեկտանայ զաւկըներուն անունները. (Մն. Ժ. 50) « Ամենեքին սոքա որդիք Յեկտանայ. և եղև բնակութիւն նոցա 'ի Մասեաց մինչև 'ի գալ 'ի Սովիերա (կամ Ուփիրա) լեառն արևելեայց » . որով կ'երևայ թէ Յեկտանայ տասուիրեք զաւկըներէն մէկն՝ Ուփիր, Սպեր լերան մօտ բնակեցաւ, և լերան անունն ալ կոչուեցաւ Ուփիր, ըստ սուրբ գրոց Սովիեր, Սևիարուխ, Սովիար. զոր օտարազգի մատենագիրները ինչպէս Գիողոր Աիկիլիացի, Ստրաբոն և Երողոտ քիչ մը ծումակելով կ'անուանեն Սիարիտիլիտիս, Սիպար, Սարիւր կամ Սարիւր, և Հայաստանին մօտիկ կը դնեն Կողքիսի մէջ: Իսկ թէ մեր Սպերը նոյն է Սովիերին հետ, կը ցուցնէ նախ, անունին մերձաւորութիւնը. ք, տեղւոյն դիրքը, վասնզի ինչպէս սուրբ Գիրքը և օտարազգի մատենագիրները Հայաստանի մօտիկ կը դնեն, ասանկ ալ Խորենացին մեր Սպեր զաւառը բարձր Հայոց մէջ կը դնէ, որ Կողքիսի սահմանակից է:

444. Սողոմոնի և Քիրամայ նաւերը ինչ ճամբով Սովիեր կ'երթային:

Ատոնց նաւարկութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Կալմէթ, Սև ծովով չէր, վասն զի դեռ Սողոմոնի ատեն անձանօթ էր Սև ծովուն

նաւարկութիւնը . հապա Պատիոնդարերէն կ'ելլէին , որ կարմիր ծովուն վրայ է , կ'երթային Պարսից ծոցը , անկէց կը մտնէին Տիգրիս ու Եփրատ գետերուն մէջ , ու կ'երթային անոնց վրայ շինուած վաճառատեղիները , և հոն կ'առնուին վաճառականներէն Սպեր կամ Սովիեր լեռնէն բերած ոսկին , և ուրիշ վաճառքներ որ կու գային այն վաճառատեղիները՝ Հնդկաստանէն և ուրիշ երկիրներէն . ինչպէս են սիրամարգ , կապիկ , փղոսկր , և այլն , Եւ կամ թէ Սողոմոնի նաւերը 'ի դարձին կը հանդիպէին Արարիայի և Եթովպիայի նաւահանգիստներն ալ , ու հոնկէ կ'առնուին փղոսկր , կապիկ , և ասոնց նման բերքեր , և այլն . ասոր համար է որ նաւարկութիւնն ալ երկայն ատեն կը քչէր :

445 . Ուրիշները Սովիերը ո՛ր կը դնեն :

Եղան ոմանք որ Սովիերը դրին Սպանիա , հոն տեղի ոսկիին առատութեանը համար , ոմանք Հնդկաստան և Սէյլան ու Սումատրա կղզիները , իբր թէ ինչ որ կ'ուսէր Սողոմոն , այս երկիրներուն մէջ կը գտնուէր . բայց Հնդկաց ծովուն մէջ Սողոմոնի ատեն զեռ նաւարկութիւնը առաջ գացած չէր : Եղան ոմանք որ ինչուան Ամերիկայի Բերու աշխարհքը դրին , իրենն ոսկիին շատութեանը համար : Շատերն ալ Արարիայի եզերքը կը դնեն այս երկիրը : Մեզի հաւանական կ'երևնայ վերի ըսածնիս , որ սուրբ Գրոց և արտաքին պատմիչներու ըսածին ալ կը յարմարի :

446 . Հայաստանին մօտիկ ի՞նչ երևելի շահաստան քաղաքներ կային ուր մեր վաճառականներն ալ կը յաճախէին :

Բաբելոն քաղաքը Եփրատայ վրայ՝ Քաղզէացոց երկրին մէջ , Անտիոք և Տապսակ Ասորոց երկիրը Եփրատայ քով , Պալմիրա Փիւնիկեցոց երկիրը . այս քաղաքին շինութիւնը Յովսեփոս Սողոմոնին կու տայ : Որիս Տիգրիսին մօտիկ , Պաղնա Միջագետքի մէջ , Գիոսկուրիաս Կողքիսի մէջ Սև ծովուն մօտիկ խիստ անուանի վաճառատեղի էր հին ատեն . Տրապիզոն Սև ծովուն վրայ վերջի ատենները անուանի վաճառատեղի եղաւ Յունաց կայսերութիւնը Կոստանդնուպօլսէն դադրելէն ետև :

447 . Թարշիշին վրայ ի՞նչ գիտելիք կան :

Թարշիշ կամ Թարսիս հռչակաւոր վաճառատեղին էր ըստ ոմանց Կիլիկիոյ մէջ Միջերկրական ծովուն մօտիկ , և այսպէս կոչուած կ'երևի Յաւան նահապետին Թարսիս կամ Թարշիշ (Ծն . Ժ . 27) որդւոյն անունովը : Այս քաղքին օտար ազգերը Թարսոս կ'ըսեն և մեր լեզուով Տարսոն : Ոմանք ալ կը կարծեն թէ Թարսիսը Սպանիոյ մէջ է . բայց սուրբ Գրոց խօսքերէն ալ կ'երևի որ Թարշիշը Միջերկրական ծովուն վրայ էր և Հրէաստանէն շատ հեռու չէր : Եւ դարձեալ , երբեմն Սողոմոնի նաւերը կ'երթային նախ Գասիոնդաբեր՝ որ կարմիր ծովուն մէջն է , անկէց Թարշիշ . իսկ արդ թէ որ Թարշիշը Սպանիա ըլլար , պէտք էր

որ Սողոմոնի նաւերը պտըտէին բոլոր Սփրիկէի չորս դին , և Բարեյուսոյ զլխէն անցնելով երթային Սպանիա , որ անկարելի է , վասն զի դեռ այն ատենները սովորութիւն չկար այն ծովերուն մէջ ճամբայ ընելու :

448 . Սողոմոնի նաւերը ինչ ճամբով Թարշիշ կ'երթային :

Սողոմոնի նաւերը երկու ճամբով կրնային Թարշիշ կամ Տարսոն երթալ . մէյմը Միջերկրական ծովուն մէջէն , մէյմ'ալ կարմիր ծովուն մէջէն Գասիոնգաբեր երթալէն ետև , կը մտնէին Պարսից ծոցը , անկէց Եփրատ գետը , և մօտիկ շինած այլևայլ վաճառատեղիները հանդիպելով՝ ուզած վաճառքնին կ'առնուին ու կ'երթային Թարշիշ՝ որ Եփրատ գետոյն մօտիկ էր :

449 . Հայոց հիմակուան վաճառականութեանը վրայ ինչ զիտելիք կան :

Հայերը իրենց աշխատասէր եռանդուն ու տոկուն բնութեամբը ինչպէս հին ատեն , նոյնպէս նաև հիմակուան ատենս ալ երեւելի եղած են վաճառականութեան մէջ , որուն կը վկայեն օտար ազգերն ալ . վասն զի Երոսպային մէջ վաճառականութիւնը ծաղկեցընողը ու սովրեցընողը Հայերը եղան : Ինչպէս Ռըշըլիէօ կարգինալը , որ Լուզովիկոս ԺԳ ին թագաւորահայրը կը համարուէր , վաճառականութիւնը Գաղղիայ մէջ ծաղկեցընելու համար , շատ Հայեր կանչեց Գաղղիա , ու իրենց Մար-

սիլիա քաղաքը տպարան մը տուաւ հայերէն գրքեր տպելու համար : Մեծն Պետրոս շատ Հայեր կանչեց Ռուսաստան վաճառականութիւնը ծաղկեցընելու համար : Եւրոպայի ուրիշ աշխարհներու մէջ ալ վաճառականութիւնը ծաղկեցընողը Հայերն եղան , ինչպէս Լեհաստան , Հոլանտա , Իտալիա՝ ուր Վենետիկ քաղաքը առաջուց շատ հարուստ վաճառականներ կային . իսկ Ասիոյ մէջ Պարսկաստան , Հնդկաստան վաճառականութիւնը ծաղկեցընողը նախ Հայերը եղան , ու Անգղիացիք իրենցմէ սովրելով յափշտակեցին անոնցմէ այս վաճառականութիւնը . բայց ինչուան հիմա ալ այն կողմերը շատ հարուստ վաճառականներ կը գտնուին Հայոց ազգէն : Վաճառականութեան սէրն է , որ Հայերը իրենց Հայրենիքէն դուրս օտար երկիրներ բնակեցընել կու տայ : Եւ ասով կը ցուցուի թէ Հայերը ինչպէս հին ատեն Փիւնիկեցոց , Տիրացոց ու Կարբեղոնացոց պէս վաճառականութեան ետեւ եղող ազգերէն մէկն էին , ասանկ ալ հիմա երևելի են վաճառականութեան մէջ իրենց ճարտարութեամբը ու արթնութեամբը *

* Բազմաթիւ օտարազգեաց վկայութիւններէն , հոս միայն Մառթինիէինը բերենք , որ կ'ըսէ իր աշխարհագրական բառգիրքին մէջ . « Հայերը շատ յարմար են վաճառականութեան , ու ամէն ջանքով և որչափ որ կրնան անոր ետեւէն կ'ըլլան :

ԳԼՈՒԽ ԺԷ .

Հայաստանի բնակչաց կատարելոյրիւններն
ու պակասոյրիւնները :

Յ Օ Դ ՈՒ Ա Մ Ա .

Հայոց ազգին կատարելոյրիւնները .

450 . Նոյէն ինչուան ազգաց բաժանու-
մը ինչ մասնաւոր բնութեան տէր էին Հայ-
աստանի բնակիչները :

Նոյէն ինչուան Փաղեկայ ատենը , որ
530 տարուան միջոց է , արտաքին պատ-
միչները Ռսկի դար կ'անուանեն , և չեն կըշ-
տանար այն միջոցին եղած Հայաստանի
բնակչաց երջանկութիւնը ու առաքինու-
թիւնները պատմելու . վասն զի Նոյէն ին-
չուան Փաղեկայ ատեն մարդիկ Հայաստա-
նի մէջ բազմացան : Ամէն բան հասարա-
կաց էր այն ատեն , չէր լսուեր իմս , քուկդ .

Չէ թէ միայն տէր են վաճառականութեան արեւ-
ելքի մէջ . հապա նաև օգնական Եւրոպայի մե-
ծամեծ քաղաքներուն » , հոս երկայն բարակ
Հայոց ազգին բնութիւնը , ու անոնց վաճառ-
ականութեան կերպը գովելէն ետև , կ'աւելցնէ .
« Համառօտ ըսել , Հայերը որ առաջին երկրա-
գործներն էին , անկէց եղան նաև առաջին վաճա-
ռականները . և այս վաճառականները աշխարհիս
ակիզբէն ՚ի վեր շատ երևելի եղան » :

ոչ յափշտակութիւն կար ուրիշին ստացուածքին, ոչ ազահութիւն, ոչ փառասիրութիւն և ոչ իշխանասիրութիւն: Բարքերնին անմեղ ու կիրթ. բնութեամբ միաբանասէր, ընտանի ու զթած, մէկ սիրտ, մէկ լեզու: Պէտք չէ չափազանցութիւն սեպել այս բաներս. վասն զի բնական է որ ջրհեղեղին մեծ պատիժը յիշելով, որ դեռ նոր եղած էր, զգուշանային մարդիկ ախտերէն ու առաքինութեան ետևէ ըլլային, որուն մեծ օրինակ ու յորդորող էր Նոյնահապետն ալ:

451. Մարդկանց Հայաստանէն ցրուելէն ետև ինչ բնութիւն ունէին մնացած Հայաստանի բնակիչները:

Հայկ երբոր աշտարակաշինութենէ ետև Հայաստան դարձաւ, սկսաւ երկիրը կարգի կանոնի դնել իր որդւովքն ու թոռներով մէկտեղ: Եւ Հայկայ մահուրնէ ետև քանի որ Հայաստանի մէջ օտար թշնամիներ չէին յարձակած, խաղաղութիւն էր ամէն տեղ, և շինութեան ետևէ կ'ըլլային. բայց այս խաղաղութեան պատճառաւ կ'երևի թէ Հայկայ յաջորդները մոռցեր էին իրենց նախահօրը քաջութիւնը, որով թշնամիները արձակ համարձակ տիրեցին Հայաստանի դանազան կողմերուն. ինչուան որ ելաւ մեծն Արամ, որ բոլոր թշնամիները վանեց ու աշխարհը կարգի կանոնի դրաւ: Բայց իրմէ ետքը սկսաւ շինութեան ու բարեկարգութեան, անմեղութեան ու խաղաղու-

Թեան ողին պակսիլ , ինչուան ելաւ մեծն Տիգրան որ այլևայլ բարեկարգութիւնն ըրով զարդարեց Հայաստան աշխարհը : Տիգրանէն ետև նորէն իր առջի խեղճ վիճակին դարձաւ , ինչուան վաղարշակ Պարթևին ատեն , որ եկաւ Հայաստանի տիրեց , որով Հայկազանց տէրութիւնը վերցուցաւ , սկսաւ Արշակունեաց տէրութիւնը :

452 . Մարմնոյ ուժի ու քաջութեան կողմանէ որոնք անուանի եղան Հայոց մէջ :

Քաջութեան ու մարմնոյ ուժի կողմանէ խիստ երևելի էր մեր ազգը , անանկ որ եթէ ամէնքն ալ միաբան ըլլային , թերևս օտար ազգ չկարենար իրեն յաղթել , թէ որ մարմնոյ կտրճութեան հետ մէկտեղ նաև պատերազմական կրթութիւնն ալ աղէկ ունենար : Անթիւ քաջերուն մէջէն զոնէ յիշենք հոս , Հայկ , Արամ , մեծն Տիգրան , վահագն , Տորք , Արշակ Ա , Տրդատ , Բաբել , Սիւնեաց Անդովկ իշխանին որդին , վարազդատ , քաջն Մուշեղ Պապ թագաւորին սպարապետը , մեծն վարդան , վահան Մամիկոնեան , Սմբատ Բագրատունի , Աշոտ երկաթ , Ապլխարիպ , և ուրիշ շատ երևելի ու քաջ զօրավարներ : Ուստի համառօտ կերպով կ'ըսենք թէ մեր ազգը ՚ի սկզբանէ ինչուան հիմա մարմնական քաջութեան , ու զօրաւոր կազմուածք ունենալու կողմանէ անուանի եղած է :

453 . Հայք որ բարոյական առաքինութեանց մէջ անուանի եղած են :

Ողորմածութամբ շատերը անուանի և զան, թողլով ուրիշները, մեծն Ներսէս, Խազ, Վահան Մամիկոնեան՝ Պապ թագաւորին քաջ սպարապետը, Աշոտ Գ. Բագրատունի թագաւորը որ միշտ իր սեղանը աղքատներով կը զարդարէր, և անոր համար անուանեցաւ ողորմած :

Առատաձեռնութիւնը ընդհանրապէս բոլոր մեր ազգայնոց ճիրքն էր, ինչպէս որ յայտնի կ'երևի Ասողիկին և Վարդանայ խօսքէն, որ առատաձեռնութիւնը Հայոց կու տան, իսկ ոչտութիւնը, այսինքն ձեռքը դոց ըլլալը՝ Յունաց :

454 . Աշխարհաշինութեան կողմանէ որոնք երևելի եղան :

Աշխարհաշինութեան ընդհանրապէս բոլոր Հայկազանց առջի թագաւորները ետեւէ կ'ըլլային, որոց մէջ ամենէն անուանիններն են Ս. րամ և Տիգրան . իսկ Արշակունեաց մէջ երևելի եղան Վաղարշակ, որ ա ; ուսմունքը ծաղկեցուց . բ , զինուորութեան, իր պալատին, նախարարներուն ու տէրութեան կարգ կանոն դրաւ . գ , այլևայլ օրէնքներ ու բարեկարգութիւններ հաստատեց . դ , զանազան շինութիւններ ըրաւ, և եղաւ մեր թագաւորներուն պարծանք և ամենուն օրինակ : Արշակ Ա , Արտաշէս Բ , որ զիտութիւններն ու արուեստները Վաղարշակէն շատ աւելի ծաղկեցուց, ու Հայաստանի ժողովուրդը շատցուց : Վահան Մամիկոնեան քաջ սպարապետն ու մարզպանը ,

և Մամիկոնեան ցեղէն ուրիշ զօրավարներ , որոնք աշխարհաշինութեան կողմանէ շատ երևելի եղան : Նոյնպէս Բագրատունեաց ցեղէն Աշոտ առաջին թագաւորը որ շատ բարեկարգութիւններ ու շինութիւններ ըրաւ իր տէրութեանը մէջ :

455 . Մեծն Ներսէս ինչ շինութիւններ ըրաւ :

Մեծն Ներսէս գրեթէ մեր երևելի թագաւորներուն հաւասար ու անոնցմէ ալ աւելի շինութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ , որ են , աղքատանոցներ , հիւանդանոցներ , ուրկանոցներ , այրենոցներ , հիւրանոցներ , պանդոկներ , դպրոցներ , վանքեր , կուսատուններ , և այլն . և այս ամէն տեղերուն առանձին կալուածներ , թոշակներ , ու վերակացուներ հաստատեց . ու եղաւ ճրջմարիտ ողորմած հայր բոլոր Հայոց . և բաց ՚ի ուրիշ բարեկարգութիւններէն , որոշեց նաև որ աղքատները չմուրան ճամբուն վրայ , հապա երթան աղքատանոցներու մէջ բնակին . արգիլեց մերձաւոր ամուսնութիւնները , նոյնպէս արգիլեց որ մեռելոց վրայ հեթանոսաբար սաստիկ ողբ չընեն : Բայց Պապ Արշակունի անարժան թագաւորը մեծն Ներսէսը թունաւորելով սպաննելէն ետև , հրաման տուաւ որ բոլոր մեծին Ներսէսի շինած հիւանդանոցները , այրենոցները , աղքատանոցները , կուսատունները , և այլն , արեն , ու անոնց եկամուտները տէրութեան գրաւեն , ու աղքատ

ները առջինին պէս մուրան , որով Հայա-
ստան իր առջի խեղճ ու ողբալի վիճակը
դարձաւ :

456 . Ուրիշ ի՞նչ կատարելութիւններ ու-
նին Հայք :

Հայերը բնութեամբ շատ աչքաբաց են ,
և իրենց բանը զործը զխացող , որով խիստ
ալ յարմար են վաճառականութեան ու
առևտուրի : Գարձեալ խիստ յարմար են
ուսման ու սրամիտ , որով երևելի մարդիկ
շատ կրնային ելլել մէջերնէն , թէ որ ա-
մէնքն ալ միակերպ ուսումնասիրութեան
ետևէ ըլլային : Նոյնպէս ամէն ատեն ալ
ու ամէն տեղ մեծ յարմարութիւն ցըցու-
ցած են արհեստներու , ու ձեռագործ ճար-
տարութեանց մէջ : Բաց ասոնցմէ Հայոց
ազգին կատարելութեանց մէկը կը սեպուի
նաև այս , որ Հայոց ազգը հին Եզիպտա-
ցւոց պէս միայն իր երկիրը պաշտպանել կը
ջանար թշնամեաց ձեռքէն , և ոչ հինարար
ուրիշներուն երկիրները վազել ու յափշտա-
կել արդարութեան և իրաւանց ազգաց զէմ :
Միայն Արտաշէս եղաւ որ փառասիրու-
թեամբ պատերազմ բանալով տիրեց Պարս-
կաստանէն ինչուան Յունաստան , բայց իր
զօրքերէն սպանուեցաւ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Հայոց ազգին պակասը իշխանները .

457 . Հայոց ազգին զլխաւոր պակասութիւնները որո՞նք են :

Շատ փափագելի էր որ այս զլխոյս վրայօք բան մը չունենայինք զրուցելու . բայց մէկը՝ որ ազգային պատմութիւնը ուշի ուշով կարգայ ու տեսնայ այլևայլ ժամանակ , այլևայլ դէպքերու մէջ ազգին զլուխը եկած կերպ կերպ չարիքը ու թշուառութիւնները , անկարելի է որ չխոստովանի թէ ոչ միայն շրջակայ օտար ազգաց թշնամութիւնը ու անգթութիւնը , այլ շատ հեղնակ ազգայնոց բարոյական պակասութիւնները պատճառ եղեր են ազգին խեղճութեանը : Աս պակասութիւններուն մէջ ամենէն աւելի և աչքի զարնողը Անմիաբանութիւնն է , որ շատ չարեաց պատճառ եղաւ Արշակունեաց , Բագրատունեաց , և մարզպանաց ժամանակը , և մանաւանդ Վարդանանց պատերազմին ատեն . որոյ մէջ Վասակ Սիւնիին անմիաբանութեանը պատճառաւ Պարսիկք բոլոր Հայաստանը տակն ու վրայ ըրին : Նոյնպէս նաև շատ աւերմունք ու նեղութիւններ կրեց Հայաստան , Բուղայի ու Յուսիփայ ոստիկաններուն ատեն մեր իշխանաց անմիաբան ըլլալուն համար :

Անմիաբանութիւնն էր որ շատ անգամ համազգեաց արիւնով դաշտերը կը ներկէր, նախարար, իշխան մէկմէկու դէմ զրգուելով: Դարձեալ անմիաբանութեան պատճառաւ էր որ Բազրատունեաց ատենը այլեայլ մանր թագաւորութիւններ բաժնուեցան չուղելով մէկմէկու հնազանդիլ. նոյն պատճառաւ նաև կաթողիկոսական աթոռն ալ զանազան ճիւղ բաժնուեցաւ: Ուստի մեր ազգին պատերազմներուն մէջ յաղթուելուն պատճառը՝ ոչ եթէ իրեն վատութիւնը կամ տկարութիւնն էր, հապա շատ անգամ անմիաբանութիւնն էր: Իսկ երբոր իշխանները ու զօրքերը թագաւորին հետ միաբանած թշնամեաց դէմ կը պատերազմէին, միշտ յաղթող կ'ըլլային: Ինչպէս Արշակ Բին ատեն քանի որ նախարարներն ու զօրքերը իրեն հետ միաբան էին, 30 տարի անդադար պատերազմ ընելով միշտ յաղթեց Պարսից, բայց երբոր զօրքերը իրենց թագաւորը թողուցին և չուղեցին հնազանդիլ, մէկէն յաղթուեցան:

458. Մեր ազգին ո՞րն է երկրորդ զլխաւոր պակասութիւնը:

Երկրորդ պակասութիւնն է նախանձը որ շատ անգամ անմիաբանութեան ալ պատճառ կ'ըլլար: Վասն զի ուր որ հաւասար պատուով և իշխանութեամբ անկիրթ նախարարներ ու իշխաններ շատ գտնուին, հոն նախանձն ալ աւելի կ'ըլլայ, որով մէկը մէկալէն աւելի ուղելով մեծնալ ու պա-

տուիլ , անիրաւ քսութիւններով ընկերին չարեացը ու մահուանն ալ պատճառ կ'ըլլայ . և երբեմն վատախորհուրդ մատնութեանց ալ :

459 . Ուրիշ ինչ պակասութիւններ կը յիշուին մեր ազգին վրայօք :

Մեր ազգին պակասութիւններէն մէկն էր բնութեամբ անխորագէտ ըլլալը . որով բանի մը ետև առաջը լաւ չմըտածած իրենք զիրենք կը կործանէին , և վնասէն ետքն ալ դարձեալ չէին զգաստանար : Ինչպէս , թէպէտ այնչափ անզամ փորձեր էին թէ Պարսիկք միշտ նեղեր են զիրենք , ու հաւատոյ կողմանէ ալ այլևայլ ատեն հալածանք հաներ են , և սակայն նախարարները միաբան գնացին խնդրեցին Պարսից թագաւորէն , որ իրենց բնիկ Արշակունի թագաւորը վերցընէ , ու Պարսիկ մարզպան ղնէ . միտքերնին ղնելով թէ օտար թագաւորը իրենց համարին թագաւորէն աղէկ է . որով անկէ ետքը նեղութիւն ու վիշտ չմնաց զոր Հայաստան չքաչէ թէ հաւատոյ և թէ տէրութեան կողմանէ : Նոյնպէս մեծ սրխալմունք էր բոլոր նախարարներուն միաբան Յազկերտին երթալը . ուր ինչպէս կ'ըսեն Փարպեցի ու Նդիշէ , զիտէին թէ խաղաղութեան համար չիկանչեր զիրենք , հապա սպաննելու կամ հաւատքնէն ուրացընելու համար : Նոյնպէս սխալմունք էր որ վարդանանց պատերազմին ատեն վասակ կը՝ որ այնչափ չարութիւններ ըրեր էր ,

բռնելով նորէն թողուցին, թէպէտ՝ կ'ըսէ
Եղիշէ՝ զիտէին թէ երդմունքը պիտի չպա-
հէ, ու նորէն պիտի թշնամանայ: Նոյնպէս
սխալմունք էր Գազիկ Բազրատունեաց
վերջի թագաւորին ըրածը, որ Վեստն Սար-
գիսը բռնելէն ետև նորէն արձրկեց, ու
իրեն ներքին խորհրդական ըրաւ, ուր շատ
անգամ փորձեր քններ էր անոր խորա-
մանկութիւնը, չարութիւնը և անհաւատար-
մութիւնը: Նոյնպէս անխորագիտութիւն
էր բոլոր նախարարներուն միաբան Բու-
ղային երթալը. բայց ասկէց ալ աւելին
այն է, որ երբոր Բուղա մնացած նախա-
րարներն ալ կանչեց, երդուըննալով ու
այլևայլ պարզեներ խոստանալով, անոնք
միամտութեամբ հաւտալով անոր խօսքին
գնացին իրեն, թէպէտև զիտէին անոր ը-
րած չարութիւնները, և թէ առջի դացած
նախարարները բոլոր բռնեց ու դամէնքը
կապած ամիրապետին խաւրեց. ասով զրե-
թէ բոլոր նախարարները ջնջուեցան Հայ-
աստանի մէջէն, որ է իրենց անխորա-
գէտ ու պարզամիտ ըլլալուն պտուղը:

460. Մեր ազգին պակասութեանց պատ-
ճառը ո՞րն է:

Առաջին և զլիսաւորագոյն պատճառն է
անկրրոշրիշը. վասն զի՝ ի սկզբանէ հետէ
շատ պակաս էր մեր ազգին մէջ դպրոցներ
բանալու ջանքը և սովորութիւնը, ուր որ
պզտիկուց սկսեալ տղոց բարբը յառաքի-
նութիւն կը շտկուի: Այս պատճառաւ նաև

ուսմունքները ետ կը մնային , ինչպէս կ'ըսեն Մազիստրոս , և Յոհան Եղնկացին : Ուստի մեծամեծներուն տղաքը իրենց տանը մէջ առանց կրթութեան փափուկ մեծնալով , շատը ըմբոստ , կամապաշտ , ինքնազուխ մարդիկ կ'ըլլային : Թէպէտեւ Արտաշէս Բին , Վրամշապհոյ և ուրիշ քաղաքադէտ թագաւորաց ատեն այլևայլ դպրոցներ բացուեցան , բայց քիչ ատեն տևեցին , և յաջորդ թագաւորները անփոյթ եղան անոնց վրայ :

Երկրորդ պատճառն է նախարարներուն ազատ իշխանութիւնը , որ մէյմէկ պզտի թագաւորի պէս իրենց երկիրը կը կառավարէին որդւոց որդի յաջորդելով : Այս տեսակ կառավարութիւնը թէպէտեւ աւելի փառաւոր է , բայց այնչափ աւելի վնասակար կ'ըլլայ ազգի մը , որչափ որ այն ազգը դեռ անկիրթ է . որով տեսակ տեսակ մտլութեանց ու ախտից ենթակայ կ'ըլլայ :

Երրորդ պատճառն է ընտիր և առաքինի անձանց պաշտօնի չհասնիլը , և իրենց քաջութեանցը կամ արդեանցը վարձք չիտրուիլը . և ընդ հակառակն շատ անգամ անպիտան և մոլի մարդկանց պաշտօնի հասնիլը . որով և քաղաքականութիւնը ազգերնուս մէջ շատ ետև մնացած էր Արշակունեաց վերջի թագաւորներուն ժամանակէն սկսեալ : Եւ որ տէրութեան և ազգի մէջ անյարմար անձինք շատ կը գտնուին պաշտօնի մէջ , այն տէրութեան և ազգին չէ

թէ միայն յառաջադիմութեանը արգելք կ'ըլլան, հասպա նակ անոր կործանմանը պատճառ :

461 . Մեր ազգին պակասութեանցը ինչ դարման կրնայ ըլլալ :

Որովհետեւ մեր ազգին աղետից զլխաւոր պատճառը անկրթութիւնն է եղած, ուստի կրթութենէ աւելի զօրաւոր դարման մ'ալ չկրնար ըլլալ իրեն : Վասն զի միայն դաստիարակութիւնն է որ մարդուս ճանչցընել կու տայ իրեն առ Աստուած առ անձըն և առ ընկերս ունեցած պարտքերը : Եւահա այս պարտքերուն ճանաչմանն որով և գործադրութեանը վրայ հաստատեալ է ազգի մը ճշմարիտ երջանկութիւնը . և զասոնք լաւ չճանչնալուն որով և 'ի գործ չդնելուն բնական հետեանքներն են այն ամենայն մոլութիւնք ու աղէտք, որոնք հետզհետէ, անապատ դարձուցին մեր ցանկալի հայրենիքը : Արդ եթէ մեր տղաքը մտքերնին կրթելու ու զարգացընելու ջանան իրենց դաստիարակուելու ժամանակը՝ այնուհետև ոչ միայն իրենք իրենցմէ կարող կ'ըլլան մեր ազգին դաստիարակութեան պակասութենէ կրած թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական աղետիցը խելամուտ ըլլալ, հասպա նակ անոր դարմանին ալ իրենք իրենցմէ օգնական եղած կ'ըլլան, առած լաւ դաստիարակութեանը գործադրութեամբ :

Յ Ա Ն Կ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Բ

Գ. Լ. Ա.	Գրախոսին տեղւոյն վրայ	2
Գ. Լ. Բ.	Նոյայ տապանին Հայաստան իջնելուն վրայ	16
Գ. Լ. Գ.	Այլեայլ գիտելիք Նոյի ու իր Սեմ, Քամ, Յաբեթ որդ- ւոցն և անոնց սերնդոցը վր	21
Գ. Լ. Դ.	Հայկ, ու մեր տէրութեան սկզբնաւորութիւնը, և տէ- րութեան ընդարձակող թա- գաւորները	31
Գ. Լ. Ե.	Աւելի ո՞ր ազգերը յարձակե- ցան մեր աշխարհը, և Հայա- ստան որո՞ց հարկատու ե- ղաւ	43
Գ. Լ. Ջ.	Քաղաքական կառավարութե- վրայ	53
Գ. Լ. Ե.	Նախարարութեանց վրայ	67
Գ. Լ. Ը.	Բաժանմունք նախարարու- թեանց	73
ՅՕԳ. Ա.	Թագակալ նախարարութիւնք	74
ՅՕԳ. Բ.	Պաշտօնակալ նախարարու- թիւններ	93

80Գ . Գ .	Անսպաշտօն նախարարութիւն ներ	129
ԳԼ . Թ .	Տէրութեան մէջ եղած սաշ- տօններուն վրայ	149
80Գ . Բ .	Օտար աղգերէն Հայոց աը- րուած պատուոյ անուննե- լը	154
ԳԼ . Ժ .	Զինուորութեան վրայ	158
80Գ . Յ .	Զօրք , Զօրավարք . Զէնք	—
80Գ . Բ .	Գործիք քաղաք առնըլոյ	166
80Գ . Գ .	Տէրութեան ու թագաւորին վերսառութեանը վրայ	167
ԳԼ . ԺԱ .	Ազգային զգեստուց և սովո- րութիւններու վրայ	170
80Գ . Բ .	Եկեղեցական սովորութիւն ներ	180
ԳԼ . ԺԲ .	Ազգային օրինաց ու գրամնե- րու վրայ	191
80Գ . Յ .	Օրէնք	—
80Գ . Բ .	Դրամք	194
ԳԼ . ԺԳ .	Հայոց կրօնքին վրայ	197
80Գ . Յ .	Հայոց նախկին կրօնքը մինչև ՚ի քրիստոնէութիւն	—
80Գ . Բ .	Հայաստանի մէջ քրիստոնէու- թեան մանեւուն վրայ	212
ԳԼ . ԺԴ .	Հայոց լեզուին առաջնութեա- նը վրայ	225
80Գ . Յ .	Երբայականին առաջին լեզու չըլլալուն վրայ	226
80Գ . Բ .	Հայոց լեզուին առաջնութեա- նը վրայ	229

- ԳԼ. ԺԵ. Գիտութեանց վրայ . . . 241
- ՅՕԴ. Ա. Նահապետաց ժամանակը . . . —
- ՅՕԴ. Բ. Առջի նահապետներէն ետե
 Հայաստանի գրականութի
 վիճակը 248
- ՅՕԴ. Գ. Հայաստանի մէջ գրականու
 թեան ետե մնալուն պատ
 ճառները 261
- ՅՕԴ. Դ. Հայաստանի մէջ ծաղկած գի
 տութիւններուն վրայ . . . 265
- ԳԼ. ԺԶ. Արուեստներու վրայ . . . 274
- ՅՕԴ. Բ. Վաճառականութիւն . . . 279
- ԳԼ. ԺԷ. Հայաստանի բնակչաց կատա
 րելութիւններն ու պակա
 սութիւնները 289
- ՅՕԴ. Ա. Հայոց ազգին կատարելու
 թիւնները —
- ՅՕԴ. Բ. Հայոց ազգին պակասութիւն
 ներն ու դարմանը . . . 295

131	...	14
132	...	15
133	...	16
134	...	17
135	...	18
136	...	19
137	...	20
138	...	21
139	...	22
140	...	23
141	...	24
142	...	25
143	...	26
144	...	27
145	...	28
146	...	29
147	...	30
148	...	31
149	...	32
150	...	33
151	...	34
152	...	35
153	...	36
154	...	37
155	...	38
156	...	39
157	...	40
158	...	41
159	...	42
160	...	43
161	...	44
162	...	45
163	...	46
164	...	47
165	...	48
166	...	49
167	...	50
168	...	51
169	...	52
170	...	53
171	...	54
172	...	55
173	...	56
174	...	57
175	...	58
176	...	59
177	...	60
178	...	61
179	...	62
180	...	63
181	...	64
182	...	65
183	...	66
184	...	67
185	...	68
186	...	69
187	...	70
188	...	71
189	...	72
190	...	73
191	...	74
192	...	75
193	...	76
194	...	77
195	...	78
196	...	79
197	...	80
198	...	81
199	...	82
200	...	83

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0337869

